॥ अथमनोरमाप्रारंभः॥ श्रीराम्॥

श्रीगणेशाय नमः॥ ॥ध्यायंध्यायंपरंब्रह्मस्मारंस्मारंगुरोर्गिरः॥सिद्धांतकौमुदीव्याख्यांकुर्मःप्रौढमनोर
मां॥१॥ हयवरट्॥ हकारोपदेशः॥ अइउण्सूत्रेइण्ग्रहणेपुहकारग्रहणार्थः॥ अर्हेण अड्व्यवाये पिणत्व॥
दंवाहसंति॥भाभगोऽइतिवार्यत्वं॥देवोहसंति॥हरिहिचेतुलं॥लिलिहिषे॥लिलिहिषेविभाषेट्इतिवाक्यं॥
हयवरट्दंस्त्रंवल्वरत्वसत्वशात्वपुहकारग्रहणार्थः॥रुदिहि॥स्वपिहि॥रुदादिभ्यःसार्वधातुकइतिवलादिल
क्षणइट्॥स्निहित्वा॥स्नेहित्वा॥रलोव्युपधादितिवाकिलं।अदाग्धा।झलोझलीतिसलोपः।अलिक्षत्।।
शलइगुपधेतिक्सः॥हलंतात्।सललंमिति।हलिअंत्यमितिविग्रहेसप्तमीतियोगविभागात्सुपुपेति
समासइतिभावः।यद्वाषष्ठीतत्पुरुषोयं।स्यादेतत्।हलिसेकदेशस्यतंत्रावृत्त्येकशेषान्यतमभस्तु।
हस्पलइतिव्याख्यास्यतेसामीप्यषष्ठ्यर्थः।यद्वामास्तुतंत्रादिःअस्मरुसमाहारद्वंद्वः।हलूचलूचेतिलकार

2

न

स्यसंयोगांतस्यलोपः॥इतिचेन्नैवं।आद्येसमासस्याक्लिष्टत्वातनहिक्वापिगणकेवलेस्यादेकादशणसमीपव
र्तिअन्यदीयकेवलःप्रतीयतेनवाचित्रगुशब्दश्चित्रगवीणांसमीपवर्तिदृश्यादिःप्रतीयतेअतएवराजनंद
रादिषुनसमासोनभिधानादितिस्पष्टमाकरे।किंचलना।समासवाच्यकेवलश्चित्रगावोस्येतिव्यस्त
प्रयोगोतत्राभिष्टः॥द्वितीयेपिसंयोगांतलोपोदुर्लभः॥यणःप्रातिपदिकाधिकारंभात्।तत्रसोरव्यानपदे
पिसलोपइत्यादितिसलुग्रहणमपकृष्यसंयोगांतस्यलोपविधानाच्च।किंच॥पदार्थबोधंविनावाक्या
र्थबोधासंभवेनहलुचसमाहारासिद्धेःप्राकृएतत्सूत्रार्थबोधेप्रसक्तेतदुद्धाराथैपिलः॥अस्मांचाव
स्थयोहलराश्चद्वौचीधासिद्धौदंद्वएवदुर्लभः॥सहविवक्षायांअसंभवात्॥तस्माद्योगविभागेनैवन्या
य्यं॥मध्यगाणामितिआद्यंताभ्यामवयवाभ्यामवयवसमुदायआक्षिप्यते॥तस्यचसुगपत्त्वे
केनप्रयोगाभावात्तदवयवेष्वेवतरंतीसंज्ञामध्यमेषुविश्राम्यातिनत्वाद्यंतयोः॥संज्ञास्वरू

3

पांतभावेणूतयोःपाराष्प्येनिपापा इतिभावः॥ स्वस्येति। स्वरूपंचादेरेवगृष्यतेनांत्यस्य। अंत्येनेसमधा
नत्नृतीयानिर्देशात्॥ सर्वनाम्नामुख्लगतेः प्रधानपरामर्शित्वात्॥ आद्योच्चारणमिति॥ यद्यप्युपदिश्यतेननेतिक
रणव्युत्पत्त्याशास्त्रमुपदेशइतिभाष्यस्वरसादिषुव्याख्यानंतथापिनत्योक्तिवादमात्रम्॥ करणपक्षादुर्लभत्वाच्चस्पष्टुपतनाधा
त्॥ नचघः॥ असंज्ञात्वात्तापत्संज्ञायामितिव्याख्यानस्याकुःश्टतात्॥ नह्युपाधरूपाधिभेदेनाभावाद्नाभाष्यूक
लावहस्तनात्॥ अनएवघस्त्र्यादहस्त्रश्चेतिघञपीहन॥ बाहुल्येकत्वगतिकगतिः॥ अतएवप्रक्रियंतेशदायामिति
तिकरणव्युत्पत्तिरपिपरास्ता॥ नथावार्त्तिकं॥ अनत्वभ्यांस्त्रीखलनाः॥ स्त्रियाःखलनोपूर्वविप्रतिषेधेनेति॥
अतोभाष्यस्यपएवन्याय्यमितिभावः॥ यत्तुधातुसूत्रस्यादिपठतियच्चवाचस्पतेकरणव्युत्पत्त्याप्रसिद्धिपानामु
पदेशात्वंकर्मव्युत्पत्त्याआगमादीनामणादिलिंगानुशासनेपूरपिस्मृतत्वाच्चसिद्धमेषामुपादानंगोवलीवर्द
न्यायेन॥ एवंगणत्वात्सिधधातोरपीत्यादि॥ अत्रेदंवक्तव्यं॥ किमत्रमुपदेशसंज्ञाउतयोगमात्रं॥ नाद्यः॥

किंच

संज्ञापाःशास्त्रकारैरनुक्तेःअसंज्ञात्वाच्चघप्रत्ययापत्तेरितिभाष्योक्तेश्च। अस्मदादिकृतसंज्ञायाःशास्त्रव्यवस्थापक
संज्ञायाःशास्त्रकारैरनुक्तेःअसंज्ञात्वाच्चघप्रत्ययापत्तेरितिभाष्योक्तेश्च। अस्मादादिकृतसंज्ञायाःशास्त्रव्यवस्थापक
त्वेतिप्रसंगाच्च। आमोमित्वमस्तुलादिस्यपरंग्रन्थविरोधाच्च। नतुस्पष्टानुबंधस्यामीनुपदेशपत्ते
पेनामित्वंनभवेत। किंचैवप्रत्ययविधौपंचम्याःषष्ठ्यापकल्प्यकलसनःसनवआदेशोत्सिसाराक्यउपर
शाभावादिसंज्ञानस्यादितिभाष्यकैयटोक्तव्याकुप्येत। नधातुलोपइतिसूत्रेधातुग्रहणाकि
लूनलवितापूनपवितइतिभाष्यं। उपदेशइवानुबंधलोपेकृतेततोधातुसंज्ञेत्येवपरःकैयटग्रन्थ
श्चविरुध्येत। अपिचघ्वसोरेद्धावितिसूत्रेलोपश्चेति। श्यकारकोनिर्देशःद्वितीयःशकारइतिअव
सात्सूत्रस्थभाष्यकैयटादिकमपिविरुध्येत। नद्वितीयः। योगस्यैवपुरस्कारपरिगणनस्यवर्जितत्वाच्च। धातादिषु
करणव्युत्पत्तिःआगमादिषुनतिवेषम्यसुदुरुपपादनत्वाच्च॥ उपदेशानात्रयजकपालुत्वादिरूपपाध्य। वृद्धिश्च
समुदायोयंहलिदिसधरतिस्त्रगंथविरोधाच्च॥ एसहव्यपिलिंगानुशासनस्यप्रकृतानुपयोगाच्च॥ लोपश्चे

नित्याकारस्यासं ग्रहाच्च॥ आदेचउपदेशे। उपदेशो लत इत्यादावाद्योच्चारणस्येवोपदेशपदार्थता याः सर्वसंमतला
च्चे नि दिक॥ उपदेशेऽजनुनासिक इत्॥ पदद्वयमिदं प्रजीव्यता इत्नुनासिकसंज्ञा प्रथमं च कुछ चिन्तान्तथापि नासि
का मनुगत इति यो गाभ्ययणे नैव गतार्थत्वादनुनासिकसंज्ञासूत्रं मंदप्रयोजनमिति ध्यनयितुं मेहोपन्यस्तं॥ उपदे
शे किं अभ्यऔंजप॥ प्रत्यापि ग्रहउभ्यउं इत्यत्रैव विधान सामर्थ्यो नेन मिति सुबन्धे तथा पुनरार्थं सवर्णे कर्त्त
उपदेशग्रहणं स्पष्टमति पन्न पेरहेव हरनें॥ अनु किं॥ मन्निनो मकारस्य माभूत्। प्रतिज्ञा यन्त इति प्रतिज्ञा॥ आनन्
पश्चग्र इति कर्मण्यव्॥ प्रतिज्ञाअनुनासिक्य मेषामिति विग्रहः॥ एवंच प्रतिज्ञासमधिगं म्यप्रतिज्ञाशब्दस्य ल
क्षणेति क्लिष्टव्याख्यानं नाश्रयणीयं॥ पाणिन्युपज्ञं व्याकरणमित्यादि दृष्टि वल्ल क्षणो विनैव निर्वाह्यतु॥ यद्यपि
स्वकारकृतोनुनासिकपाठ इदानीं पारम्भ प्रस्तथापि व्याप्ति कारादि व्यवहारबलेन यथा कार्यं मा कारि
त इत्यनुमीयत इति भावः॥ ननु रत्नयोरितितिन्नन्तरं रकारस्यापि मध्यगत्वादित्यत आह प्रत्या

६

शोध्यर्तिष्यं॥

रेफेति॥ अयं तु इति प्रत्याहारन्यैतेसंक्षिप्य नेव र्णामेत्तेतिबाकु लकारादि धिकारणे धुनु॥ यद्यपि योगमात्र कारा
संज्ञास्वतिप्रसङ्गस्तथापि योगरूढिरिति भावः॥ प्रत्याहारैरव्यक्तानाम्भाभिधान इति प्रयोजनः॥ बहुवदस्य
भिरिदुः कृता अष्टाध्याय्यां व्यवहृतानामेकत्वलांशादिति तस्यार्थः॥ तेनसुपतिङादीनां प्रत्याहारस्य न योगिति
इति वार्तिक कृच्च प्रत्याहारस्य चाधिकं प्यशेषः॥ यत्तु यमंताउ इति यमि [illegible] मंते बिडिउ क इष्यत इति च अम
तिककृता व्यवहृत इत्याकृ [illegible] भ सामि धानं॥ आद्यस्योणादिसूत्रस्य स्त्यादितीयस्य व्याप्रभृतिकारिका
दिस्वस्तुतां ता चत्॥ एवं संख्यानियमो नातीव उपयुज्यत इत्युपेक्षितः॥ ऊकालोऽच्॥ ह्रस्वदीर्घप्लुत इति समाहारद्वं
सोऽयं पुंस्त्वं॥ [illegible] वेति॥ एकलिनार्थकथनमिदं॥ विग्रहस्तु वः कालो यस्य निर्वा [illegible]॥ उं इत्यस्योच्चारण काले
लक्ष्यते॥ आद्य इति॥ निपाता आद्युदात्ता इत्याकार उदात्तः॥ यद्वपस्तु विहृस्वरेण॥ पूर्वोक्त इति॥ अकारे तु
तः॥ तस्याहितः॥ अतं च मिति॥ उपेपिवानित्यत्रोपसर्ग इव आविर्भाहितमित्यर्थः॥ ननु तत्र इपिवांसमतिः किं धइ

१ एवं संख्यमिति पदमिहतरे तरयोगोपिमात्रमेकवचनत्वं सवंतं॥ तथापि [illegible] शाब्दं लोकाश्रयत्वात् लिंगस्य तिलवाकादि लौकिकलिंग
पक्षस्य नमेवाविरोधो मनुशास्त्रे पद पदन्यत्र कल्पनापि तिभाषा॥

७

प्रयोगदर्शनार्थविवक्षास्तु ॥ इह त्वविवक्षायां प्रमाणं किमिति चेत् ॥ लक्ष्यदर्शनं प्रतिज्ञाख्यादिकं चेति गृहाण । तथा हि । येन इत्यत्र
कारस्ततः तया ऋचीपतिमित्यत्र पदपाठे कृदीतौ चोदात्तौ दृश्यतः कलत्वं च प्रसिद्धं । तत्र तया ऋचीपतिरित्यनयोरुभयोः नस्य स्यादि
युगपदिति पूर्वोत्तरपदयोराद्युदात्त ते कृते अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति शेषनिघातः । पूर्वपदस्थितयोः सदुदात्तयोः तयोरेकस्य
शिकं स्वरितत्वं प्रतिज्ञाख्ये उक्तं । तत्र च उदात्तस्थाने तो तच्छाची तिपूर्वयोरिति । तथा स्वरितार्धस्य उदात्तत्वमात्रिशाख्यम
न । एकाक्षरसमावेशे पूर्वयोः स्वरितस्वरः । तस्योदात्ततरोदात्तादर्धमात्रा अर्धमेव वा । अनुदात्तः परः शेषः स उदात्तश्रुतिर्न चेत ।
त्तं वा स्यात् किंचित्स्वरितं वाक्षरं परमिति । १ । अस्यार्थः पूर्वयोरुदात्तानुदात्तत्वयोरेकत्र समावेशे सति स्वरितो वा भ्यः ।
स्य स्वरितस्य स्वतंत्रोदात्ताधेस्याउदात्ततरार्धमात्रा वा भ्याइतिकृत्वो भ्याइत्यादिरूपा विधायं अर्द्धमेव निर्दिष्टोऽतिमात्र्य
नेनेव ह्रस्वस्यापि संयहाद्यापि कृत्वा हि द्वैमेवा तत्त्व्याप्तिसूत्वेन तु मेव कारः अनुदात्त इत्यादिपरिशेषसिद्धार्थकथनं
तः शेषः उदात्तश्रुति स्यान्न किमविशेषेण शेष्यादि । उदात्तस्वरितपरं विहन्येव स्यार्थः । शाकल्योप्याह । अमारुत

८

स्तु यस्त्वे स्वरितोदात्तपूर्वगः उदात्तायार्धमस्यापविशिष्टं निघ्नं तिकल्पितमिति ॥ उदाहरणान्यउदात्तं कृत्वा । अर्द्धह्रस्वरात्वेन अ
र्धमात्रा लक्ष्यत इति हरं कृत्वा द्वियर्थो तु मतौ तर पर तया कथं किं त्रेधा । वैति । किमीव तित्वस्वरितं । वशति । अनुदात्तं सर्वमपाद
दादित्यधिकारादनुदात्तं । अभ्या इति ॥ अवो कुमिति वस्वरेणाद्युदात्तं संहितायां लेकादेशाउदात्तेनोदात्त इत्योकार उदात्त
येरा इति । द्वयमपि कि स्वरेणा तो दात्तं एकादेशस्तु पस्य स्वरितः स्वरितो वानुदात्ते पदादा विस्तुते ॥ मुखं च नासिका च नि
विग्रहे प्राण्यंगत्वादेकवद्भावे मुखनासिकमिति स्यादत्र आह मुखसहितेति । तुल्यास्य । आस्ये भवं मास्यं शरीरावयव
यु द्विर्यनिमित्यस्य हता स्याद्दीति । आभ्यंतरेति । एतच्च प्रयत्नबलाल्लभ्यते । तुल्यास्य किं । तरपा । अप्रपकारस्य तकार
परः स्तरो स्वरीति लोपो मा भूत । प्रयत्नग्रहणं किं । वाक् शास्य लोपो मा भूदुणनानमिति । नासिका चेति न
कारेण स्वस्ववर्गानुकूलं तालुवादि समुच्चीयते । अनुस्वारो यमा अनुनासिका इति ते तित्रीयाणि प्रातिशाख्ये । यमा
मुस्वारना सिक्याणि मासिके १ अनु नासिकाश्चो तमा इति कात्यायनप्रातिशाख्ये । वर्गोत्तमा ङञणनमा अनुना
सिका भवन्ति । स्वस्थानानाद्यपरित्यागपूर्वेण नासिका स्थानं द्वितीयमेषामित्यर्थ इति तद्भाष्यं । गंदेर्नारत्य

९

हीतपरत्वमसंदेहार्थं नतु तत्कालग्रहणार्थं तेन प्लुतस्यापि संग्रहः ॥ पूर्वत्रासिद्धम् । यद्ययं स्वतंत्रो विधिः स्यात्तर्हि त्रिपादी पूर्वं प्रत्य
सिद्धा इत्येव लभ्येत त्रैपादिकं तु पूर्वं प्रति परं नासिद्धं स्यादत आह । अधिकारोऽयमिति । यद्यत्र कार्यासिद्धत्वमिष्यते तर्हि पूर्वत्र
सिद्धमिति निमन्नोरष्यइत्यादेः उत्वं न स्यात्परत्वाद्रोरित्यस्य प्रसंगात् ॥ तथा च पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधो भावादुत्तरस्येति
दिग्भागो ग्रंथः परास्तः ॥ विवृणवतकंठमिति । विवार एषामस्य त्व इति भावः ॥ वर्गयमगा इति । वर्गगाः यमगा श्चेत्यर्थः कारस
इति । लोकप्रसिद्धपाठापेक्षमिदं । चतुर्दश स्वष्ठ्यां मावसानत्वा योगात् । अं विसर्गेति । साहचर्यमुच्चारणे लेखने च बोध्यं ।
ककारवर्णयोरिति । आ च आ च चरलौ तौ च वर्णौ चेति विग्रहः । उश्च उश्च चरलौ स्तयोर्वर्णयोरिति वा । प्रथमांतेन षष्ठ्यंतेन वि
भक्त्या वा विग्रह इति सिद्धांतात् ॥ कृत्सक इति प्रकृति भावः । नाम् हो । आकारसहित इति । अत्र च कालसमयवेला
सु इत्यादि निर्देशाः प्रश्नेर्यत्र लिंगं तेन चैवमपि पिप्रसो इत्यादौ गुरोरनृत इति प्लुतादाकारात्परस्य सनः सत्वं स्यादेवे
ति वाच्यम् । आश्च आश्चेति द्वंद्वे सवर्णदीर्घेण दीर्घान्यरत्र प्लुतो पि प्रकृष्यत इति व्याख्यानात् । यणादिकमिति त्रीतल

६

णत्वं वर्णे दीर्घे आदिशब्दार्थः । अभेनि । अभेदेऽत्यर्थः । यद्यपीति । ग्रहणकशास्त्रस्याप्रवृत्तिष्यते रिति भावः । होटइत्युप
लक्षणं । रमास्विस्य त्रषत्वं वागाजी विस्वत्रऊ पाहरव्याकारस्य घ्रकारः । द्वासीष्टेत्यादौ दृदेरिति घत्वं च नेति बोध्यं । पाहिनु
विश्वनमृक्षणामित्यत्र इष दिस्यनुवर्तन् स्वराणां नेत्यनिनर्मिश्रय त्त भेदे व्याख्यायते नदानाञ्सत्वा विति सद्भावंमाप्तिति भाष्ये स्थितं ।
वृद्धिरेचेन् । ऐजिह द्विमात्र एव गृह्यते नात्परत्वान्नेगकृत्यैकत्वमिप्यत्र त्रिमात्रेण । एवमुत्तरसूत्रेपि । तेनुगंगोदक मिसदौ त्रि
भित्रिमात्रेण । भ्वादयो धातवः । भूश्च वाश्चेति द्वंद्वः । आदिशब्दयोर्व्यवस्थामकारवान्निनोरेकशेषः । भूवौ आदी येषामिति त्रि
पदबहुव्रीहिः । भूप्रभृतयो वा सदृशाः । सादृश्यं च क्रियावाचकत्वेने त्यभिप्रेत्याह । क्रियावाचिन इति । क्रियावाचिनः किं । याः प
श्यसीत्यादौ धातुत्वं मा भूत् । सतिशिष्टत्वे सिन् । आनो धो नोरितिस्यात् । भ्वादयः किं । हिरुक्पृथगित्याद्यव्ययानां सिद्धेरितिभावा
र्थे तिङः तस्य न माभूत् । स्त्र्यादीनां अपि निरुक्तेन नसौ न्याया धातुत्वं लभ्यते । लुकुं चादीनां तु वदुलमेनेनिर्देशनमितिगणसूत्रेण
संग्रहः । नावयः । अद्रवार्थाः किं । पशुः लिंगसंख्यान्वितद्रव्यं । इहलुस्यादेव । लोके न यं ति पशुमन्यमानाः ॥ पशुइति सम्यगर्थे ॥
उपसर्गाः । निरुक्तु सूत्र इति सांतो निस् स्त्र पठा विति निर्देशात् । अपोगवादौनामविशेषेण वेति प्रकरणे निष्कृतं तु स्त्र मित्यु
दाहृत्य रुप धस्य सकारस्य षो विसर्जनी पठति भाष्यकारोक्तेकृष्णः उपसर्गस्यायताविति सूत्रेशेषामनोष्येत । निष्कृपः प्रघ

रधिकरणेद्दनिनिर्देशाद्देकांताबधीतिनत्रैवसूत्रेहरदत्तः॥इतिसंज्ञाप्रकरणं॥इकोगुणवृद्धी॥गुणवृद्धीभ्यामिति॥ए
तच्चपदेरूजाभ्यांगुणवृद्धीपदे अनुवृत्तेगुणोवृद्धिरितिपगुणवृद्धिदतिपोजनपालभ्यते॥तेनेहन।द्विकोन॥द्योः॥
ष्यदादीनामः॥सद्दमे।पष्ठीतमिति।सूत्रेपष्ठयंतस्यानुकरणाच्छब्दस्वरूपपरत्वपानपुंसकात्वत्सोर्लुकुइतिभावः॥पदमि
ति।तद्ब्रसंज्ञबालिसामान्याधिकरण्येइ्योगस्यांगस्येत्यादिकं मेतत्संबध्यते।मिदेर्गुणइत्येवेद्धिरित्यादौवुत्ता
म्याधिकरणपासंभवात।मिदिस्ज्योरबपवस्येकरतिसंबध्यते॥पत्तुइकएवस्थानेस्त्विहतिप्राचोव्याख्यात।
पचतद्गीकारूतोक्तमनिपमृप्रसंगेनिपमार्थमिदमित्यादितत्सर्वंभाष्यविरोधात्स्वेस्ते।तथैवपक्षद्वयेपिवीपा
दोपास्थितियत्सस्येवभाष्येमार्पितत्वादिसाकूः।तथैवपद्मपिद्वपयोद्धारस्तूशब्दकौस्तुभेस्पष्टीकृतोअस्मा
भिः॥अचांमध्यइतिपत्तुप्राचोक्तमेत्यादयः परइतितन्न॥शेमुग्वादीनामित्यादावनस्याचोसंभवात्॥तथै
वोत्तावपवद्दतिहितेनेत्रणीत्यावेगस्यनोत्वेनदीर्घःसिद्धः॥परादित्वेकसनासद्धेत॥अभक्तत्वेतुव
र्णीडइस्यबहोनोलिहइतिखाशिअरुर्दिषादितिमुभिमोनुस्वारोनस्यादपदोंतवादितिभावः॥पत्तुअभ
क्तत्वेत्रणीतिदीर्घोनस्याददितितत्त्वदादिग्रहणंस्यादिनुमर्थंमिसंगसंज्ञासत्रस्थमातेकैनैवदूषि

तमायं॥स्थानेयोगेति॥स्थानेनयोगोस्याइतिविग्रहः॥निपातनादेत्वे॥अनेकाल्धमिति॥स्थानार्थगुणप्रमाणकृतमिष
र्थः॥पष्ठीयमिति॥तेनवेलाल्लोतोव्यत्रप्रमाणअंतर्यपानकारोनेतिभावः॥तस्मिन्निति॥सप्तम्यंतानामनुकरणं॥
निर्दिष्टेनेत्यर्थपरः॥दिशिरुच्चारणक्रियः॥अवियणीलुकेव्यवहितेव्यवहितेचसतिप्राप्तसमव्यवहितएवेति॥
पूर्वस्यपरस्यचप्राप्तेपूर्वस्यैवेतिचनियम्यते॥अव्यवहितस्येतितुफलितार्थकथनं॥परस्यपदेनिनितस्मादित्यु
त्तरस्यादेरितितुनस्यान्नित्ते॥आदेरित्यंशस्यसर्वादेशबाधकत्वापत्तेः॥सिद्धांतेतुपरत्वात्सर्वादेशत्वेबा
धकमित्यनुपदमेववक्ष्यति॥अनेकाल्।शितउदाहरणमिदम्इदश॥इतः।पत्तुदासिकृताजश्शासो
शिःइदिरूतंतन्न।सर्वादेशतायाःप्राक्शित्वस्याभावात्।तन्नाहिणणलोरिवअनुपूर्वादनेकाल्त्वेनैवसर्वादेशत्वेमि
तिसिद्धांतः॥उच्यादाविति॥आदिइतीत्यनअतोभिसएसित्तिरस्यते॥परत्वादिति॥अतएवऔदःपरस्येतिपथ
कृक्रियतइत्युक्तं॥उत्तरस्येत्येतंत्राक्कओशेसोरपिप्रवर्ततनएव॥यत्तुप्राचाआदेरितिसूत्रंविरएचताप्ंचमी॥

निर्देशनेत्याद्युक्ते तदसंबद्धमिति स्पष्टमेव ॥ परानित्येतिपरान्नित्यं यथान्तुदातेत्युणाद्धि ॥ परमपिलघूपध
गुणं बाधित्वा शश्नमौ तथा रथ्योऽधीयेरंध्यानिपरामपि उपधाहुद्धिं बाधित्वा रथिजभ्योरिनेनुम् ॥ नचवै
पि शब्दांतरत्राप्त्यानित्य इति वाच्यं ॥ कृताकृतप्रसंगमात्रेणापि कचिन्नित्यतास्योपगमात् ॥ अंतरंगयथा ॥ उभयेदेवम
नुष्याः ॥ अन्यथमन्तरमेति परमपि विक्स्यं बाधित्वा सवर्णदीर्घनिनित्सवर्णनामसंज्ञानिमित्तनिरपेक्षत्वेनांतरंगत्वात् ॥ अ
पवादो यथान्यत्र चरितार्थस्तर्हि अंतरंगेण बाध्यत एव ॥ नपथाअयजेइंद्रं ॥ यामेत्र इहसर्वंइत्यं ॥ अत्रांतरंगेण गुणेन सच
र्णदीर्घो बाध्यते ॥ सत्यपि यणगुणयोरपवादः ॥ न थापि समानाश्रयं चरितार्थः ॥ नपथवार्तिकं ॥ इग्घडीशीना
माद्गुणाः सर्वे णेदीर्घत्वादिति ॥ आसिद्धमिति ॥ तेन पचावेदमित्यादौ णत्वं ऐङ्स्येस्कानं ॥ अकृतव्यूहाइ
तिपचपिकृतमपिवानिवर्त्तयंतीति पारिभाषांतरं पचतफलेचतुल्यं तेथापि अकृतत्यैवलघुप्रद्योत
नादिपंकस्य हूरादस्पर्शनं वरमिति न्यायादिति भावः । नकुर्वंतीति । पयानिषेदुषीमित्यादौ क्सा

रेअंतरंगत्वात्प्राप्तमपिभाविनासंप्रसारणेन बहिरंगत्वेन इट् नाभीत्यालोचयन कुर्वंतीत्यर्थः ॥ इति परिभाषाप्रकर
णम् ॥ इकोयणचि ॥ सूत्रात्परस्य हूणेषु तृतीयचतुर्थ्यौ निरूढलक्षणादीर्घाज्जसिनै निज्ञापकात् ॥ स्त्रादिभ्य इत्यादिनि
र्देशाच्च ॥ तेन रक्ष्यश्रद्धेनष्टैइर्ष्याशिर्धृत्यतेपप्रत्राहेन सत्त्व ॥ भाष्यमानत्वेन सवर्णं या हकत्वेपि गुणानामभे
दकत्वेनानुनासिकानामपि एवत्वानीयग्रहणात् ॥ अतो नाक्लियथासंख्यं ॥ नच लक्ष्यार्थबोधात्पूर्वं भावि
नं शब्दार्थबोधमादाय यथासंख्यमस्त्विति वाच्यं ॥ एवमपि तृतीयचतुर्थाभ्यां ऋकारलृकाराभ्यां प्रत्येकं
टं शब्दपस्थितौ रवर्णो नारेफादेशस्य ऋवर्णानो लादेशस्य च प्रसंगात् ॥ तस्मादि हस्थानेलरत्नमे
णैवेष्टसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह ॥ स्थानतआंतर्यादिति ॥ अनचिच ॥ द्वे वेति ॥ यरोनुनासिक इतिपूर्वं सू
त्रोद्वाग्रहणमनुवर्तत इति नाक्षुत्सावितिसूत्रे कथ्यते ॥ एवं च सर्वत्र शाकल्ये निसूत्रेन अयं स
पूर्वोत्तरसूत्रे पंचनारंभणीयमिति भावः ॥ यत्तु दीर्घादाचार्याणामिति सूत्रे आचार्यग्रहणं पूजार्थमिति त्वम्

लमायं॥ स्थाने योगेति॥ स्थानेनयोगोस्या इति विग्रहः॥ निपातनादेत्वे॥ अनेकविधमिति॥ स्थानार्थगुणप्रमाण कृतमित्य
र्थः॥ वलीयमिति॥ तेनवेलाक्लोनाइत्यत्र प्रमाणआंतर्यं चानकारोनेतिभावः॥ तस्मिन्निति॥ सप्तम्यंतानामनुकरणं॥
निर्दिश्यमानेतरं तयं परः॥ स्थितिहृच्चरणक्रियः॥ अनियुणीयुके स्थवहितेः॥ यवहितेनसनिमासमव्यवहितएवेति॥
पूर्वस्य परस्य च भासे पूर्वस्यैवेति च नियम्यते॥ अव्यवहितस्येति तु फलितार्थकथनं॥ परस्य यदिति निर्तस्मादित्यु
त्तरस्यादेशेति नुनस्याक्षितं॥ आदेरित्यंशस्यसर्वादेशबाधकत्वापत्तेः॥ सिद्धांतेतुपरत्वात्सर्वादेशत्वेबा
धकमिसेतुपदमेवयक्ष्यति॥ अनेकाल्। शित उदाहरणमिदमइशर॥ इतः॥ अनुबंधे सिकृताजश्शसो
शिः शितारूतेर्नन्ता। सर्वादेशताया॥ प्रकृतिलस्यैवाभात्। तस्माद्धि गणकोरिके अनुप्रयोद नेकालत्वेनैव सर्वादेशत्वेमि
निसिद्धांतः॥ इत्याहावितिमि॥ आदिशब्देन अतोभिसरणसित्तिग्र्यते॥ परत्वादिति॥ अतएव आदेः परस्येति पृथ
कृक्रियतइत्युक्तं॥ उत्तरस्य संज्ञा उक्तौ शोसोरपि प्रवर्तत एव॥ यत्तु भाष्ये आदेः परस्येति सूत्रे विरुएवतापंचमी॥

अल्विधौ यथा व्यूढोरस्कः॥ अत्र सकारस्यस्थानिवत्त्वे विसर्गेसात्रमाश्रित्य अइत्यु चापेइति॥ णत्वंप्राप्तं॥ अल्
परस्य दीर्घः पंथः॥ हल्ङ्याब्भ्यादिलोपोन॥ अल्विधौ॥ प्रकामः॥ वलिलोपोन॥ अल्विधौ॥ यजेः क्तः॥ कइ ए॥ इति
चैकत्वेन॥ अल्विधिः हृस्वाभ्यवयवएव गृह्यते॥ तेनरामायेसादौ स्कंपिचेति दीर्घः सिध्यति॥ तद्विधोयेनादित्व
माश्रित्य प्रवृत्ते आदेशावयवः॥ ननुस्थान्येघयुवइति॥ तद्देशस्सकलमभिप्रेत्याह॥ ननुस्थान्यल्याश्रयइ
ति॥ आश्रयणं यथा कथंचित्तु प्राधान्येनेवेत्याग्रहः॥ तेनप्रपथेत्यत्र बलादिलक्षणइण्न॥ नल्विधा
दिति॥ स्थानिवत्त्वनिषेधादित्यर्थः॥ अल्विधयेति॥ तेनवृत्रघ्नेत्यत्र वस्याः संप्रसारणंन॥ उरदृत्वस्य स्थानि
वत्त्वेन संप्रसारणेन यान संप्रसारण इतिनिषेधान्न चोरद्त्वं परनिमित्तं ननिवर्त्त्ये॥ अंगाक्षिप्तेप्रत्यय परेतद्विधा
नात्॥ आगम्यालविकारेभ्योंगाधिकारपक्षे दूषयित्वा आसनमसमासेरितिपक्षस्याकारे सिद्धांतित्वा
त्॥ किंच॥ पूर्वत्रासिद्धेनपस्थानिमयुक्रमतिदिश्य तेन त्वादेशाप्रयुक्तं वार्यते॥ नायकः॥ पावकः॥ इत्साहीए

नोपवा भावहृत्यादीनाम प्रवृत्तिप्रसंगात्॥ अनेन तु वार्यते॥ शब्दाधिकारमाश्रित्य भावाभावयोरपि ज्ञतिदेशो यमिति
स्वीकारात्॥ नपदांतेति सूत्रे लोप श्चोर्हि ग्रहणं चेह॥ लिंग॥ अत एव गपपतीत्यादौ न वृद्धिः॥ स्थानिवि
त्वति असंभवे सास्त स्या आदेशे प्य भावातिदेशात्॥ उक्तंच॥ कामंतिदिश्यतां वा सच्चा सच्च
नेह मारो स्तीति। स्वादि मत॥ पूर्वत्वस्यसा बाधित्वेन स्थानिहितस्ये वाबाधित मुचितं संनिहि
तं चेहत्र संख्या नौ आदेशो निमित्तं च॥ तत्र न ताव स्थानी अबाधितस्तस्या देशेनापहारात्॥ नाप्यादेश
निमित्ते वैयाकरणइत्यत्र ऐकारस्याप्यादेशापत्तेः॥ इत्याशंक्याह॥ अचः पूर्वत्वेन दृष्टस्येति। पू
र्वत्व मुपलक्षणं न तु विशेषणमिति भावः॥ एतेनान्वः पूर्वत्व विधादिर्वा सिद्धमिति वार्तिकं व्या
ख्यातं॥ नपदांतेपदस्यचरमावयवहति। ब्रह्मंवेतीति ब्रह्मवीधू क्षंवा तीति ब्रह्मवास्तमाचष्टे
ब्रह्मविच्च इह लोपो व्योरिति वलो पोन॥ स्थानिवत्वात्॥ नचनपदांतेति निषेधः॥ इह विधेय

ति

स्य लोपस्यपद चरमवत्वात्॥ पदांतस्य स्थाने विधीनेति व्याख्याने तु नेदं सिद्धे दिति भावः॥ सुबंता
णि जाति स्वदत्यादिम ते अंतवर्ति सुपापदत्वात्॥ नचेष्ठवदित्यतिदिष्टे न णिचि भत्वेन पदत्व बा
धः॥ णिचो लुप्तत्वात्॥ नच प्रत्ययलक्षणं॥ वर्णाश्रयत्वादिति भावः॥ द्विर्वचनादौ चेति॥ यलोपा
द्य आदिशब्देन ग्राह्याः॥ वरेइति तु वरे योजादेशः सन स्थानिवदिति व्याख्येयं॥ सहाविवक्षाभा
वे पि निपातनादृह॥ सस्तम्य लुक च॥ अथोदाहरणानि। पदांते। कानि संतिकोस्तः॥ द्विर्वचने। सु
ध्युपास्यः वरे। याप्यावरः॥ यश्च पङ्क्तिरिति रत्न॥ अतो लोपः॥ सच आतो लोपइटिचेत्या लोपे कृते
ब्वे न स्थानिवत्। यलोपे। वाति॥ वार्ति पेङ् लोलाविन्नु। अतो लोपः यलोपः॥ अल्लो स्य स्था
निवत्वादातो लोपः॥ यलोपः॥ नच पुनरालोपः शंक्यः। विणो लुङ्न्यायेन आलोपस्यासिद्ध
त्वात् स्थानिवत्वाच्च॥ स्वरे। चिकीर्षकः॥ सनो तो लोपः। लितीति ककारस्य उदात्तत्वं कर्तव्ये

स्कोश्चशीतिसलोपः

नस्त्वानिवृत्त॥सर्वणानुस्वारयोः॥शिष्विशिंषति।दीर्घे।प्रातिदीव्नः।जशि।सस्थिस्थाने।अदेः क्वि
निवृत्तलंछंदसीतिषस्त्वआदेशः॥धासिभसोर्हलिचेत्युपधालोपः।धत्वं।घस्यजश्त्वं॥सहस्य
सदितिसूत्रात्सदित्यनुवर्तमानेसमानस्यछंदस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केष्वितिसूत्रेणसः॥वरि।ज
क्षतुः।संयोगांतस्य।तदंतस्येति।अलोंत्यपरिभाषयेतिभावः॥यद्यपिविशेषणेनतदंतविधि
विलाभात्संयोगस्येत्येवसूत्रयितुमुचितंतथापिप्रत्ययेकेसंयोगसंज्ञेतिपक्षेदृषत्करोती
त्यादौलोपंवारयितुंसंयोगांतस्येतिद्विवचनोक्तेनसमासत्वाभावार्थमंतग्रहणंदेवतौषि
इपत्सजेनानाभेकत्वसंख्याओमागिकीदित्वादिकंतुयत्नलभ्यमितिभाष्येस्थितं॥यणइति
।वार्तिकंयद्वावाक्योव्याख्येयः।व्याख्यानंचदेध्या।झलोझलीत्यतोझल्ग्रहणमपकृष्यझल
एवलोपोविधीयतइति।अंतरंगेलोपेकर्तव्येबहिरंगस्ययणोसिद्धत्वमितिवा॥नचपाद

असिद्धपरिभाषात्रिपादीस्थत्वेनासिद्धमंतरंगलोपंनपश्यतीतिवाच्यं॥कार्यकालपक्षाभ्युपगमात्
॥नचनाजानंतर्येबहिष्ट्वप्रक्लृप्तिरितिनिषेधः।तस्यानित्यत्वादुत्तरकालप्रवृत्तेलोपेजानंतर्याभावाच्च।
तथाचवार्तिकं॥संयोगांतस्यलोपेयणःप्रतिषेधः।नवाझलोलोपात्।बहिरंगलक्षणत्वाद्वा।इह यथोद्दे
शपक्षेआद्यंवार्तिकद्वयंतृतीयंतुकार्यकालपक्षेइतिविवेकः॥यत्तुआहुः।वार्तिककृतोक्तंचनंप्रत्याख्याने
प्रकारद्वयंतुभाष्यकृतइतितान्निर्मूलं।मतभेदेप्रमाणाभावात्॥परेत्वाहुः।काव्यकलत्रेशाल्वेच्चआच
क्षाणः।काव्यकलत्रशालुअदभ्यस्तेरधाविततदपिन।पक्षत्रयेपिसंयोगांतस्यलोपस्यइकोभत्वात्
।आद्यपक्षद्वयेकल्प्यार्थपूर्वपूर्वमंतरंगपरंपरंबहिरंगमिति।अलोपणिलोपरसिद्धस्यस्यसुत्व
त्वात्।अतएवकातंत्रपरिशिष्टेउक्तपत्तेःकाप्यकृदित्युदाहृतं।किंचवोतापोःकिपिउभेउर्यो
रत्वात्।नचवस्यानिवृत्तं॥कौविधिप्रतितत्कालिके धात्।विधिलोपोव्योरित्यस्यप्रसंगाच्च।गि
रिवेशनयतौक्विपियणःप्रतिषेधार्थवचनारंभपक्षेगिरिवेद्वित्युचितंप्रसाख्यानपक्षेतु
मोतमेवेतिदिक्॥इतिपक्षेति।पक्षद्वयस्यापिभाष्येपाकृतत्वादितिभावः॥चत्वारिरूपा

द्वित्वं॥ उभये कृपुनर्द्वित्वे निषेधो न पो अन्यतरेति॥ एकधर्वं द्विधात्रिधं च॥ ४ एकधावृत्तौ त्रिधं च॥ ८ इत्यादि रेफात्द्वित्वे अन्यतरस्य पुनर्द्वित्वे द्विधं भंगं॥ त्रिधां द्विस्वेवा॥ ८ अनु
पपत्तेरेकधर्मत्वं इत्यादि कल्प्यानामत्र तु समाः समकलतासेन मानत्वमिति तदुक्तेः॥

भिन्नेति। यत्तु वदंति। धकारयकारयोरुभयद्वित्वे उभयोः पुनर्द्वित्वे लोपविकल्पे अन्यतरद्वित्वे अनुभयद्वित्वे च नव रूपाणि
तथाहि एकधं त्रिधा एकयं द्वियं त्रियं चेत्येवं द्विधं त्रिधं चेति भवंति। न चांतरंगद्वित्वे बहिरंगस्य यणो असिद्धत्वे त्रैरूप्यं केन रं
गेन बहिरंगपरिभाषा न प्रवर्तत इति विसर्जनीयसूत्रे भाष्ये कैयटेन व्यवस्थापितत्वादिति। अत्र वदंति। पुनर्द्वित्व
मयुक्तं। एकस्यां व्यक्तौ एकस्मिन्क्षणे सहद्वैव प्रवर्तेत इति तस्य एकः पूर्वपरयोरिति सूत्रे भाष्ये सिद्धांतितत्वात्
अन्यथा द्वित्वानां भावानंत्यापत्तेः। न च झरो झरीति हलो यमामिति च लोपेन निर्वाहः। लोपस्यैव वैकल्पि
कत्वात्। कथमन्यथा त्रिधा त्रिधं चेति भवद्वृत्तिसंग्रहोक्तेति। किंच॥ एवं सति सर्वस्य द्वौ द्वित्वमा
पि पुनः पुनः प्रवर्तेत॥ अत एवाल्लोपदिधातोरिति सूत्रेणाभ्यासग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातं। सन्नैतावच्च
ङ् तादाणिच्चचङि द्वित्वाभावार्थं तदादीति तु कैयटादिभिरुक्तं तस्मादिह त्यज वा पंच मादि निरूप
णि स्विकुरु वा रूपानंत्यमिति॥ न च लौकिकरसंगतेवं सकारद्वित्वे नाष्टौ विसर्गद्वित्वे षोडशेति त्वन्य
देनत्व॥ षट्पुरुषैः पादिकैतरं भेदृत्यादितदपि न॥ नाकुंठः नार्पत्य इत्यत्रा विसर्गो निवारणापत्ते

22

गसद्भावस्य तत्रैव सूत्रे भाष्ये स्पष्टत्वात्॥ सयोगांतलोपे यणः प्रतिषेध इत्यस्य बहिरंगत्वेन प्रत्याख्यातत्वात्
स्वयमपि तथैवान्वादिदर्शनं च। तस्मादिह यणो द्वित्वे पक्षे न्याय्यो बहिरंगपरिभाषायाः अप्रवृत्तये॥
तथा च। भाष्ये मयः परस्य यणो द्वित्वे दध्यत्रोदाहृतं। न चैवमपि द्विकोः सवर्णे दीर्घ इति शाकल्येन रूपांत
रमास्त्विति वाच्यं। समासे तन्निषेधात्॥ न च नित्ये समासे निषेध इति वाच्यम्॥ भाष्ये नित्यग्र
हणस्य प्रत्याख्यातत्वात्॥ यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात्॥ नान्विहद्वित्वे बहुलभंगं। सुधी श्रद्धस्य
ध्यायतेः संप्रसारणेन निष्पन्नत्वेन संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपापत्तेरिति चेत् न संप्रसारणपूर्व
त्वे समानांगग्रहणमिति वार्तिकोक्तेः॥ संप्रसारणस्य गानिकस्य अनंतयोक्तत्वाच्च। न चैवमपि न
भ्रूसुधियोरिति यणनिषेधः शंक्यः। आंगत्वेन प्रत्यये परत एव तस्य प्रवृत्तेः॥ अनंतरस्यापि
न्यायेन दरने काच इति ओस्रूपीति सूत्रद्वयेन प्राप्तस्यैवानिषेधाच्च। धाधंस इति। अत्र रेफस्य
द्वित्वं न द्वित्वप्रकारणेराहाभ्यामिति साक्षाच्छ्रुतेनानिमित्तभावेन रेफस्य कार्यपि द्वित्वबाधनात्॥

23

सुध्युपास्य इत्यादौ तु स्थानिवत्त्वेनानचि नित्यत्वाभिप्रायकः॥ तस्मादित्युत्तरस्येत्यादिनिर्देशात् तज्ज्ञापकान्नवा
च्यवतइति कैयटः। नकारस्य तु द्वित्वं भवत्येवेत्युक्तं। तच्च वेसतीत्यत्र रूपद्वयं॥ नाहतिरिति त्रैकमेव॥ इ
ओमन्तं। लोपः स्यादिति। सुपो इत्यतो। वान्तरस्यामित्यनुवृत्तेः॥ एतच्च लोपस्त्वत्रे भाष्ये स्पष्टं॥
माहात्म्यमिति। अत्र मलोपो नेत्यर्थः। हलोपरापरि सवर्णो लोपद्वाति तु न स्वरितत्वं॥ आङ्मातृ। मूर्धः
शार्ङ्गः आशीर्वृत्त्यादौ रेफात्परस्य लोपापत्तेः॥ वान्तो यि। यकारादाविति। विशेषेण मात्सीतस्य संज्ञास्या
दित्येतदर्थकस्य येन नाप्राप्तिरिति सूत्रस्य अपवादभूतेन यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे इति वा
र्तिकेनायमर्थो लभ्यते॥ ओहो नेरिति॥ पूर्वसूत्रेण योरेव वान्तौ प्रति स्थानित्वेन निर्णीतत्वात् नैद्दि सर्वः॥ ननु गव्यूति
रित्यत्र हलि सर्वेषामिति लोपः शाकल्यस्येति वा लोपः स्यादित्याशंक्याह॥ वान्तइत्यत्रेति॥ लभ्यमिति॥ लुनो नेर वो
यत्र सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणः॥ जयत्यलाभ्यमिति॥ औरावस्येकदेशनिष्पन्न॥ लभ्यमिति॥ शाकिलि ड-

चेतिवा लघुसाः॥ लोपमिति॥ जहैरूपसत्त्वस्येनियत॥ हारएहीति॥ इह जोमाडे मोनिपररूपे भाष्ये॥ तुरपरपूरः॥ औ
तरनमाहिरिति॥ रेफशिरस्कस्य अरइत्यस्य रेफद्वारा के केरेफस्थानेन वा प्रादिस्यर्थः॥ पक्षेद्वित्वमिति॥ रूपं पर्वसीतिभा
ष्यः॥ लोपे चेति॥ झयो होन्यतरस्यामिति सूत्र आदित्युक्तवानुवृत्तेः॥ एतच्च नाह्ललोपेति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टं॥ शाचरस्य
विकल्पानुक्तेर्नेनती॥ यद्यपि अन्यतरस्यामनुवृत्तिः शरोचीति ज्ञापकमभिप्रेत्य नत्वत्सेरार्थे भाष्यमनुपन्नं तत्॥ ओश्वन्तरे शेते विभाषाया हा
रोचि यद्वा रयस्यद्वित्वमिति सत्वमनुत्तरभाष्ये एवं ज्ञापकस्य दूषितत्वात्॥ लोपस्यापि हितीति स्यादित्ये चारहाभ्यामितिद्विल्वलो
पापवादः स्यात्॥ न चात्र शरोचीत्यस्य सार्थक्यं स्पष्टमेव॥ तस्माद्विकल्पानुवृत्तो ज्ञापकोनरमनुसर्तव्यम्॥ भाष्यकारादिष्वा
रस्यानभ्युपगमाच्छरणम्॥ द्वित्वलोपयोरिति॥ यत्तु द्वित्वविधानसामर्थ्यात् द्वावेव॥ शिष्यतइत्यनिनन्त॥ लोपस्यैवैकस्य
कत्वेन द्वित्वस्य पक्षे चरितार्थत्वात्॥ त्रिधमिति॥ यणामयइति लक्षणांतरेणापुनः द्वित्वे तु चतुष्पमपिबोध्यम्॥ एवंच
त्वक्का॥ अत्र एवो श्लानुवर्तते॥ तच्च एतेरेव विशेषणं नत्वेधते॥ अव्यभिचारात्॥ भाष्येऽपि सम्भवादिति रत्तिकार॥ मित्र
यैकैयटः॥ एधतेरपि विशेषणं माभूत् वानरमेदिधत॥ इत्यत्र व्यभिचारसंभवात्॥ यद्यपि हि कैयटपुस्तकेषु मायेणान

हस्वेऽनेन तथापि किंचिद्दुष्टमत एव ॥ नन्वणोऽच इति ह्रस्वे कृते नायमेधतिरिति वाच्यम् ॥ एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् ॥ न चैवम
पि जजादि द्वितीयस्येति निर्धारण ह्रस्वस्थाने धिधिरादादेशे सति न रूपसिद्धिरिति प्रत्ययविभागस्तेनोह इति वाच्यम् ॥ द्विः
प्रयोगो द्विर्वचनं प्राग्मिति पाठे भाष्ये सिद्धान्तितत्वात् ॥ अन्यपाठे हि वर्णितलोपेऽलः स्यात् ॥ जिघांसतीत्यादौ सनः सका
रेण विशिष्टस्य द्वित्वे कृते कुत्वं च न स्यात् ॥ न चान्तरंगत्वात्प्रथमं चजोः कु घिण्ण्यतोरिति कुत्वे कृते तेन भवत्येवेति वाच्यम् ॥ ओणेर्ऋदित्करणे
न बहिरंगस्यापि णौ चङीति [illegible] ह्रस्वस्य प्रथमं प्रवृत्तिरिति ज्ञापितत्वात् ॥ अन्तर्भाव्य ॥ नाभ्यस्तादिति पादिसूत्रे नातिप्रसं
गः ण्यन्तस्य शास्त्रान्तरत्वादप्रतिग्रहणेनाग्रहणात् ॥ अत एव न भावे भूकृञि गमौ तत्र ण्यन्तानां च भावादीनामुपसंख्यानमित्यु
क्तं ॥ नन्वेवं शास्त्रान्तरत्वात् प्रातातुपसंख्यानमिति कैयटन्यासकारहरदत्ताभिः सर्वैरेवोक्ते ॥ किंच ण्यधिकस्यापि
ग्रहणे उपसर्गात्सुनोतीति सूत्राभिप्रायवर्ती सुदाकृत्लाण्वन्तेनाभेयाभ्यात् ॥ सुनोतिः प्रसङ्गोपसर्गे वा तत्कृपशब्दत्वाभिप्रायोऽभ्यासस्या
भेः प्रकृत्यर्थविशेषणत्वेन समाधाने भाष्यकारोक्तमनर्गलं गतं स्यात् ॥ न चाहरवत्तिर्निगाल कृतिव ग्रहणे ण्य

धिकस्यापि ग्रहणमिति शुभितव्यं ॥ ज्ञापकस्य कुत्वमात्रविषयत्वात् ॥ तथा च वार्तिकं ॥ हेश्चेडि प्रतिषेधानर्थक्यमंगा
न्यत्वात् ॥ ज्ञापकं च गुणनत्वम ण्यन्ते प्रकृत्वभावस्येति ॥ तस्मादयुक्तिविरोधात् ग्रंथ वार्तिकस्य न्यासादिग्रंथैः पूर्वापरस्य
ग्रंथेन च विरोधादुपेक्षणीय कैयट इति ॥ अत्रेदं वक्तव्यं ॥ अस्तु विशिष्टस्य शास्त्रान्तरत्वं तथापि प्रकृतिभागस्य एकत्वे कं
नापृक्तमिति परिभाषते ॥ न चोपपत्तिरित्यादौ तिडन्तस्य एकपदतानास्तीति प्रकृत्यंशमादाय ते ॥ तथा च उपसर्गा
त्सुनोतीति सूत्रे वार्तिकसिद्धं तं चरयपात्रन्यत्वादिति यत्नं भिप्रायवती तत्र भाष्यादिविरोधो ज्ञापकेन न दीपरीति ॥ यतः
प्रकृतेः सुनोतिरूपानपायात् कैयटमतसिद्धान्तयोः पक्षयोरेव स्तां ॥ स्वमते तु रूपान्तरत्वेन ण्यधिकस्याग्रहणादसंग
ते च प्रागुक्तव्यवस्था स्यात् ॥ कोऽसौ पदेति सावयस्यादि दोष ॥ यद्यपि तेन ण्यधिकस्याग्रहणं सुनोतेस्तत्र ग्रहणमिति च
दपि ण्यन्तभावादीनामुपसंख्यानमित्युपस्थत्तीतानेदिपिनास्माकं प्रतिकूलं विशिष्टस्य शास्त्रान्तरत्वेन प्रकृत्यंशस्यानु
णिचाव्यवधानेनोपसंख्यानस्यावश्यकत्वात् ॥ अत एव न तत्र न्यासादिभिः ॥ सोऽस्याचा विरोधः प्रकृतत्वे

त्वविरोधः ॥ पाष्ठेभाष्यवार्त्तिकयोरेत्येधत्यूठ्स्विति योगविभज्य एचीति विशेषितत्वात् ॥ तस्मादिह रत्निग्रंथो माप्यत्रग्रंथश्रा
संगतएवेत्यभिप्रेत्याह ॥ रक्षायामिति ॥ अक्षौहिणी ॥ ऊहोस्त्यस्या ऊहिनी ॥ अक्षाणामूहिनीति विग्रहः ॥ परिमा
णविशेषविशिष्टा सेना ॥ अक्षौहिणी ॥ पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वं ॥ यत्तु नात्राविग्रहोऽक्षाणामूहः ॥ समूहः
सोस्त्यस्या इति तदपि ऊहिनीशब्देन षष्ठीतत्पुरुष इत्येव परत्वयेव कथं चिन्त्यं ॥ ऊहशब्देन समासे तन्नहेनोऽनु
दिनेस्यात् ॥ अंतरंगेण गुणेन बाधात् ॥ अपवादत्वेनाप्याप्नोति दरूनाग्रहेन विग्रहवैरितार्थत्वाच्च ॥ यथोक्ते
प्राकू ॥ इण्यादि नामा हृणः स च णदीर्घो वादिति ॥ स्वादीरेरिणोः ॥ ईरेरिण्योरिति कात्यायनोपपाठः ॥ स्वैरीणीतिन्य
तस्य जन्मयोरपभ्रंशभाव प्रसंगात् ॥ स्वैरिणीत्यत्र तु ङीपत्राभागमाद्यायन्तहि पैरिण्या ॥ यत्तु व्याचख्युः ॥ लिंगविशिष्टप
रिभाषयेति तन्निःफलं ॥ प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु ॥ अत्र ऊहशब्दः केचिन्न क्षिति ॥ भाष्यादौ न दृश्यत इति प्राचः ॥ इ
दृशीति न तु लौकिकप्रभाष्यवार्त्तिकयोरूहशब्दस्य न एव ॥ नानर्थकस्येति ॥ उपस्थितस्यार्थस्य ग्राहकत्वमिति विशेषण

२८

त्वसंभवेत्यागायोगादिति भावः ॥ सीरदेवत्याह ॥ ऋश्वेति सूत्रे राजेः ऋफैपेभ्राजिग्रहणमिह ज्ञापकमिति ॥ न वेतद्रफकैः ॥ फणा
दिनाराजिना साहचर्यात्तथाभूतस्यैव ग्रहणौचित्या ॥ भ्राजिग्रहणस्यापार्थक्यत्वादिति चेन्न विभाषेत्विभाषेति निरूपद्यतेहि
साध्यं ॥ तच्च ऋश्वादिसूत्रे राजइति पठित्वा पिसुसाध्यं ॥ एकस्य भ्राजतेरुकारस्य प्रागपि दातुं शक्यत्वात् ॥ रुभ्राजइति भ्रा
जे भासेति कल्पस्य ग्रौनिकतया रुकारस्यात्मनेपदमात्रफलकतया वक्ष्यमाणत्वेन तस्य त्यागेन उकारस्य सुपठत्वा
च ॥ तस्मात् सीरदेवोक्तं ज्ञापकमपि सम्यगेव ॥ प्रेष्यमिति ॥ एवमसाह वयोदिव्योष्यनेव्ययं गृह्यते तेन एवंतादीदेवैः अकौष्य
पिपूरस्वरूपमेव न तु वृद्धिः ॥ प्रेष्यगतः ॥ प्रवत्सतर ॥ अत्र कालकापानुसारिणो वत्सरशब्दमपि पठन्ति वत्सरे देय ऋणं वत्स ढि
रर्णमित्युदाहरन्ति अपरे तु ऋणशब्दमपि तत्सर्वं भाष्यादिविरुद्धं ॥ औतादिश्च ॥ इह एकः पूर्वपरयोरित्यनुवर्तते ॥ यथा
संख्यं चेत्यभिप्रेत्याह ॥ पूर्वस्यां तवादिति ॥ स्थानिवत्सूत्रेणैव गतार्थमिदं सूत्रं ॥ न चाल्विधिर्वर्थमिति भ्रमितव्यं ॥
अस्याप्यल्विधित्वाभावनिष्ठत्वात् ॥ अन्यथा जयजेन्द्रमित्यत्रापि सवर्णदीर्घापत्तेः ॥ तथा च भागिकं ॥ न वाजोताहृप्या
निदरागादिति ॥ नावसर्गड इति ॥ एतच्च सुखार्त इत्यादावपि तुल्यं ॥ अत्र चकार्णकालपक्षे बहिरंगत्वादसिद्धत्व

२९

मपि बोध्यं॥ नचनाजानंतर्येइतिनिषेधः॥ यत्रांतरंगेबहिरंगे आजचोरानंतर्यंतत्रैवनिहरदस्यपक्षेतलाभाभावपियत्रपुश्चात्
पूर्वमात्रेऽचआनंतर्यमितिकिंयदमंतनिषेधाप्रष्टने॥ वक्ष्यत्वेसत्वेनबहिरंगत्वांच्छदोऽजानंतर्यसिद्धेपिपश्चात्वेनमा
नेविसर्गेलदभावात्॥ उपसर्गेणेति॥ युक्तिसंप्रुक्ता॥ आद्यस्तंप्रत्येवगत्युपसर्गसंज्ञाउत्कृष्टत्वादितिभावः॥ प्रा
पभीयति॥ शरा चौनि हित्वानिषेधः॥ अजानइति॥ एजादौ॥ कंपनार्थस्तुपरस्मैपदी॥ एजतीकंपतइतितुप्र
चोव्याख्यानेश्रामादिकमेव॥ एङिसिद्धेपरग्रहणमुत्तरार्थं॥ रूपग्रहणंचित्यप्रयोजनं॥ एङिपररूपेसिद्धे॥
यथाजभिपूर्वइति॥ नियोगोअवधारणमिति॥ यदाहुः॥ ओन्वकुरोयदाहःपररूपकस्यगोचरः॥ एवंब्रूकविष
यो दरेनियमेयंयदाभवेदिति॥ एतेननियोजनंनियोगोव्यापारइतिव्याख्यानपरास्तं॥ यत्तुपूर्वेन्त्र
स्नेशरीरं॥ ममैवजन्मांतरपातकानामितिप्रयोगविरोधात्॥ उदाहुनचस्तिस्थश्लोकविरोधात्॥ लेऊःशा
करापनस्येव॥ तपरस्तपरःकर्मकस्येव॥ इत्यादिप्रयोगविरोधाच्च॥ यत्तुश्लोकवार्तिकमिदमित्याहुस्तदप्यभि
धानं॥ शकंध्वादिष्विति॥ शकंध्वादिविषयेतात्सिध्यनुगुणंपररूपंवाच्यमित्यर्थः॥ अतएवाह॥ तच्चटेरिति॥

यदितुआदित्यधिकारादकारस्यैवेष्येततर्हि मनीषापतंजलिरित्यादिनसिध्येत्॥ केचित्तुमनः॥ पतंजलिइत्यनयोः
पृषोदरादित्वादंत्यलोपेअकारस्येचपररूपमाहुः॥ शकानांदेशविशेषाणामंधुःकूपःशकंधुःकर्कोणांरा
शीमेधुःकर्कंधुः॥ बदरीचाचीतिकर्कंधूः॥ दीर्घांतः॥ अंदूदृंभूइत्यादिनाउणादिषुव्युत्पादिते॥ अदतीत्य
टः॥ पचाद्यच्॥ कुलस्याटःकुलटः॥ इषेश्च॥ ईषगत्यादिषु॥ ओभ्योगुरोश्चहलःइत्यप्रत्ययेईषा॥ मन
सईषा॥ मनीषा॥ हलस्यईषाहलीषा॥ लांगलंदंडः॥ मूर्धन्योपधः॥ यस्तुप्रमुशंकरयोरीशःकि
यालांगलदंडेकेइति॥ रभेर्नकिंशात्तालव्योपधः॥ तस्मिन्परत्वादादुणइत्येवभवति॥ हलेषा॥ पतन्
जलिर्यस्मिन्संस्कार्येत्वादितिपतंजलिः॥ सारंगइति॥ केचिदत्रसवर्णदीर्घमाहुः॥ परमांतेऽमास्यात्॥ पुन
मार्तंडममारभन्त॥ विश्वामानसिविशजनित्यादिवैदिकप्रयोगस्तेषामनुकूलाः॥ ओत्वोष्ठयोरिति॥ अकारस्यो
त्वोष्ठयोरेकत्रसमासेस्थितेसत्यामिदंप्रवर्तते॥ तेनेहन॥ ऽपनुसुतोऽष्ठपस्तुइति॥ अवयकंशाद
ध्याचरे॥ ध्वनेरिति॥ अनुकरणस्येति॥ परिस्फुटफाकारादिपर्यवस्येतिभावः॥ नेस्यादनुकरणांकिंचित्साम्येनवोध्यं॥ यत्तुत्रा

चोक्तेः॥ अतः किरकारो नेमाभूत्॥ यत्तु व्याख्यातं॥ दकारांगेइ निरूपो न रोपलक्षणं॥ वट्टक॥ मरुत्त इत्यादेरपीति॥ तन्निःसारं॥ म
त्स्यदोनिइत्सु नरस्य च निराले। वृतत्वात्॥ यत्तु व्याचख्युः अतो गुण इत्यतो ऽनइत्यनुवर्त्यशास्त्राधिकारत्वमणा सिद्धमितित्र
न्न॥ यदाजम्बेपशास्त्रंतत्वेनदापिस्यात्॥ पुनररूपणेनूनांतत्वस्यानिवक्षणा नेक्नरमिति॥ तच्चिंत्यम्॥ अस्य त्रासूत्रस्याभि
इतनपररूपस्य प्रत्यनन्तरं इतिनस्यातिनिषेधपर॥ स्तदद्भिती कुराहणस्यासंवप्त्वापतेश्व तत्राह्यभिवदकुरीवा मापिरवना
त्सिद्धंतत्वात्॥ एतेनानुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षायामपिभवत्या भावेन गवि सयमाडि निवदपसंगत्वात्॥ पंरत इतीत्वंच जश्चेनेति
ग्रंथो प्रत्युक्तः॥ उत्तरग्रंथविरोधात्॥ नेस्यत्रासूत्रस्यासिद्धतया पररूपेणैव बाधाच्च॥ नन्वेनदपि नित्यं॥ नथा चकपे पररूप मिदं हेणाश्च
योगइति नन्वं॥ अलौकिके प्रक्रियावाक्ये मिदमिति स्वयमेव व्याख्यानत्वात्॥ तद्धितांता अपि सावोत्तरमेभ वाध्यतिङ्कि॥
अकः सवर्णे अचि पर इति॥ यदा तत्प्रणामीपादित्तमाभ्विसनाअस्मानितिसलंबप्रस्ताख्या येनतदेहाचोति नानुवर्तनीयं॥ अ
कोऽकि दीर्घ इतिसुवचं॥ वर्णद्वये हिमात्रइति॥ यत्तु माचा व्याख्यातं दीर्घमात्रहूस्व अस्कारः सवर्ण्यवपीयतइतिनरू
प्यकेयदादिविरोधापत्तेः॥ एङः पदांतात्॥ उ सिंङ सो भेलस्यारंभाद्सपदांतविषयत्वेऽत्रभूतस्यारम्भ पदांतादिति स्पष्टार्थमि ॥ पु
ति वक्तुं॥ सर्वत्र विभाषा गोः॥ यद्यपि छंदसीति नतु वृत्तौ यापियजुषुरस्ता दिषकस्मात्छंदसैवेदमिति तु भाव्यते॥ अतः म
वतैके॥ नस्याबश्च॥ लोके वेदे चेति इह॥ एङि सतुस्तस्य एङ न्तस्य गोरितिव्याख्येयं॥ नेनेहन॥ चित्रग्वपमिति॥ प्र नि पदा रू

स्य एङो ग्रहणान्नेह॥ हे चित्रगो अग्रे॥ प्रकृतिभावइति॥ प्रकृत्यान्तः पादमिति सूत्रात् प्रकृत्ये सत्वनुवृत्तेः॥ यद्यपि
भाष्ये इकोगुणवृद्धीतिसूत्रेनांतःपादमितिपाठः स्थितः पाष्टाध्यायी पठन तथापि शाकलसूत्रे कृत्यैवानि च
कारेण प्रकृत्यसनुक्ते प्लुत इति भाष्य दर्शनात् प्रकृत्यान्तःपादमिति साधु रेव॥ नेतिपाठस्तु सर्वत्रेति सूत्रेण
पूर्वरूपमेव विकल्प्यत इत्येव ध्येयं॥ अवङ् स्फोटायनस्य॥ अत्रापि एङन्तस्य गोरिति व्याख्येयं॥ अगीतिसूत्रेऽपि तु
उचितं॥ विभाषानुवृत्तेः स्फोटायनग्रहणं पूजार्थं॥ गवाग्रमिति॥ यत्तु मा चा गवेरति प्रबुद्धारूतंतन्न॥ सत्यप्यव
घदिः अतो गुण इति पररूपेण रूपसिद्धेः॥ न च सत्य वङि देशः स्यात्॥ स्थितं तु रात्पस्यादिति वाच्यं॥ सन्निपातपरि
भाषया यादेशापत्तेः असम्भवात्॥ न च सा नित्येति वाच्यं॥ नावता प्यो लिंगिकत्वस्य रत्ये प्रसिद्धेः॥ गवाक्षइ ग
ति॥ गवां अक्षीवेति विग्रहः॥ अक्ष्णो दर्शनादित्यच् समासांतः॥ वातायन रूढार्थः॥ पुंस्त्वं लोकात्॥ इंद्रे च॥
आरंभसामर्थ्यात् नित्यमिदं॥ इंद्रे च नित्यमिति पाठस्तु भाष्यारंभनत्वादुपेक्षितः॥ एङि पररूपमिति॥ इदा

इनेचेति प्लुतः ॥ यत्तु सख्या एहीति प्राचोदाहृतं तन्न । दूराद्धूते चेत्यादौ वाक्यस्य टेरित्यधिकारात् ॥ चशब्देनेति ॥
इह स्कोरिति कलोपो न । यणः कार्यकालपक्षे बहिरंगपरिभाषया ज्ञसिद्धत्वात् ॥ स्थानिवद्भावाच्च ॥ पूर्व
त्रासिद्धे इति पञ्चेत्यादि नास्ति तस्य दोषः संयोगादिलोपे लत्वणत्वेषु । दूराद्धूते च ॥ हूतशब्देन तत्र संबोधनमा
त्रोपलक्षणमित्यभिप्रेत्याह ॥ दूरात्संबोधन इति ॥ उपलक्षणतया व्याख्यानस्य फलमुदाहरति ॥ स
क्तून् पिबेत्यादि ॥ गुरोरनृत इति ॥ अपि शब्देन गुरोरगुरोश्चेति प्लुतार्थः ॥ देवदत्तेति ॥ अस्य एहीत्यादि
एवमग्रेऽपि ॥ सर्वः प्लुत इति ॥ तथा वाग्नीत्प्रेषणे परस्य चेति भाष्यं ॥ सर्वप्लुतः साहसमनिच्छता
विभाषा कर्तव्या इति ॥ साहसं त्वत्यागः ॥ नरं निच्छता शास्त्रमनुरुंधानेनापीत्यर्थ इति ह
रदत्तः ॥ वैकल्पिकेषु तु षान्नरु शेषधर्माधिकाफलकमपि अशक्तत्वादनिच्छतेत्यर्थ इत्य

न्ये ॥ एतेन द्वैपायनो विरहकातर आजुहाव ॥ पुत्रेतीति भागवतव्याख्याने ॥ प्लुतस्य वैकल्पिकत्वात् ॥ किं चेह पुत्रशब्दस्य
वाक्यांतत्वं नास्तीत्यपि सुवचं ॥ आख्यातप्राग्वर्तिनोऽप्यनुकरणसंभवात् ॥ अपि च ॥ अप्लुतः ॥ प्रकृतिभावस्तु वैकल्पि
कत्वान्मा भूत् ॥ तथा ईचा करणे स्यादिति सूत्रे भाष्यं ॥ ई ग्रहणेन नार्थः ॥ चक्र उ इयेव रोपमिति ॥ प्लुतप्रकृतिभावः ॥ स
र्वोऽपि वाक्यवमेण मतेनास्तीति प्रायः ॥ अपि च इह प्रकृतिभावो दुर्लभ एव ॥ अप्लुतवदुपस्थित इति सत्राद् उपस्थिते
नामादेकइति शास्त्रे न स्मिन्परे प्लुतोऽप्लुतवत्स्यान्न इति तस्यार्थः ॥ एवं चतुर्दशापि निर्वाहे स्यादेव आर्षः प्रयोग इति
श्रीधरोक्तिनादर्तव्या । द्विवचनमिति । सुप्तिङन्तमित्यंतग्रहणेन संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतग्र
हणं नास्तीति ज्ञापितत्वादिति भावः । तेनेह न । कुमार्योर्वेध्वो श्यागारं कुमार्यगारं वध्वगारमि
ति । स्पष्टं चेदं भाष्यादौ । द्विवचनांतं प्रगृह्यसंज्ञं स्यादिति प्राचः प्रामादिकं । हरी एताविति । इह
रुणकत्वं न ॥ प्लुतप्रगृह्येत्यत्र नित्यग्रहणादित्युक्तं ॥ अत्र च निकारः ॥ मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य इति पवि

त्वामग्नी वरोदसी यद्दंपती चन्न पुत्री वे॥ सुद्राजहार॥ नन्वमुनि त्रयाणुक्तत्वादप्राणमिति कैयटहरदत्तौ पेः॥ एवंचास्मिन्मते
वौ स्थलेवेते प्रियौ यत्तत्र रोमसेति भारत प्रयोगे समर्थयते॥ इत्यर्थ इति॥ वयान्त इति॥ वै प्रभृत सिज्ञानीयाद्रियार्थे
चनद्वयमिति मेदिनी॥ ववा यथा न धे वे वसास्य इत्यमर॥ भव्याख्याव मेरेण त्रापचंवपयुर्यश इति कालिदास प्रयोग
स्याभियुक्तैरुदाहृतत्वात्॥ कादेवखांडिन दत्ता निवपकग नीत्यादिहश्लेना च्वेति भावः॥ यजुपाठात् र॥ यद्यथा
न पेत्यादित द्युक्तं॥ नामेति लिंगानुशासन प्रक्रमेतादिलस्य चतारेन तुगुणत्वाद्रूपत्वसमुहादिपर्याय सप्त जणकेन्तु
आदीनामनुक्तेश्च॥ अदसोमात्॥ इह एकारेणानुवर्तनेऽसंभवादित्यभिप्रेत्याह ईदूताविति॥ ननु उकारानुवृत्ति
र्वैर्थो स्तु पोपफले या अमुआसात इत्यत्र पूर्वेणैव सिद्धः॥ मुत्वस्यासिद्धत्वेप्युकारांतत्वादित आह॥ रामकृष्णाविति॥
पुंसि पर्त्वेण न सिध्यति॥ ओकारांतत्वादिति भावः॥ अदसोमादिति सूत्रं प्रति तु मत्व मीत्वेनासिद्धे आरंभसामर्थ्यात्
एकारानुवृत्ति तात्पर्यग्रहफलकंमाकुहणमीति भावः॥ अप्रेदं चिंत्यं॥ ईदूत्सस मर्थे प्रगृह्यं॥ अदसः एवेहिव
चनं नित्यैवकुतोनस्सत्रितं॥ एवं च पूर्वसूत्रस्थ मीदूतो ग्रहणं च मास्तु॥ एकदेशानुवृत्ति कैशोनेति॥ शे॥

छांदसमपीदंसंदर्भशुद्ध्यर्थमुक्तं॥ वस्तुनस्त्वनुकरणार्थंतपाल्लोकार्थमपि संभवत्येव त्वरापोमेरायइत्सादौत्वे इति भेदृ
सनुकरणे प्रयोजनलाभात्॥ अस्मेइति॥ अस्मभ्यमित्यर्थः॥ भ्यसः सुपांसुलुगिति शे आदेशः॥ शेपेलोपः॥ निपात॥
अनाङिति पर्युदासादेवाजूपनिपाते लब्धे निपातग्रहणमुत्तरार्थं स्पष्टार्थमिहैवकृतं आ एवमिति॥ पूर्वप्रक्रांत
वाक्यार्थस्यान्यथात्वद्योतकोयमाकारः॥ पूर्वं नित्यनमंस्थ इदानीं त्वेवं मन्यसे इत्यर्थः॥ आ एवं किलेति॥ स्मरण
द्योतकोयमाकारः॥ वाक्येत्यादि॥ तथाच भाष्ये॥ ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः॥ एतमातं ङितं विंप
द्वाक्यस्मरणयोरङिदिति॥ अत्राङिल्लक्षण एवतात्पर्यं लाघवात्॥ अन्यस्य ङित्वेत्वर्थं सिद्धं॥ ईषदर्थ इत्या
स्कृ अचयुत्यानुवादः॥ एवं चात्र ओ अ प्रद्वैत्ससम्रर्थे व्यवचेर प्याकारस्यङित्वादाङो नुनासिकश्छंदसीति प्रव
र्तनम् इति भावः॥ ओत्॥ निपातः किं॥ देवो सि॥ वायवा पाहि॥ संबुद्धौ ऋषिर्वेदः॥ तदुक्तमर्पिणे सादौ नय

दर्शनादित्यभिप्रेत्याह ॥ अचि विकि इति ॥ संबुद्धौ किं ॥ अहो इति ॥ अत्र परत्वाद्विकल्पो मा भूत् ॥ यत्तु ओदित्यत्र निपा
तानुवृत्तेः इह च संबुद्धिग्रहणस्य प्रत्युदाहरणे व्याख्यातुं केन गतिलयमाह नितम प्रग्रह्यसंज्ञा सत्वेपि प्रकृतिभा
वात्र स्यते ॥ इकोऽसवर्णे इत्यत्र हि पदांतग्रहणमनुवर्त्तितं व्याकरे स्यादेव ॥ एवं च पुनः प्रग्रह्याऽचीति सूत्रे पित्त लं
बंध आवश्यकः ॥ गवित्यिति च न पदं हि अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षया अर्थवत्वाभावेन विभक्तेरनुत्पादात् ॥
उञः ॥ निपात एकाजिति प्राप्ते विभाषेयं ॥ ऊं ॥ अनुनासिक इति ॥ तेनायमिन्यपरेयरोनुनासिकविकल्पः ॥ पक्षेत
नूं इति पठसि यद्वेतदूं इति वा न दीर्घ मित्यादि ॥ एतदर्थमेव तत्रानुनासिकग्रहणं ॥ अन्यथा यरोयमि त्र अ
त्वं वक्ष्यत ॥ मयउञो वो वा ॥ मयः परस्येति ॥ यरादित्ति प्रा वः प्रमादः ॥ षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थादेश उ
च्यंते इति भाष्यात् ॥ आदेशविधौ स्थानिनः पञ्चम्या एव न्याय्यत्वाच्च ॥ अमिद्वत्वादिति ॥ अत एवं दं वत्वं त्रिपा
द्यां विधीयते प्रकृतिभाव मात्र मात्र वा धनार्थत्वं हि इकोयणित्यस्यानंतरं मयउञो वो वेत्येव वक्ष्यते ॥ यवं

चान्ववर्तयिष्यत ॥ इह मयउञ इत्यत्र परेऽकाविंशतिरूपाणि ॥ तथा हि ॥ उञ इति प्रग्रह्यत्वे किमु इति ॥ वत्वपक्षे कि
म्विति ॥ ऊं आदेशे किमूं इति ॥ आदेशस्य स्थानिवत्वेन मयउञ इति प्रकृतिभावापवादभूते ओत्तरत्र न्यायद
नुनासिके वकारे किम्विति ॥ अनुनासिकाननुनासिकयोर्वकारयोर्मयो यायणइत्ति द्विले स्यमकारस्या
न चिवेति द्वित्वस्य विकल्पेन यत्वपक्षे रूपाष्टकं ॥ तदभावे द्वयमिति द्वादशकं ॥ प्रग्रह्यसंज्ञाविरहपक्षे तु म
यउञ इति वत्वस्यासिद्धत्वादिकोयणचीति यणेव ॥ तस्य सिद्धत्वान्मोनुस्वारो वा पदांतस्येति परसवर्णपक्षे अनुना
सिकाननुनासिकवकारद्वयोर्येवं एकादशरूपं ॥ अनुनासिकस्य द्वित्वे हलो यमानितिलोपस्य चैकल्पिक
त्वकारणेत्रिवकारं द्वादशं रूपं परसवर्णाभावपक्षे अनुस्वारस्य प लोत पाक्षिके द्वित्वे सेकलनयाच
तुर्दश ॥ इतिषष्ठे कारस्याणो प्रग्रह्यस्यत्वननुनासिकविकल्पाद्द्वाविंशतिरिति ॥ इत्यच्सन्धिः ॥
लोऽश्चुना ॥ स्तोरितिस्वमाहारद्वंद्वः ॥ सौत्रं पुंस्त्वं ॥ श्चुनेति सहयुक्ते निस्तत्र विनापित्त यौगं तनीयेति वक्ष्यते ॥ योगेति ॥
एतद्ध्याहार्तव्यं ॥ अत्रस्थान्यादेशयोर्यथासंख्यं निमित्तिकायिणोस्तुनशादित्तिज्ञापकात् ॥ अत्याचूनर

मिस्या दैनु सौत्रत्वा श्रुतं अनेस्तो श्चौश्चु इति सुवचं ॥ न चतास्मिन्वि र्हि ए इति परिभाषोपस्थानेन यतः याच्य ॥ उत्व
दिनसिध्येत् ॥ श्यादि ति लिंगेन न स्याइहानुपस्थाना भ्युपगमात् ॥ पुना ॥ इ हा पिका र्पिनि मित्तयोर्यथासंख्यं
न ॥ लो पीति ज्ञापकात् ॥ एऐ उ इत्युचितं ॥ इ ह ॥ ई ऐ इत्यादौ न पर्रांता दिति ज्ञापका न दोषः ॥ सर्पिष्मानित्य
कु स्वांता दिति षत्वे ॥ नत्वये भापायामिति ॥ यत्नु प्रान्त्ना मयरदिनित्यमितिपठितं ॥ यत्वहस्तेन प्रकरणेषु ष्णांप
डुणो मित्युदाहृतं ॥ यत्त्वयरो नुनासिके तिवानुनासिक इति तत्र व्याख्याने तत्सर्वं भाष्यविरोधादुपेक्ष्यं ॥
यै वादिगण इति ॥ यच्चिभेत सौ मत्वर्थे इति संहिताया पाठेलसा विनिना तूर्वंद कारं प्रश्लिष्य भत्वेना पेत
त्व माधातुं शाक्यम् ॥ उ दस्थास्तंभोः ॥ अनुस्वारस्य यचीत्यत्र समस्तमपि सवर्णग्रहणमिहानिष्कृष्य संब
ध्यते ॥ एकदेशे स्वरितत्वे प्रतिज्ञा हित्वाशये नाह ॥ पूर्वसवर्णस्यादिति ॥ अपोपस्येत्यादि ॥ एभेसस्यु नक
र इति ध्याचांगेथाः प्रत्युक्ताः ॥ यद्यपीह चयो द्वितीयाः शरि त्यस्योपन्यस नं न एतिरिभसा ॥ तान्त्रिक इति ॥ य

४०

तुप्राचांवत् शिव इत्यत्र जस्त्वे कृते खरि चेति चर्त्वं प्राप्तं तन्न ॥ तदो दंत त्वेन जस्त्वेपि न्यासवैयर्थ्यं
त्वा पत्तत सौत्रेणो क्तंत दोषा वसान इति चर्त्वे कृते पश्चा च्छिव इत्यनेन न संबध्येत्वं जशो
त इति जस्त्वे कृते खरि चेति चर्त्वमिति न इति स्थवीयः जस्त्वं प्रत्यवसानेन च चर्त्वस्यापवाद
त्वात् ॥ जस्त्वे शिवशब्दान पेक्षणात् ॥ भाविन्यवसान भंगे वावसाने चर्त्वस्य पूर्वमप्रवृत्ते श्च
प्रवृत्तस्यवानिवृत्ति संभवात् ॥ तदुक्तं ॥ अकृतव्यूहाः पाणिनीया इति कृतमपि शास्त्रं निवर्तयंती
ति च ॥ अन्यथा हरिरयमित्यत्रापि रुत्वे कृते रीत्या प्रवृत्तौ विसर्गे कृते न बाध्येत ॥ अयतनो तीति तद्
ति कि वंतं रूपे ॥ एवमपि जस्त्वेन दकारो स्य चर्त्वे कृते चुत्वमिति तुन न्याय्यम् ॥ चुत्वं प्रति चर्त्वस्या
सिद्धत्वात् ॥ पचुन मुने त्यत्र नेति योगविभज्यासिद्धत्वाभावे न सा ॥ तदपि न आसिद्धत्वोपरूपस्य तेनि वा धा
यायोग विभ[illegible] गस्य अगति गति भृत्तस्येत्या श्रयणाद्

[illegible]

माणानीयान्॥ आकंसनइति॥ आङ्उद्भ्रमनइतितड्॥ स्तुकमोरतिनेट्॥ समसंभधिविधिरिति॥
समकर्मकविधानमितिनोक्तं॥ अनुषावयोरपियथासंख्यस्येष्टत्वात्॥ समूखाकूलजीवेषुस्वक
ऊगहइत्यत्रयथा॥ कृञ॥ कूष्कदुकोःपूर्वनित्वात्प्राङ्कूसायस्यत्रसासहाचोरितिषत्वंन॥ सुगणह
सायेइत्यत्रनपदांताहोरितिषुत्वंन॥ पुष्करेतीर्थविशेषेसीदतीतिपुष्करसत्॥ तस्यापत्यं पौष्करसा
दिरात्यार्थः॥ बहादित्वादिञ्॥ अनुशातिकत्वादुभयपदवृद्धिः॥ उत्तरिषु॥ उभयनिर्देशेपंचमीनि
र्देशोबलीयान्॥ परत्वादित्यपिप्रेत्याह॥ सस्येति॥ पीतिसप्तमीनिर्देशात्कअपवादः॥ षट्कृ
तमइति॥ धुट्ध्वत्वंनलकारः॥ यत्वाह॥ चयोद्वितीयाइतिपक्षेतस्यथइतिभ्रम॥ चर्त्वस्या
सिद्धत्वात्॥ अतएवधुड्भावेषट्सन्तःइत्यत्रटस्यडेन॥ टकारेणकारविसर्गेणोहितत्ववि

कल्पात्॥ शोडश॥ खयःशरइतिसकारद्वित्वेहान्त्रेशत्॥ नचतत्रश्चुत्वंस्यासिद्धत्वेशोभ्ये॥ पूर्वेनास्तिद्वि
यमद्वित्वेइत्युक्तेः॥ नचशरीचीतिनिषेधःशंकयः॥ तस्यसैत्रद्वित्वमात्रविषयित्वात्॥ अतएवख
यःशरइतिवार्तिकस्यवत्सरःअप्सराःइत्युदाहरणंभाष्येदत्तं॥ पुरःपुरादित्वंनपदांतादितिषुत्वे
निषेधार्थम्॥ अतएववक्ष्यमाणरुकगोहैवनइत्येतः॥ यत्वाहुः॥ एवंपिप्रकृयाजाघवार्थंतुउक्क
तुमुचितइतिभ्रम॥ चयोद्वितीयाइतिपक्षेथकारापत्तेः॥ श्चुत्वंपुरिति दिंवाच्ये॥ पटलीतिञइश्चो
लतिं॥ इहतुपुटन्॥ शिवुक॥ श्रीतिससमिपूर्वत्रलुकाधोयान्इतिपंचभ्याःषष्ठीकल्पयतीत्या
ह॥ नस्येति॥ ननुप्रकृतोपुंडेवास्तु॥ किंनुकामैवं॥ शश्छोटीत्यस्यहोपत्नोनास्त्रयःपरस्य
शस्यछइत्यर्थआकलेस्थितः॥ एवंधुटःपरादित्वात्सन्नचछंभुरित्यस्यछोनस्यात्॥ विपूर्व
त्वोद्भयोरोणादिकेशप्रसयमध्वश्चानेत्यभितोविरपूशमित्यादौयथा॥ अतःपूर्वोत्तरस्तुकूत्ते॥

नन्वेवं कुर्वन्नयतेत इत्यत्र पदांतस्येति णत्वनिषेधो न स्यादिति चेन्न॥ कार्यकालपक्षे बहिरंगत्वेन णत्वस्यासिद्ध-
त्वात्। यथोद्देशपक्षे तु स्तोश्चुनेति योगविभज्यते। नेति वर्तते। णइति च स्तोश्चुना योगे णत्वेन स्यात्॥ नकारोपमिदं
सकारग्रहणं वर्गग्रहणं चोत्तरार्थं। न तस्य रितिपर्यय मनुवर्तते। एवं च नश्चेति सूत्रे कुर्वन्तसीदतीत्यत्र पदांत-
स्येति णत्वप्रतिषेधो धुटः परादिति प्रयोजनमिति प्राचां ग्रंथोपि यथोद्देशपक्षे बोध्यः। यत्तु वृ-
त्ति। इदं प्रयोजनं बहिरंगपरिभाषायागतार्थत्वात् प्रत्युक्तमिति तत्पाक्षिकं। त्रिपादीस्थे तरंग-
परिभाषा न प्रवर्तत इति सुध्युपास्य इत्युदाहरणे स्थितत्वात् सह विरुद्धं चेत्यास्तां तावत्। सम्बुद्धे-
रिति। इह श्चुत्वं तु कोरसिद्धत्वाच्छाश्रित्य न ष्टुत्वमिति रूपं न शक्यं। ष्टुत्वस्यासिद्धत्वात्। ङमो ह्रस्वा-
त्। ङमुडिति प्रत्याहारः संज्ञायां कृतं टित्वं सामर्थ्यात्साद्यभिः संबध्यते तेन यथासंख्यं। ङुट्णु-
ट्नुट्प्रवर्तते। नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थं। हेम परे इति। मय उञो वा इति च विकल्पमत्रैकत्वस्य नः

ध्येयादेव नित्यत्वलाभात्। सुगण्णीशा इति। ण्यलोपो न स्थानिवत्। पूर्वत्रासिद्धे नेति निषेधात्।
ङमुटः परादित्व कुर्वन्नास्त इत्यत्र णत्वप्रतिषेधार्थं। अत एव ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यमिति नासूत्रि। परं णत्व-
मपि पूर्वस्य सिद्धस्य सिद्धत्वाण्णत्वापत्तेरिति प्राञ्चः। युक्ताहुः। बहिरंगपरिभाषयागतार्थत्वादुभयम-
प्यसंगतमिति तदपि पाक्षिकं॥ राडित्यत्र यथोद्देशे त्रैपादिके नैरंगपरिभाषाविरहस्योक्तत्वेन प्राचां ग्रंथ-
स्यासोऽत्र व्यात्॥ कथमन्यथाद्वियन्त्रियंच स्वयमेवोक्तमिति दिक्॥ ननु॥ परमदंडिना बिलादिभ्यः समव-
र्तिविभक्त्याप दत्वात् नुडस्यादिति चेन्न॥ उत्तरपदत्वे चापदादि विधौ विनिप्रत्ययलक्षणप्रतिषे-
धात्॥ अत एव परमवाचो परमगोदुहो परमलिहा विश्वातदेवकुलत्वघत्वदत्वादीनि न॥ यत्तु प्रांचा
उत्रिच पद इत्यतः पद इत्यनुवर्त्यौजादेः पदत्वेन निर्व्याख्यानात्॥ ङमुडित्येतदुक्तं॥ तदनेन प्रत्युक्तं॥

इहेषणनलोपे वारयितुमुक्तरीतिरेवतो नाप्यनुवर्तनं व्यर्थत्वात्॥ समः सुटि॥ यद्यपि मोनुस्वारेण सिद्धं तथा
पि अनुनासिकत्वत्रिसकारत्वसिध्यर्थमिदं॥ अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा॥ अयमधिकारो विपि
वर्तते इते॥ आद्यअत्रग्रहणमनर्थकम्॥ अधिकारादेवरुप्रकरणलाभात्॥ तुशब्दस्त्वधि
कारपक्षे परस्मात् कार्यिणो विशेषद्योतनार्थः। परस्य नित्यं रुत्वं। पूर्वस्य तु वानुनासिक इति॥ विधिपक्ष
व्यर्थः उभयथापि वाग्रहणं स्पष्टार्थं। अनुनासिकात्पर इति ज्ञापकादेव सिद्धेः। नहि विकल्पं विना अ
नुनासिकाभावपक्षे तिसंभवति। इदमेव ध्वनयितुं वृत्तौ तु वेति शब्दौ नोक्तौ। अनुनासिकात्। ल्यब्लो
पे पंचमीत्याह। अनुनासिकं विहायेति। एवं च संसगेव द्विप्रयोगस्यापि विशेषावगतिहेतुत्वा द
वत्साधेनुरानीयतामित्यत्रेव संभाविनानुनासिक्यगुणकण्व उपस्थितत्वात्। आकांक्षित

त्वाश्रयत्वपित्वेन संबध्यते इत्यभिप्रेत्याह। ते पूर्वस्मादिति। अनुस्वारागम इति। आगमत्वं च परशब्देनै
व लभ्यते पूर्वत्वं तु ताभ्यामेवित्यत्र पूर्वशब्देन रेचोरिवेति भावः। विसर्जनीयस्य सरीति। एतच्च मंडूकप्लु
त्या खरवसानयोरिति सूत्रादनुवर्तते। नन्वनुस्वारस्यानन्तरत्वात्ततः पूरस्य द्वित्वं नस्यादेवेत्याह॥
अनुस्वारविसर्गत्वादि। अकारोपरीति। यदि तु इकारोपिरिपठ्येरन् तर्हि पयः सख्यादत्र विणःपरस्य
पूर्वस्याद्विति भावः। अत्राप्यादिति। न चैवं हरिःकृतो हरिस्मरत्यादौ पयादिप्रसंगः। त्रिपादिस्थत्वे
न विसर्गो। रोना असिद्धत्वात्। अनुस्वारस्यापि द्विखे इति। अपिना ककारस्य। वचनांतरेणे
ति। अचो रहाभ्यामिति। ततो पियणो मय इति भवत्येवेति भावः। पुमः खय्यीति। पुंसः संयोगान्तलो
पकृते अवशिष्टभागस्येदमुदाहरणं। पर्युदासादिति। इदुदुपधस्येति षत्वविधायके सूत्रे इति

भावः॥ अप्रत्ययस्य यो विसर्ग इति वैयधिकरण्येनव्याचख्याणानां प्राचां मतेनेदं। वक्ष्यमाणरीत्या सामा
नाधिकरण्येनान्वये तु षत्वप्राप्ता विति बोध्यं॥ ख्य आदेशे इति॥ आदेशो हि उपदेशे खशादिः॥ अ
सिद्धकरणेन त्वानंतरं खशः॥ शस्य यत्वं विकल्प्यते॥ तेनसु प्रख्येन निर्देशः सोमख्यं॥ तत्र
भवः सोमख्यीयः॥ यत्वस्यासिद्धत्वादिन्वयेप्यधाइत्र॥ नैतादृशप्रयोजनान्याकरस्थितानि॥
एवं च यत्वस्यासिद्धतया जमूपरत्वाभावसुमः ख्येयितिरुत्वेनर्थः॥ पुंख्यानमिति॥ वाति
ङ्क्ष्यः॥ ख्यादेशः॥ नतु॥ आदेशाइह दुर्लभः॥ वर्जनेप्रतिषेधः॥ असनयोश्चेति वार्तिकादिति
चेत्सत्यं॥ बहुलेलक्षणं वधकगोत्रविचक्षणाजिरापर्थमिति वार्तिके बहुलग्रहणात्समा
धेयं॥ तथा चैरवख्यादित्व प्रयोजनगणात्तेवार्तिकेरुविधिः पुंख्यानमिति॥ णत्वपर्याख्या

नमिति॥ निष्पानत्वमाख्यातइति चाशकारेणव्यवधानात्॥ कुलच इति णत्वं न॥ तथा आनइत्र
संयोगादेरातइतिनत्वं न॥ यत्वस्यासिध्यायएवतावृिरहात्॥ एवंचनध्याख्येतिसंग्रख्याग्रह
णेन कर्तव्यमिति भावः॥ नचख्याप्रकथनइत्येतदर्थंतदितिवाच्यं॥ तत्रसार्वधातुकमात्रे
विषयत्वात्॥ अत्रैव सस्थानत्वं नमः ख्यात्रे इत्येतद्वार्तिकेप्रमाणं॥ सस्थानइति जिह्वा
मूलीयस्य प्राचां संज्ञा॥ सइहेन॥ शर्परे विसर्जनीय इत्यस्य प्रवर्तेरित्यर्थः॥ यदितु स्व
तंत्रोपि धातुरार्धधातुके एवेतत्तदा जिह्वामूलीयस्य दुर्वारतयाइदंवार्तिकमसंगतं स्यात्॥ यत्तु हरदत्तमा
धवादिभिरुक्तं ख्याधातुरपि स्वशादिर्यत्वविधिरसुभयसाधारणइति॥ तन्नु चितं॥ भाष्ये वृत्तौ इत्यो परमार्ध
धातुके पि खशादिप्रयोगापत्तेश्च॥ नचेष्टापत्तिः॥ माधवेनार्धधातुके ष्यवाप्रंखशादिरिति कला स्यात्॥ वर्ण

धातुत्वेनाभिधानस्यैव धरणी कर्तव्यं लाघवाद्गौरवमस्तु लाघवे भास्वां लावल। स्यादेतत्। बहवः सुमांसो यस्मिन्
कुले बहुसुमुख्याती सन्ततरूल स्यात्। उरःप्रभृतिषु पुमन्शब्दस्यैकवचनाद्यस्यैव पाठान्नेह कप्। साधे धातुके वक्ष्या
तु मर्यामीति वा पुरन्त ममिवृत् । इत्यापत्तेः संहितायामतिविवक्षायां तु रुत्वे नेति स्यादेव। यत्तु प्राचा व्याख्या
तौ नमि केचिदिक इत्युक्तं मनस्य पदस्यांशा आदेशाइत्यर्थं एवाहि केचिदित्यनुचित। स्वतन्त्रे धातौ वृत्ते तर्हि सा
र्वधातुकेऽपि निषेधः स्यात्। न चेष्टापत्तिः। निर्मूलत्वात्। चक्रिलायस्येति। यत्तु प्राचा चा
हिस्त्युक्तं तत्र परस्मैपदं उदयुक्तं। आयतेर्ङित्त्वात्। आयत इत्तित्राः सद्वाचरतीत्यर्थे कर्त्तरि क्वि
वंत्तादाचारक्विपि बोध्यं। प्रशानिति। प्रपूर्वाच्छाम्यतेः क्विप्। अनुनासिकस्य क्वीति दी
र्घः। मो नो धातोरिति नः। नस्यासिद्धत्वान्न लोपान। नन्प। पकारापर्यंकारउच्चारणार्थः। नेन

नृंः पुनातीत्यादि सिद्धं। उभयथर्क्षु इत्यतः उभयथेत्यनुवृत्ते विकल्पः फलितइत्याशयेनाह।
रुः स्याद्धेनि। कुवो। स्त्रेखर्परत्वादिसर्गः। जिह्वामूलीयस्य खत्वात्। खर्परे शरीति विस
र्गस्य लोपः। जिह्वामूलीयस्य शत्वात्। वाशरीति विसर्ग एव वा। आदेशयोः कपावुच्चारणा
र्थौ। वाहिसर्ग इति। यत्तु प्राचा चाद्विकल्पइत्युक्तं तन्न। ᳲकᳲपाभ्यामुक्तेः विसर्जनीयस्य
सत्वप्रसंगात्। कानाम्रेडिते। कान्कानीति वाच्ये आम्रेडितग्रहणं यत्र द्विरुक्तिस्तत्रैव य
था स्यात्। इह माभूत्। कान्कान्पश्यसीति। अत्र एकः किमशब्दं प्रश्ने द्वितीयः क्षेपे।
कान्कुत्सितान्पश्यसीत्यर्थः। कस्कादिषु च। अत्र प्राचा एषु विसर्जनीयस्य ᳲकᳲ
पौ नेत्युक्तं। नासौ सूत्रार्थः। ᳲकᳲपयोरस्वरितत्वात्। नत्र न्यायप्रक्रमत्वात्। किंतु। आ

र्थिकार्थं कथनंतदिति ध्वनयन्नाह ॥ ५क५ पयोरिति ॥ कौतः कुत आगतइत्यर्थेऽव्ययान्तमपि प्रातेगणपाठसा
मर्थ्यादिष्यत एव पिंकुरिति केचित् तित्वं समासइत्येव सिद्धे इह पाठस्य प्रयोजनं तु तत्रैव वक्ष्यते ॥ सैनासुरेति ॥
यदि छस्य तु कस्य नहिं छस्य चर्त्वे सति चकारस्यात् ॥ संनिपातपरिभाषया चत्वाभ्वदतोलु कारे
परिच्चकार ॥ श्रूयते भाव ॥ इति हलसंधिः ॥ शर्परेः सत्वादेरपवादः ॥ यदि तु शर्परेनत्यवोच्येत ना हि
प्रसक्तस्तस्य निषे हेपि कुचा ५क५ पौस्यात्तो ॥ वासः क्षौमं ॥ अद्भिः स्नातमिति ॥ विसर्जनीयवचनात्तु
पिकारमात्रेबाधन्ते ॥ इत्याशयेनाह ॥ नत्वन्यादिति ॥ तदेतन्नस्फुरयति ॥ इहेति ॥ सोपदादै ॥ अपदाद्य
रिति ॥ सत्रेनुद्यत्त्वेप नैकवचनं ॥ यदि तु स्वर्विशेष्यते ॥ अपदादौ स्वरीति तदायथाश्रुतं साधुः ॥ किंतु स्व
रीति मंडूकप्लुत्यानुवर्त्यमिति कुशः ॥ नचानुस्त्रेरुतरत्राप्यासस्यकता ॥ स्वौविनाविसर्गस्य दुर्लभत्वे

नत्तस्त्वुक्तेनिष्फलत्वात् ॥ पाशकल्पककाम्येषु विनिवृत्तिः ॥ संभवप्रदर्शनमेतत् ॥ नतु परिगणने ॥ अन्य
स्यासंभवात् ॥ प्रातःकल्पमिति ॥ अधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि प्रातःशब्दस्य द्रव्यशक्ति विषये शक्ति
मत्सरं ॥ दोषामन्यमहः ॥ दिवाभूतारात्रि वत् ॥ गीःकाम्यतीति ॥ दूहणः प इति पत्वं तत्रापि काम्येरा
रेफस्यानुवृत्तेः ॥ यदि तु तत्रैव रेपयोगत्वाद्विपत्वमात्रप्रतिषेधेपि पर्वेणसत्वं स्यात् ॥ इणः षः ॥ पूर्व
स्यापवादः ॥ इदुदुपधस्य इतिचैत्यनुवृत्तरत्रानुवर्ततेतेनयथासंभवमिणःपरस्यषः ॥ अन्यस्य सइति विवे
कः ॥ पुरः प्रत्यस्यादिति ॥ पृपालनपूरणयोः ॥ भ्राजभासेत्यादिना क्विप् ॥ तदंताज्जस् ॥ नसंततनास्फुदी
केर्लुपः पुराविस्युपन्यस्तौ इदुदुपधस्य ॥ इदुतौउपधेयस्यसमुदायस्य तस्यावयवोयाविसर्जनीयो
यस्य इति वैयधिकरण्येनसंबंधः ॥ अप्रत्ययस्येति तु अप्रत्ययस्य योविसर्ग इति संबध्यते ॥ सं

संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरणस्य अन्याय्यत्वात्। ननु विसर्गस्य प्रसज्यप्रतिषेधे सिद्धमिति
वाच्यं। अधिनःकरोतीत्यादौ स्थानिवद्भावेन तस्य सिद्धेः। न चातिदेशप्रवृत्तिर्निपाद्या अपि सिद्धत्वं शंक्यं। अत्र
सपूर्वस्येति निषेधेनैव सिद्धत्वज्ञापनात्। अत एवाग्निरित्यादौ राविसर्गः सिध्यति। अन्यथा पूर्वत्रासिद्ध
त्वान्न स्यात्। विसर्गविधिस्तु पुनरित्यादौ चरितार्थः। ज्ञापकं च विशेषापेक्षं। तेनाचः परस्मिन्निति
निषेधो न प्रवर्तते। एवं च पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति सिद्धान्तस्तु युक्तिमूलकः। नन्वयाचि निकइति प्रपंचि
तं पञ्चभिः कौस्तुभे स्माभिः। ननु एवं मातुः कार्यमित्यादौ षत्वं स्यादिति चेन्न। कुस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दस्य
पाठेन इणः षत्वे उकारात्परस्य षत्वं नेति ज्ञापकात्। एवं च प्रत्ययस्यैव लोपे लक्षणमपि कारणं भवति
हरदत्तोक्तं नातीव आदर्तव्यम्। मातुरिति। अत्र हि कृते उरः स्थैकादेशशास्त्रं विसर्गं प्रति परं परत्वात्

पोऽस्कं। आकारे तु एकादेशनिमित्तोऽस्तीति प्रचुरः पाठः। तत्र एकादेशशास्त्रं निमित्तं यस्य उकारस्य तत
स्मादित्यर्थः॥ मुहुःकामेति॥ इह कुप्वोः ꣵकꣵपौ चेति न प्रवर्तते॥ वृत्तौ तु मुहुस्कामेति पठित्वा सकारः पठ्य
ते तत्र प्रामादिकमिति हरदत्तः॥ द्विस्त्रिश्चतुरिति॥ इह द्विस्त्रिभ्यां सुजन्ताभ्यां साहचर्यात् चतुःशब्दोऽपि
सुजन्त एव गृह्यते॥ कृत्वोऽर्थग्रहणं तु ज्ञापकं॥ साहचर्येण सर्वत्र व्यवस्थापकमिति॥ तेन दिधी
वे वीदामित्यत्र धातुसाहचर्येण्यागमस्येदो ग्रहणं॥ उभयत्रापि विभाषेयं॥ चतुरित्यस्य इदुदु
पधस्येति प्राप्ते इतरयोरप्राप्ते॥ नच॥ नयोरपि इदुसुसोः सामर्थ्यं इत्यनेन न सिद्धिः शंक्या॥ इसुसः प्र
त्ययस्यार्थवतश्च तत्र ग्रहणात्॥ चतुष्कपालइति॥ इदुदुपधस्येति नित्यं षः॥ व्यपेक्षाविरहेपी
ति॥ तिष्ठतु सर्पिष्कुंडिकामानयेत्यादावित्यर्थः॥ व्यपेक्षायामिति॥ इदं सर्पिष्कुंडिकाया इत्यत्र

र्थः॥ यत्तु परे प्रायणिका आहुः। कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकादीनां पाठ उत्तरपदस्थत्वेऽपि षत्वार्थ इति तन्न भाष्यवि
रोधादुपेक्ष्यं। अधः सहितेति। न त्वस्य सो विकारः। जानुषद्धेति ङीषु प्रसंगात्॥ अधस्कर्णीति। अधस्त्वक
र्णोऽयस्याः सा। नासिकोदरौष्ठेत्यादिना ङीष्। अधः शिरसी। एतयोरिति। सूत्रे तु षष्ठ्याः स्थाने प्रथमा बो
ध्या। अधस्पदमिति मयूरव्यंसकादित्वात् समासः। शिरस्पदमिति षष्ठीसमासः॥ ॥इति विसर्गसंधिः।
ससजुषो रुः॥ पदस्येत्यनुवर्त्तनं॥ ससजुर्भ्यां विशेष्यते॥ विशेषणेन तदन्तविधिः॥ न च सजुःशब्दाग्र
हणवत्ता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्तीति निषेधः शंक्यः॥ तस्य प्रत्ययविधिविषयत्वात्॥
सांतं सजुष्शब्दांतं यत्पदं तस्य रुः स्यात्॥ साध्वो त्वांसस्य॥ एवं स्थिते फलितमाह॥ पदांतस्येति॥
सजुष्शब्दस्येति॥ तदंतस्य पदस्येत्यर्थः॥ तेन सजुषौ सजुष इत्यादौ नातिप्रसंगः॥ न च सजूरित्यत्रा

व्याप्तिः अपदवेति चरूपोऽ प्रातिपदिकेनेति निषेधादिति वाच्यं॥ येन विधिरिति सूत्रे शब्दकौस्तुभो
स्य भाष्यव्याख्यानत्वात्॥ अपदवेति वक्तोचोऽ प्रातिपदिकेनेति ग्रहणवतेति च परिभाषाद्वयमपि प्रत्य
यविधिविषयकमिति निर्दिष्ट उक्तसूत्रे कैयटहरदत्ताभ्यामुक्तत्वाच्च॥ एवं च परमसजूर्भ्यामित्यादावपि
निर्बाधं॥ एवं स्थिते महशजुष्शब्देन तदंतविधिर्नेति प्राचामुक्तिरापाततद्वत्यवधेयं॥ भोभगो॥ अ
संधिः सोत्र इति॥ भगो अघो शब्दयोरोकारस्य अकारस्य च पूर्वरूपं सोऽत्र त्वावेत्यर्थः॥ यदि तु भोस भ
गोस् अघोस् सो तदंतं चास्तु रूपत्व भोः इत्यादीनां त्रयाणां अवर्णांतस्य यः स्यादपूर्वविरोश्चेति वाक्यभे
देन व्याख्यानेन तदंतसंधिन्याय्य एव। युक्तं चैतत्॥ अन्यथा विभो रिंदु सुप्रभागो यस्यस्स रूपत्वत्
तस्य सुप्रभगोरिदं रघोरिदमित्यत्रापि यत्वापत्तेः॥ भवनिष्पयंभोः शब्दादपूर्वोरुः। न चात्र भोःशब्दस्य

क्षणि कृत्वादन्तरहपो। विभाषा भवद्भगवदघवतामोच्चावस्येति वार्त्तिके न निष्यभानां भवदादि शब्दानां भोर
ब्दादीनामपि लाक्षणिकत्वाविशेषात्॥ अनर्थकत्वमुभयत्र तुल्यं। सविशिष्टानामेवार्थवत्वात्। ननु रोरु
कारस्यानुबन्धत्वाद्रेफमात्रं विसर्गस्य स्थानि। तथा चानल्विधाविति स्थानिवद्भावो न स्यादित्याशंक्य। नव
मानिति। येन हि दिस्व ग्नहोलिड्दिति दीर्घस्य स्थात्। निवद्भावेन ट्लादि टइ इति प्रवर्त्तते। एवमिहापि विस
र्गस्य रुत्वाधेयत्वं प्रवर्त्तते इति भावः। तथा च स्थानिवत्सूत्रे भाष्यं। विशिष्टं स्थानेन लभ्यते इदं नामेति।
विहितो ऊत्वं गेत्यादिपरिगणनमस्तु ऊमित्यवधेयं। निपातादिति॥ भोभगो इति सूत्रे निर्दिष्टा श्चादेरा
तिगपाल्यात्तत्रबोध्यं। तथा च विभाषा भवद्भगवद्धिति वार्त्तिकं नाश्रयणीयं॥ अन्यथा पुंलिंगैकवचनमा
त्रे भो हरे इत्यादि सिद्धावपि भो हरी हरौ भो विद्वद्ं भो गंगे इत्यादि न सिध्येदिति भावः। एतच्च ध्वनित्कार

१

५८

हरदत्तादिमते नोक्तं॥ भाष्यस्वरसरीत्यानुविभाषेत्यादि वार्त्तिकमारब्धव्यमेव॥ किंतु निपातोपि भोः शब्दोस्ति तेन द्वि
वचनादौ स्त्रीनपुंसकयोश्च नोक्तदोषः॥ युक्तं चैतत्। हे भवन्निति यत्र हैमो इति प्रयोगस्यापीष्टत्वात्॥ तस्य च
वार्त्तिकारंभ एव सिद्धेः॥ स्युः पाट्प्याइंग हे हे भोः इत्यमरोक्तानां तु संबोधनार्थानां निपातानां सह प्रयोगाभावा
च्चेति॥ अत्र भवान् हरिः तत्रभवान् तत्रभवान् इति तत्र भोः स्यादपि वार्त्तिके सत्येव सिद्धमिति इष्टं भो पिर स्यं न इति॥
सर्वविभक्त्यन्तात्तसिरित्यत्र दृशिग्रहणं भवदादि योग एवेष्टत्वात्॥ किंच॥ आमंत्रितत्वे पदात्परस्याष्टमिकनिघातः॥ नामंत्रितं पूर्व
मविद्यमानवद्भावः॥ वाक्यादेरामंत्रितस्येति द्विर्भावः॥ सुबामंत्रिते इति पराङ्गवद्भावश्चेत्यादि सर्वं सिध्यति न त्व
येतिदिक्॥ भगोः अघोः इति निपातास्तेपि यदि प्रामाणिकास्तर्हि रसां नाम॥ आमंत्रितकार्यसिद्धिस्तु वार्त्तिकापत्तेः
वेतिसुपीति निराकरणीयं॥ यत्तु वंदत्ति॥ सकारांतानामेव तावत् निपातानामाख्यायत्वात् भाष्ये प्रत्याख्यातेइति लदतिर

५९

भसात्॥ स्यादेतत्॥ निपातानामभ्युपगमेप्यत्र विधौन एव गृह्येरन् प्रतिपदोक्तत्वात् ननु तु संध्यंताः लाक्षणिकत्वादिति
नैवं॥ स्वरितेनाधिकार इत्यत्राधिकः कारः॥ धिकार इति व्याख्यानमाश्रित्य लक्ष्यानुरोधेन स्वरितत्वमाश्रित्योभयग्र
हणात्॥ भुवश्च महाव्याहृतेरिति सूत्रे महाव्याहृतिग्रहणं लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषायाज्ञनित्यत्वज्ञापनार्थमिति
निहरदत्तादयुक्तेश्च॥ नैवं च मपि त्रभेतोरिदमित्याहः व निव्याप्तिः॥ परस्परसाहचर्येण निपातो नानैकौ
कौनौ च प्रहणेष्वन्येषामग्रहणात्॥ ओस्त्पुः॥ नपुंप्रयत्नतरः॥ नपूर्वचारणरैत्तेसंचांतरनन्याहृस्व
वः यस्य परत्वाह॥ यचाविति॥ ओतो गार्ग्यस्य॥ ओकारादिति॥ यत्तु ओकारांतादंगादिति प्राचा
व्याख्यातं तन्न॥ ओंगस्याप्रसक्तत्वात्॥ असंभवाच्च॥ न ह्युदाहरणेषु ओकारांतमंगमस्ति॥ तत्ति
सर्वे पाम्॥ यकारस्येति॥ वकारस्तु नानुवर्त्तते॥ भो भगो अघो पूर्वस्यासंभवात्॥ अपूर्वं

स्यैव पदस्य प्रवृत्तिः दृष्ट्वादृष्टरेतत्सयापि तत्र लोपाप्रसंगः॥ असिद्धीत्यनुवर्त्य भक्तिगणाह तोपि विरोधणात्॥ इदं वृक्षमती खादीति तन
भिधानात्साध्वीत्याहुः॥ गव्यमित्यत्र तु पदांतत्वं नास्ति॥ गव्यतिरित्यत्र तु वकारप्रश्लेषाभावे लोपप्रसक्तेः॥ ननु देवान
प्याल्याहोलोपाद्यारिसवर्णदीर्घः॥ मैवं नेप्रतिपत्तस्यासिद्धत्वात्॥ देवायांती स्वचक्रपरत्वाभावाच्च॥ अहोरात्र इति
रात्राक्तप्रकल्पितसौतिसुत्वे॥ अहरादि नामिति उभयत्रापि तृचः प्रकारे॥ तेन स्वर्लोकादिरूपस्य भूपः॥ विप्रः कृपि
कायो नासवैनारत्वादिमाधे॥ नहो दृश्यत इति॥ उदिल्लेनवैष्णवात्वस्य विभाषेति निषेधो नेह॥ इलेपत्व उत्तं टलोपः॥
पक्षप्राचाप्रत्यक्षारहते॥ ढढरति नयो॥ तत्र टलोपस्यैवाभावात्॥ तथाहि ढढ इत्य लक्ष्ययोरितिसूत्रेण दृढ नैका
रह भारयोर्लोपः॥ नकारस्य ढत्वं च निपात्यते॥ नत्तु सिद्धकां उरुढ ढत्वस्येत्प्रादृ ढातेः॥ हादेधातोरिति घत्वं वैनेवापा
त॥ न च दृढभावोढत्वं च निपात्यतां धत्वस्तु हढलोपासक्षु अभिविष्यंत्येवं नैवास्य॥ तथासति परेह ढढ घत्वान्न लुप्ति

तेरप्यादेशोनस्यात्। परिदृष्टोकन्यैःपुत्रेवाणिभोरित्तिप्यइस्यात्। लोपस्यासिद्धत्वेनगुरूपोत्तमत्वादिति

पुत्रसोरिति भावेस्थितं। यत्तुप्राचाव्याख्यातं। इहहेरेवेदंनिपातनं। इहहद्दावितितुमकृत्स्नंतरस्यानिष्ठापामा
गमशास्त्रस्यानित्यत्वादिडभावेवासुहेत्यत्रचेतियोगविभागात्पक्षेपत्वाभावेढत्वेढलोपेच। प्रयुदाहरण
मिदंद्रष्टव्यमितितन्न। उभयोरपिनिपातनाभ्युपगमात्। नरहहवामुनः। अथदृहिःप्रकृत्यंतरमस्तिकस्मि
न्पितंनिपातनंनलोपवर्जमिति। युक्तंचेतत्। अन्यथाहि। अस्याणेरपूनस्यात्। ध्यइंचस्यात्। उलम
चेति। सिद्धासिद्धयोरतुल्यबलत्वेनविप्रतिषेधेपरमित्यस्याप्रवृत्तौनिष्ठ्रतिपुक्तात्वा। उलमेयभवतिद
त्यर्थः। तदुक्तं। पूर्वत्रासिद्धेनास्तिविप्रतिषेधोभावादुत्तरस्येति। एतेनविभक्तिकार्यंप्राकृत्वा। उलम
तेइत्यादिव्याख्यातंसूत्रेसुइतिपक्रूपदेलुप्तपष्ठीकमित्याह। एतत्तदोःसुलोपोकोरनञ्समासेहलि। एतत्तदर्थंगतसंख्या
भिधायीयःसुस्तस्येत्यर्थः। एतत्तदोविहितइतिव्याख्यानेतुपरमसःददाति। परमैषददातिइत्यादौनस्यात्।

अर्थद्वारककसंबंधाश्रयणेलिंगत्वनञ्समासेतिबोध्यं। अकोःकिमिति। साकच्कयोःशब्दांतरत्वादप्रसंगइति
प्रश्नः। एषकइति। अकोरिति प्रतिषेधएवतुन्मूध्यपुतितस्तद्ग्रहणेनगृह्यतेइतिपरिभाषाज्ञापयतीतिभावः।
बहुलग्रहणेनेति। अतएवठोपेविनापादपूरणेपिकचिद्र। वसीतिसास्मा। अरसः। असमेइतिपदच्छेदः। इति
स्यादिसंधिः॥ अर्थवद्धातुः॥ प्रत्ययःप्रत्ययोतेचेति। सूत्रेवंत्रादिनाउभयंविवक्षितमितिभावः। तथाहि
प्रत्ययपर्युदासेकृत्तद्धितेतिसूत्रेणतद्धितांतस्यसंज्ञाविधानंव्यर्थंस्यात्। नचतत्रापितद्वंतंनप्रा
प्तमितिवाच्यं। अर्थवदित्यनुवर्तनेसामर्थ्यात्तदंतग्रहणात्प्रत्ययांतंसाध्यांहि मनुष्यः। एकार्थीभावेन
लौकिकप्रयोगेप्रसिद्धत्वमप्रशांसासुलं। नचार्थवदित्यस्यपूर्वसूत्रेचरितार्थता। धातुप्रत्ययपर्यु
दासेनैवदत्ताभावात्। तस्मात्प्रत्ययांतंवर्जयित्वेसूचितमेवपर्युदप्रत्ययान्तपर्युदस्येतेतर्हिसासदाघो
रितिसूत्रेसातिग्रहणंव्यर्थंस्यात्। अर्थवदितिकिं। धनंवनमित्यादौप्रतिवर्णंसंज्ञाभूत्। तस्यासंसा

स्यादप्यस्तु। ननु संख्याकर्मादेरभावान्न भविष्यतीति चेन्न। एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यत इति सिद्धान्तात्।
हृल्ङ्यादिष्वप्यवसो ऽवधारणत्वात्। न चार्थवद्ग्रहणपरिभाषयानर्थकेनैतस्यादिति वाच्यं। तस्या विशिष्टरूपोपा
दान विषयत्वात्। अधातुरित्यादि पर्युदासबलेन पृथक्प्रयोजकत्वलम्भात्। तथापि उत्तरोत्तरित्युक्तेः धृं
एतच्च सुप्तिङन्तमिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितं। पचादेः। पर्युदासो नार्थवत्त्वं गमयति। अनर्थकयोरपि धातुप्रत्यय
योर्दर्शनात्। अधीते पाचक इति। अधिपूर्वस्येङः प्रयोगात्। विशिष्ट एवार्थवान्। न तु केवलः॥
इङ् अध्ययने इत्याद्यर्थनिर्देशस्तु अवयवे समुदायार्थारोपात्। एवं कर्मप्यर्थे नैकः। यावच्छब्दादपि
तदर्थप्रतीतेः। औपच्छेश्च विभक्तावप्रथमायामकर्तरि कारके॥ इति विभक्तिकारकग्रह
णाभ्यां न त्रिवयुक्त्या प्रत्ययस्यानित्यत्वकल्पनाच्चेति। अत्रेदं वक्तव्यं। धातुरनर्थक इति तावद्धा

६४

हतं। क्रियावाचकत्वं विना धातुत्वायोगात्। आरोपितं तदिति चेत्सत्यं तावतैवेष्टसिद्धेः। प्रकृतिप्र
त्ययविभागस्तन्नेदर्थविभागश्च सर्वः कल्पित एव। परमार्थतस्तु स्फोट एवार्थवानिति सि
द्धान्तात्। उक्तं च हरिणा। उपायाः शिक्षमाणानां बालानामुपलालनाः। असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा
ततः सत्यं समीहते इति। कथमन्यथा इडो द्विर्वचनमडादयश्चस्युः। तथा च प्रत्याहाराह्निके
। अर्थवन्तो वर्णा इति प्रघट्टके। अध्येति अधीते इत्यत्रेकारोऽर्थवानिति भाष्ये स्पष्टमेवोक्तं। एवं
त्र कैः प्रत्ययोऽर्थवानिति। स्वार्थिकानां प्रकृत्यर्थे नैवार्थवत्त्वात्। तत्कल्पनामात्रमिदमिति चेन्न
उक्तोत्तरत्वात्। नैषा कल्पना शास्त्रकृतां संमतेति चेन्न। द्वितीयतृतीयपतयोणीति सूत्रे पूरणात्स्वार्थे ऽप्यस्य पूरे
णार्थतया भाष्यकारैरेवोक्तत्वात्। प्रत्यय इति महासंज्ञां कुर्वतः सूत्रकृतोपि संमतमेवेदं। यदपि

६५

ओषधेभ्यस्त्वादितदृपिन। अनित्यत्वेप्योहार्गीकमत्वत्स्यान्न इतिसिद्धेः। इदमस्वहेलप्यप्रवृत्तोन्यायमस्यनिर्विषयत्वाप
त्तेश्च। अनित्यत्वेज्ञापकस्यफलंचेदावश्यकत्वे अर्थवद्ग्रहणस्यैवज्ञापकत्वसंभवाच्च॥ उत्तरार्थंस्या
अ त्पिदहकिंसि … पाइतिन्यायेनतद्रूपग्रहणंसुस्फुटं … विलात्तु औषधेभ्यइत्यादौविभक्तिकार्यंकग्रहण
योरि … र्थंसति॥ प्रत्याख्यानसंभवादित्यत्र … इतिदिक्॥ अधातुरितिकिं। अहन्नत्रनलोपोमाभूत्। नन्वत्रकार्य
काल पक्षेप्रत्ययांतत्वेनपर्युदासाश्रितिवाच्यं॥ प्रत्ययलक्षणेनाकृपर्युदासाश्रयत्वेनेतिसंबुध्यादि
तिनिषेधेनज्ञापितत्वात्कथं अन्यथाराजेत्यादौनलोपःस्यात्। अप्रत्ययःकिं। हरिषुकरोषिअत्रसुप्सिणो
माभूत्। अप्रत्ययांतःकिं। तत्रैवविभक्तिविशिष्टस्योपामाभूत्। नचांतवद्भावेनकाण्डेकुण्डेइत्यादौप्रातिपदिक
त्वंस्यादिव। तथाचह्रस्वोनपुंसकइतिह्रस्वत्वंसोरमन्तिभ्यस्यादितिवाच्यं। कार्यकालपक्षेणइत्य

सिद्धेः। यथोद्देशेपिविभक्त्येकादेशोनांतवत्। सप्तम्यधिकरणेचेत्यादिनिर्देशात्। ह्रस्वोनपुंसकइतिसूत्रेप्रातिपदि
कग्रहणंवा उक्तयुक्त्यैसामन्यापेक्षंज्ञापकमस्तु। यत्तुवदंति। प्रत्ययपर्युदासोनकर्तव्यः। प्रत्ययांतपर्युदासेनै
वगतार्थत्वात्। व्यपदेशिवद्भावेन तस्यापिप्रत्ययांतत्वादितितन्न। प्रत्ययग्रहणेयस्मात्सविहितस्तदा
देर्ग्रहणात्। केवलस्यचअंतत्वाभावात्। अन्यथाभिंद्युक्तरीत्यासुप्तिङोरपितदंतत्वात्सइत्यंस्यात्। तथाच
हरिषुकरोषिइत्यादौषत्वंनस्यात्। सात्पदाद्योरितिनिषेधात्। अधातुप्रत्ययावितिसिद्धेतन्त्र … पारा
नंस्पष्टार्थं। महासंज्ञाकरणंश्रुत्यनुरोधात्। तथाचाथर्वणेपठ्यतेकोधातुःकिंप्रातिपदिकंकःप्रत्ययइति
इत्यादौन्याय्युत्पत्तौनीहोदाहरणं अव्युत्पत्तिपक्षस्यचेदमेवज्ञापकमितिप्राञ्चः। यत्तुव्युत्पत्तिपक्षेनिपाना
र्थमनुकरणार्थंचेदमि [illegible] तिहरदत्तेनोक्तंलक्षितं। तत्रापिप्रत्ययादिकल्पनासंभवात्। यत्तुतत्त्व

डित्थादि + नि

गत्ति बहुव्रीहावपि सत्तो ऽव्ययीभावे नित्वात्तान्वितो त्ता विर्तानो पार्थो ऽस्ति। तत्पूर्वेगति तत्पुरुष स्तुन प्रवर्तन्तेः।१

व्युत्पत्तिपक्षेपि बहुपदबहुव्रीह्यर्थं सूत्रं। न चैवं बहुपूर्वं इत्येव सत्स्यतामिति वाच्यं। मूलके नोपदंशमित्यादौ सकरं तत्वेनातिप्रसंगात्। न च समासग्रहणं नियमार्थमिति निष्कर्षः। अर्थवत्सूत्र आरंभं विना समासग्रहणस्य नियमार्थत्वायोगादिति दिक्। कृत्तद्धितसमासाश्च। अर्थवदित्यनुवर्तते। तत्सामर्थ्याविदं तद्विधि।४

ऊहत स्वा पो मामपि न प्रत्यय मात्रेणार्थपर्यवसानमित्यभिप्रेत्याह। कृत्तद्धितान्ताविति। लिङ्घुकृ इत्यादौ धातुरिति कृतेत्यादौ अप्रत्ययांत मित्पर्युदासे प्राप्ते कृत्तद्धिरयं। नियमार्थमिति। न च प्रत्ययान्तत्वे नपर्युदासे प्राप्ते विध्यर्थमस्त्विति शंक्यं। वाक्यस्याप्रत्ययांतत्वात् प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेरेव ग्रहणात्। ननु स्त्रीप्रत्ययेतदापि नियमो निषिद्धः। एवं च राजकुमारीत्यादौ विध्यर्थमस्त्विति चेन्मैवं। अंतरंगस्यापि हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घादिलोपस्य सुब्विषये भवत्साश्रयमाणएव सुपि समास प्रवृत्तेः। तत्र च।

(अंतरंगानपि विधीन् बहिरंगो लुग्बाधते)२

२

प्रत्ययांतत्वेन प्रवृत्तायाः संज्ञाया एकदेशविकृतन्यायेन विभक्तिलुक्यपि सुलभत्वात्। अतएव गोमत्प्रियइत्यादौ नुमादुर्येन। लुकः प्रागंतरंगप्रवृत्तौ लुक्स्युरेव। नन्वेवमपि असमर्थसमासे दशदाडिमादिवदनर्थके विध्यर्थम स्त्विति चेन्न। अर्थवदित्यस्य अनुवृत्तत्वात्। कथं तर्हि असमर्थसंज्ञेति चेत् श्रमिम्माह कुमारा नात्वेति एषणा। असूर्यललाटयोरिति हि असूर्यंपश्य इ उपपदे स्वश् विधीयते उपोच्चारितं पुरुउपपदं। पदं च सुप्ति इतमिति। नियमशरीरमाह। पत्रसंघातेत्यादि। पूर्वभागइसुपदत्वाणां उत्तरस्तु प्रत्ययान्तेत्यापि बोध्यं। अन्यथा जन्मवानित्यादौ संज्ञा न स्यात्। तद्धितग्रहणस्य औपगवादौ कृतार्थत्वात्। पूर्वभागः पदमिति किं। बहुच् पिशिष्टस्य प्रातिपदिकसंज्ञा यथास्यात्। तेन बहुपट्वइत्यत्र प्रथमैकवचनलुकि बहुपटुशब्दस्य पिद्स्वरे पुनः जसि उपोत्तमादात्त्वं च सिध्यति। यद्यप्यकृतिप्रत्ययभावनापन्नसंघातविशेषकोनियमा

षु। नचाव्ययपूर्वे राजपुरुषादिवत् प्रदौपुरुषादिसादेः संज्ञास्यादिति वाच्यं। अर्थवत्त्वेनैव वारणात्। समस्यार्थोहि
विशिष्ट एवानेत्ति। नचोत्तरपदार्थमात्रेयेन पुरुषादि विशिष्टस्यार्थवत्त्वं स्यात्। नियमफलमाह तेनेत्यादि। नन्वेयम
पि सूत्रेणैकेनोपदेशमित्यादौ वाक्यस्य संज्ञा उवारा कृद्ग्रहण गतिकारकपूर्वस्यापिरिति चेन्नैवं। समासग्र
हणकृतनियमेन परत्वाद्बाधात्। एवं च कृत्तद्धितेतिसूत्रे कृद्ग्रहणपरिभाषानोपतिष्ठते अत एव नि
फलत्वादिति तत्त्वं। वस्तुतस्तु समासग्रहणं न नियमार्थं किंतु विध्यर्थमेव। अर्थवत्त्वं हि वृत्तिमत्त्वं।
वृत्तिश्च द्विधा। शक्ति लक्षणा च। न च सैव समासेस्तीति। अत एवं वक्तव्यं। सिद्धांते तावदेकार्थीभा स
वाभ्युपगमाद् वृत्तिनास्तीति बाधनमेव। मीमांसकमतेपि लक्षणास्त्येव। परंतु। सर्वत्रैव हि वाक्यार्थो
लक्ष एवेति च स्थितमिति। अथ नैयायिकरीत्या व्याख्या। तत्र तदपि न। बहुपट्व इत्याद्यसिद्धेः। तदित २

ग्रहणं तदिविशिष्टपरमिति चेन्न। पचतकि इत्यादावतिव्याप्तेः। किं चैवं कृत्कृद्ग्रहणपरिभाषया मूलकेनो
पदंशमित्यादावतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेत्यास्तां तावत्। चकारेणानुक्तसमुच्चयार्थः। तेन निपातस्यान
र्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्येति गतार्थं। यथा योस्य प्रयर्थो नास्ति न दर्थमिदं। अजयति। अन
नुकरणं तु अनुकार्येण सहाभेदविवक्षायां अर्थवत्त्वाभावादेव न प्रातिपदिकत्वं भूसत्ताया
मितियथा। भेदविवक्षायां तु संज्ञास्यादेव। भुवो वुगिति यथा। लिंगविशिष्टस्यापि। लिंगबोध
कप्रत्ययविशिष्टस्यापीत्यर्थः। परिभाषायाः प्रयोजनं तु अजयत्कुंभीजनः कुरूणा। मोनिसत्वे।
तद्धितेसादिषूत्तरपदेषु विधीयते। किंच कुमारीमाचष्टे कुमारयति। णाविष्टवदिति दिलो
पः। एवं यामिन्यन्वाचष्टे नियामिनयते स हानि। इत्यग्रजाचारो किंव पि फलं। अर्थवन्त्यामा

गीत। तेन लोहिनिका आर्यिका च सिध्यति। तथाहि। स्वार्थिकत्वेनांतरंगः परम्लोहितात् मणा बितिकं न ङीप
बाधते ततः लोहितिके त्येव स्यात् दृश्यते तु भये ङीब्ग्रहणसामर्थ्यात् अतान्तकनिरूपद्यपि सिद्धं। वर्णादनुदा
त्तात् लम्बस्य व्यक्तत्वात्। आर्यशब्दस्तु न सामिवचन इत्यत्र ज्ञापयिष्यमाणात्वे तस्वार्थिकोपि कन्। आ
ब्ग्रहणसामर्थ्यात् पूर्वं प्रवर्त्तते तेनेव टीचा मातस्थाने पक पूर्वो याइत्व क्रिकृत्स्यः सिध्यति। स्यादेत
त्। एवं सति बहुगोमत्केति न सिध्येत्। बहुगोमच्छब्दात् कपः प्राक् उगितश्चेति ङीप् प्रसंगादिति चेन्न
वै अकृत एव समासे षोकिकप्रक्रियावाक्य एव उत्तरपदस्य बहुव्रीहिस्य समासान्तः प्रवर्त्तत इति वक्ष्य
माणत्वात् स च विभक्तेः पुरस्तादिष्येके पुरस्तादिति पक्षे तु तद्धितान्तत्वात् सुब्लुक् पुनः सुपि च कृते समा
स इति सिद्धान्तः। तस्मादन्तरंगादपि तद्धिताः प्राक् ड्याप्पाः प्रवर्त्तत एव ड्याप्ग्रहणमिति स्थितं॥

५२

भाव्ग्रहणे स्पष्टार्थमिति। तदनेन प्रसक्तं। यस्तु तत्र आपो ग्रहणमास्थाय सर्वं तावत् तद्धितोत्पत्तिरिति तन्नि
रूपं। सुपः प्राग् एव ड्याप्प्रवर्त्तनं स्वाद्यादिप्रयुक्तकार्याणां श्रमिति तस्वीकारात् व्यवधेयं। ङसिङस्योरिति। ते
रूकारो अर्थ एवस्य सावित्यत्र विशेषणार्थः। असीत्युक्ते हि असकारादाविस्थैव स्यात्। तथा च वाजमर्वेभ्यः पञ्चमी
यास्तु इति न सिध्येत्। ङसेरिकारोपि भ्रदस्मद्भ्यां ङसोरित्यत्र अस्यग्रहणं मा भूदिति। यादित्तु। एकवचनस्य
चेत्यत्र पञ्चम्या इत्यनुवृत्तेः। परिशेषादन्यस्य ङसोत्र ग्रहणं भविष्यतीत्युच्यते। तर्हि टाङसिङसामि
त्यत्र दृष्टः। जसश्शसो डकारशकारो जसः शीतस्मा ङसोन इत्यनयो विषयविभागार्थौ। अन्यतरस्य तु
निरनुबन्धकस्यैवास्तु इति चेत् न। जसो जकाराभावे औङ इत्यस्य आव् स्यात्। ततश्च प्रत्ययस्य ब
कारान्तता पि संभाव्येत। एवं शसः शकाराभावे ङौ रौ ङिति संभाव्येत। अतो असंदेहार्थं तत्क

उ ५३

रणेगावित्यादौ टप्रकारः॥ सुदिनिप्रत्याहारार्थः॥ टकारस्तु दाउसीति विशेषणार्थः॥ ङस्य भवती
नांङ्कारो घेर्ङितीति विशेषणार्थः॥ पकारस्तु सुप्प्रत्याहारार्थः॥ एवं च सर्वे पांस फलत्वेऽपि
संज्ञार्थोऽइति प्राचांग्रंथोऽसंगत एव॥ सेम्यक्त्वज्ञानं संज्ञानदर्थाविशेषणार्थोइत्यादि यावत्॥ इति भंक्त्वा
व्याख्यानेपि क्वचित् एवं त्वमेवे सुपाक्षिने निर्दिष्टः त्रीणि त्रीणि इति सूत्रात् त्रीणि त्रीणीति पदं॥ तान्येक
वचनेत्यादि सूत्रं संपूर्णमनुवर्तते॥ इति व्याख्याने सुप् त्रीणि त्रीणि इत्यादिना॥ एकश इति ए
कैकमित्यर्थः॥ संख्यैकवचनाच्चेति वीप्सायां शस्प्रत्ययः॥ यत्तु प्राचा एकैकश इत्युक्तेन
द्युक्ते॥ इदं सर्व वीप्सायो उक्तत्वेन द्विर्वचनाभावात्॥ येन नाप्राप्तिन्यायेन द्विर्वचनापवाद इत्या
सइति सिद्धांतात्॥ यत्ताहुः॥ सर्वस्य द्वे इत्यत्र एकैकशो ददातीति भाष्यप्रयोगात्॥ तान्य

केति सूत्रे एकश इति सूत्रकारनिर्देशाच्चोभयमसाध्विति तत्र उदाहृतभाष्यस्यान्यविषयत्वात् तत्र तदितेनाक्ता
वीप्सा भवति तत्र द्विर्वचनं इत्युपक्रम्याहितपथा। एकैकशो ददातीति भाष्ये उदाहृतः। व्याख्यातं च कैयटेन। अ
त्यार्थो व्यापक शस्तदास्ति तस्य वीप्सायां हि द्विर्वचने बहुत्वार्थाद्दितीति शस्प्रत्यय इति। निषेधार्थः प्रकृतेः संभवतीत्या
स्तानाबद्धं। रामइति। संज्ञायां श्रियमसुसन्नं इति पदसअर्थवत्सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञा। करणाधिकरणयो
श्चेत्यधिकारे घापदे नेहलश्चेति घञ्। रमन्ते तस्मिन्निति व्युत्पादनेन तु कृत्तद्धितेति सूत्रेण निर्विवेकः। सरू
पाणामेकशेष एकविभक्तौ॥ एकविभक्तौ यानीति विभक्तिः सारूप्ये उपलक्षणं न त्वेकशेषेति निमित्तं। एवं च अनैमि
त्तिकत्वेनांतरंगोयमेकशेषः सुबुत्पत्तेः प्रागेव प्रवर्तते पद्येतत्रारभ्येत तर्हि प्रत्येकं विभक्तिः स्यात् द्वंद्वश्च प्रवर्तेत
आरब्धेनैकशेषे अनेकसुबंतविरहात् द्वंद्वस्याप्राप्तिरेव फलितं ताभवतीति भावः। सरूपाण्येवेति। एतच्च

उत्तरसूत्रस्यस्य एवकारस्येहानुकर्षेणाहृभ्यते। तेन मातृशब्दयोर्जननीवाचिपुरिपेतृवाचिनोर्नैकशेषः मातृभ्यामि
त्यादौ सारूप्येपि औजसादिषु वैरूप्यात्॥ एकेनैवेति। एतच्च सहविवक्षायामेव प्रवर्त्तते। इतरेतरयोगद्वन्द्वस्य विषये
द्वैधापत्तेः। यत्र ह्यनेकस्यार्थस्य मिलितस्येतरान्वयः सतथाभूतोस्य विषयः। द्वन्द्वे च इदितोनुमधातोरिति लिं
गाल्लभ्यते। न्यायाच्चैतथाहि। यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायीति स्थितं। श्रूयमाणे कशब्दोपस्थितं
सर्वमविशेषाद्वैकरूपेणैवान्वेतुमर्हति [illegible] पूर्वसूत्राद्द्वन्द्वे इत्यनुवर्त्य द्वन्द्वप्रसक्तौ सतीति व्याख्येयं। स्यादे
तत्। द्वन्द्वेसूत्रे सर्वत्रैव त्वियर्थो ल्लक्षमेवं। पंथानौ पंथान इत्यादौ समासांतापत्तेः। ककरौ ककरा इतियादौ। एकवद्भा
वापत्तेः। सर्वे सर्वेषामित्यादौ द्वन्द्वे च विभाषा जसि त्यनयोः शराप्तेश्चेति दिक्। यत्तु प्राचा रामसरामऔ
इति स्थिते इत्युक्तं। एकएवाशिष्यते एकविभक्तावपरत इति चेत्तत्रैकमुक्तिसंभवः। रामस्मइत्यत्रावयवयोरि

७६

वसमुदायस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञास्तिमिलितेनार्थवत्त्वात्। नचार्थवत्वेपि समासग्रहणस्य नियमार्थत्वा
न्नैवमिति वाच्यं। यत्र समुदायेपूर्वो भागः पदं तद्विषयको नियम इत्युक्तत्वाद्बहुपटव इत्याद्यनुरोधेन नियम
स्य सजातीयविषयताया औचित्याच्च॥ तथा चैकाच्द्विर्वचनन्यायेन समुदायस्य प्रातिपदिकत्वे च द्विर्वच
नाद्युत्पत्तिस्तावतापि च यथार्थानां संख्यावचनेनानुग्रहसंभवात्। न चैवं रामकृष्णाविसादिष्वपिद्वं
द्वं विनैव समुदायाद्विभक्तिः स्यादिति चेन्नैवं॥ इह विधायकैनैकसुपा न मिसस्यानुवृत्त्या एकार्चद्विर्व
चनन्यायस्य बाधादिति दिक्॥ इच्छमुक्तिसंभवे सत्यपि समुदायादेकविभक्तौ परत इति पृष्टः
किमर्थमुपात्तमिति चेत् शृणु॥ अस्मिन्पक्षे मातृमातारो इत्यादावव्येकशेषः स्यात्॥ नन्वेक
विभक्तावित्याचव्येवकारे चानुकृष्य एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येवेति व्याख्यायमिति चेन्न॥

७७

आहत्वेमानाभावात्॥ विभक्तेरेकशेषेणत्वेफलाभावाच्च॥ नच पयःपयोजरयतीत्याहतिःफलं। सह विवक्षायामित्यस्या
वश्यकत्वादन्यथापयःपयो नपतीत्यत्र गौणमुख्यकर्मणोरेकशेषापत्तेः॥ देवदेवइत्यादावतिप्रसंगाच्च॥ प्रत्युक्तआह
त्वाउभयविशेषणत्वे भिक्षाणांसमुदायेभैक्ष्यमितिवत्सिद्धेन्॥ तथाहिभिक्षाश्चभिक्षाभिक्षाश्चामूर्भदादित्वाशिवैतरेगा
नेविधिवीक्षाहरंगोपीतिलुकिकृते विभक्तिपरत्वाभावादेकशेषोनस्यात्तलुकालुत्सेप्रत्ययलक्षणाभावात्॥ किंचराम
रामावित्यादौपरत्वातित्सत्वाच्च हृविरेची सेकादेशेकृते विभक्तिपरत्वाभावादेकशेषोनस्यात्॥ उभयत्वेआश्रयत्वेतो
नादिषद्भवात्इतिदिक्॥ यत्तु भाचा व्याख्यात्रापक्षांतरेपन्यस्तं सविभक्तिकानामेकशेषइत्यिति॥
निवर्तमानानां विभक्तीनां सहविवक्षायां च पिशिष्यमाणेएकवचनश्रवणप्रसंगात्॥ अर्थान्ते
त्॥ युगपदधिकरणवचनतायां द्विवचनबहुवचनांतानां एकशेषः। इंद्रौ ध्वंच॥ तथाहि अज

६८

हत्स्वार्थायांवृत्तौ एकैकमनेकार्थाभिधायि परस्परं समभिव्याहारात्॥ तथाचअलौकिके इं
द्रैकशेषयोःप्रक्रियावाक्ये द्विवचनबहुवचनयोरेवप्रवेशात्विभक्तिंतानामेकशेषइतिपक्षोनि
र्बाधएवेतितत्त्वपिन॥ अजहत्स्वार्थायांवृत्तौनदयोगात्॥ पक्षांतरेपि प्रथमप्रवृत्तस्य एकवचन
स्यत्यागायोगात्॥ अन्यथापादौलालुरुपादुच्छेदापत्तेः॥ तत्रापि पूर्वपदस्यउत्तरपदार्थेउपसं
क्रमे पष्ठ्याद्ययोगात्॥ तथाचभाष्येस्वयंयुगदेपधिकरणवचनतादुःखावद्ररूपपादानुत्ति।
यदपिव्याचख्युः॥ व्यक्तिपक्षेयावज्जातिनत्तदुच्चरणेयोगेभासिएकस्यैवमत्रोगौयथास्यादिति
सूत्रं आकृतिपक्षेतुएकेनैवाकृत्संविनाषुत्वानेकव्यक्तिलाभादनर्थकमितितन्न॥ व्यक्तिपक्षे
पिनञ्जाल्पंहनेवादित्यत्रवालणग्रहणेनवेकेनापि अनेकस्यमंत्रेणसुवचत्वात्॥ अन्यथा

६९

जातिपक्षेपि॥ वास्तेन सम्यूक्सम योश्वनस्त्रिनीत्यादिनानार्थत्वरोधेनुसूत्रं विनाऽनिर्वाहात्॥ तस्मात् जाति
व्यक्तिपक्षयोरुभयोरपि तंत्रेणप्रयोगनिर्वाहेपि सर्वत्रतंत्रेणविबोधनीयमितिनियमकाभावात्साविकोद्वहः
सूत्रविनिर्दुर्वारः॥ पदेपदेचानितिविनाव्यप्रयोगदर्शनात्॥ तद चगविनिर्दृदस्यन्यायप्राप्तत्वात्॥ नचै
वमपि घटकलशादिविनिर्द्दहापत्तिः॥ विरूपाणामपिसमानार्थानामितिवार्त्तिकात्॥ रूप्यनेनाप्यनेनद्वंद्वनि
वृत्त्यात्पराहस्याधपरत्वमाश्रित्यवार्त्तिकार्थस्यापिसूत्रेणैवकैयटोकाराच्च॥ तस्माद्घटश्चघट
कलशश्चेत्यादिपाक्षिकोनिष्टवारणायप्रसद्वंद्वेपिसूत्रेमात्रस्यकविल्पनप्रेयं॥ एवंचास्थितेसूत्रं
वैयर्थ्यमेवहृदिनिधायपरित्याज्यत्वव्युः॥ नानैनेकशेषोनिधीयतइत्यादि॥ यत्तुसमुदायो
देकस्यांविभक्तावितिपक्षंमत्वाख्यानायपुनराहुः॥ रामरामओइतिस्थितइदानि॥ अलौकिक

मेतत्प्रक्रियावाक्यमुच्यते॥ ननुलौकिकेलौकिकेचविग्रहेपकारेशादिकार्येप्रवर्तेतेप्रयुक्तानामेवान्वाख्या
नादित्याहि तत्तत्सर्वसंदर्भविरुद्धन्यायविरुद्धंच प्रयुक्तानेयप्रयुज्यतास्यानुज्ञाऽलौकिकमुद्धेयस्यानुशास्त्रियकार्यंच॥
सर्वमप्यलोकेपिचप्रवर्तते॥ ननुपरिनिष्ठितंजसिपूर्वः प्रथमयोः पूर्वसवर्णइत्यादीनाप्रवृत्तिविनापरिनिष्ठितत्व
प्राप्त्यभावात्॥ परिनिष्ठितेतत्त्वप्रवृत्तेनेदुरूपपादत्वाच्चेत्स्यात्सोनावकाशत्॥ जसिपूर्वः॥ जस्वीतिजसिचाजचत
स्मिन्नुमोपपद्यवचीत्यापत्त॥ तत्तमकारस्सहितस्यपूर्वरूपं॥ एवंजसाहचर्यान्यामित्यादावपिइहिन्यां यो
चतस्मिन्नित्यादिबोध्यं॥ इकोयणचीत्यत्राचग्रहणस्यानुवृत्तेर्निर्विचारत्वात्॥ पदास्वैरिवाह्यत्यादिनि
र्दृशश्चेदर्लिंगं॥ तस्माच्छसः तच्छद्धेनसंहितः पूर्वसवर्णदीर्घः॥ परामन्वयनेप्रसरत्ययवपष्टीसचावयवः॥ प
रत्वेनविशेष्यते॥ पूर्वसवर्णदीर्घात्परस्यशसोवयवस्येतितदाह॥ परोयश्शसः सकारइति॥ परोयः
शसइत्यत्रैवोक्तेःअसंभवात्॥ नहिद्धनपूर्वसवर्णदीर्घततःशसंसभवति॥ अट्कुप्वाङ्रपाभ्या

मिति पंचमी। निर्देशात्‌ पथ द्विनस्या आसो वचन मिदं ॥ तत्र सर्वे थं वा यो संभवौ ॥ एकैक मात्र च नाय द्वय
पिनार्थः॥ क्षुभ्ना दिषु क्षुभ्न शब्द पाठ सामर्थ्यान्नस रूपाणा मित्या दि निर्देशाच्चैत्यभिप्रेत्याह ॥ व्यस्तु पैथा
संभवमीत्यनै वैनि ॥ नन्वेवमादर्शने सा हा विनिम संग भन चो आदि कीरे नू चे नु प्वा नर ति नियना
आते विधिरयं नित्युक्तत्वात्‌ ॥ सत्य ॥ योगविभाग त्व वाध्यः ॥ व्यनु वायपत्ये को यो भव प्रथः ॥ अरक
वा उ नु मित्यन्यो नियमार्थः ॥ छांदसो भि सो लुक ॥ निषेधं वा पि लु मिति ॥ तेन पूर्यायण भ्या मित्य
त्रोपसर्गाद समासेपीति णत्वं सिध्यतीति भावः ॥ नुम ग्रहण मिति ॥ तन स्थानिकस्य स्वाभाविक
स्य चानुस्वार मात्रस्योपलक्षण मित्यर्थः ॥ तेन तृहि वृहि इदित्वान्नुम ॥ तस्यानुस्वारः ॥ वृंहि सा
यो स्वाभाविको त्रानुस्वारः ॥ वृंहणं ॥ तृंहणं ॥ उभयत्रापि णत्वं सिद्धं ॥ इ विषी णेन ॥ प्रेन्वनं
इह केत्य च इजादेः सनुमः इति णत्वं न ॥ यथा न त्रं द्ध वा चं विस्रुजो दिति विधौ न सत्र दशै

स्य काल विशेषोपलक्षणत्वात्‌ सत्यपि दिवानक्तं नर्तनि वाङ्‌ विसृजे दिति उपलक्षितस्य काल विशेषस्या संभवात्‌ ॥ रात्रौ तु सत्यपि
नक्षत्र दर्शने विसृज्यते तस्यासत्वात्‌ । तथाहापि बोध्य । नन्वेवं नुम ग्रहणं व्यर्थं अनुस्वारस्याद्दलेनैव संग्रहात्‌ । उरःकेणेत्यादौ विस
र्गजी। ह्वा मूली पाद्य व्यवधाने हृषि वेग तिरि ति चेत्सत्य मित्याह । नत्रैतिस्या देतन्‌ । उत्कारी सानुम् विसर्जनीये ति सूत्रे पि नुम ग्र
हणं त्योज्य स्यात्‌ तत्राप्यनुस्वारस्य लक्षणीपत्वात्‌ । अन्यथा असंभवात्‌ । न हि षत्व प्रवृत्ति वेलायां मा पिपीसाद्दौ नुम लभ्यते । षत्व
स्यासिद्धत्वेन न ततः प्रागेवानुस्वार प्रवृत्तेः । यद्यपि सुहिन्सु ई त्यत्र संभवस्तेन न तथापि ज नैवातिव्याप्तिं वारपितुं लक्षानुरोधानुमस्था
निके अनुस्वारे लक्षणाश्रयणीये व्याख्यानीत । नस्य च श लैन ह्व वायपत्वस्य सिद्धत्वादिति चेत्‌ मैवं । उत्कारी स्यान तत्र सविस
र्ग ग्रहणस्य प्रत्याख्यान संभवेपि नियमार्थं नुम् ग्रहणं । तथापि हि । अनुस्वारेण व्यवधाने चेत्‌ षत्वं तर्हि नुम् स्थानिकेनैवेति
नियम्यते तेन पुंस्वित्यादौ षत्वं नेति दिक्‌ । यस्मात्‌ स्य यविधिः । अत्र प्राचोक्तं यस्मा धातोः प्रातिपदिका द्वेति तन्न । तिङ्नादि
नाम पितरवादिकं प्रत्वं गत्वान्‌ संकीर्णस्य निर्मूलत्वात्‌ । आमुष्यायणइत्यादि इष्ट भावापत्तेश्च । न हि प्रातिपदिकाद

यैवदितः किंतु सुवंतादितिदिक्॥ अतोभिस ऐस्॥ नन्वेस इत्येवास्तु। न चातो गुणइतिपररूपापत्तिः एकारोच्चारण
वैयर्थ्यापत्तेः। अन्यथाइ समेव विदध्यात्। इतिचेत् सत्यं एदैतो द्विमात्रत्वाविशेषेण गौरवाभावात् ऐ कृतः। एवं च पर
रूपशंकैव नास्तीतिमहत्सु ग्रंथेषु स्थितः। ऐस्करणं निर्जरसैरित्यैकारश्रवणार्थमिति तत्त्वाध्यविरुद्धं। सन्निपातपरि
भाषया जरसादेशाप्रवृत्तेर्निर्जरैरित्येव भाष्ये सिद्धांतितत्वात्। नामि। परिभाषाविरोधादिति। एतच्च रूपधादिभ्यश्चानि
त्तिसूत्रे आत्र ह्रोपइतिसूत्रे च भाष्यकैयटयोः स्पष्टं॥ आरंभसामर्थ्यादितिसुपि चेत्यस्यतुन सामर्थ्यं रामाभ्यामित्यादि
दौ सावकाशत्वादितिभावः एवं च रामत्राद्वै नामी। यस्यापन्यासोलेखकप्रमादादितिपट्टुत्वात्त्विं स्यं॥ आदेशप्रत्य
ययोः एकापिषत्रविषयभेदाद्विधातेइत्याशयेनव्याचष्टे आदेशः प्रत्ययावयवश्चेति। पादितु। आदेशावयवोगृह्यते
तर्हितिसृणामित्यादौ दोषः। यदिच प्रत्ययावयवः सकारइतितर्हि रामेष्वित्यादौ नस्यात्। यद्यप्येवं वैरूप्येण व्याख्याने सर्वविप
क्षाविरहात् दृष्टांतेनयुज्यते नथापि सौत्रस्याद्रोध्यः॥ विसर्जनीयघोषस्येति। यत्तु वदंतिसकारस्य सोष्मणो अघोषस्य तादृश एव

८४

वकारइतितत्तुमनोरमा कौरे त्रिप्रसंगात्। तथा चशत्रातिशाखं। वर्गेवर्गेचप्रथमावघोषौ। स्मोसोष्मापवौजवनना
सिकोस्यः इति॥ नन्तुइ। घसेभ्योरेधिसेचइत्यादौमात्वकसुत्रे सत्वेः समासे षत्वं वारयितुं पदादादेः पदादेरि
तिपंचमीसमासोभाष्येदृष्टः॥ ननश्चेहापिसात्यद्राद्यारितिनिषेधः स्यादितिचेन्नैवं॥ स्यादिरितिनियापदसंज्ञा ताम
श्रित्यैवतन्निषेधोनप्रवर्तेनतइतिसातिग्रहणेनज्ञापितत्वात्॥ यत्त्वाहुः॥ प्रत्ययविषयेनायेनिषेधइतिज्ञापनइति॥
नन्त॥ व्यत्तिसेइत्यादौषत्वापत्तेः॥ नतुपदस्यादिरितिनिपक्षेध्यतिसरत्यत्रषत्वं दुर्वारं॥ ननव्यपदेशिवद्भावेनसइस्य
त्यापिपितिङंतत्वात्पदत्वं रं। कं॥ प्रत्ययग्रहणेयस्मान्नविधिः तदादेरेवग्रहणात्॥ अन्यथारामेषित्यादावपिषत्वंनि
र्बाधमेवेति चेत्सत्यं॥ नव्वं प्रत्ययमात्रस्यलदंतत्वनाभ्रमः किंतु प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेप्रत्ययोपदसंज्ञा एकदेशानि
कृतन्यायेनसुप्रकृतिके प्रत्ययेव्याख्यानयाम॥ रामौ॥ रामाः॥ इत्यादिष्वपिहि एकदेशाविकृतन्यायेनैवपदत्वं॥ एकार्थं
योगेनपदसंज्ञाप्रवृत्तेः॥ नचैकादेशे कृतेनसुप्तिङंतमित्यस्याप्रवृत्तिः॥ उभयत्रआश्रयेनांतादिवदितिसिद्धांत

७३ ८५

र। ष्वत्तु वदंति प्रकृतिसंनिधाने प्रसज्यस्य प्रदर्त्वं नास्ति मंत्रेषु सर्वेषामित्यादिनिर्देशादिति। तन्मदं उच
रात्यापदत्वाभावेन्यायसिद्धं ज्ञापनस्यासंभवाद्दत्तु पयोगाच्च। सर्वादीनि सर्वनामानि। सर्वादीनि
द्व्लितद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः हलि सर्वेषामिति निर्देशात्। द्वंद्वेचेति। सुहिसमुदायस्य निषेधः
न त्ववयवानामिति वक्ष्यते। नच तत्र खलु विधिं विना समुदायस्य संज्ञाप्रसक्तिरस्तीति भावः। ननु तद्
तत्संज्ञायाः किं फलं। नच परमसर्वस्मा पित्यादौ समाप्याद्यस्य फलं। अंगाधिकारे तदन्तविधिर्नेत
सिद्धेः इत्यत आह। तनेति। नच हापि पालिपट्‌काद्‌लक्षणेनु उक्तेः सर्वनाम्ना तद्विशेषणे • तदंतविधिर्भविष्य
तीति वाच्य। समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः इत्युक्तेरिति भावः। अकच्चेति। चकारात् परमसर्वत इत्यत्र
तसिल्। जसः शी। अनेकाल्त्वादिति। न तु शित्वादिति भावः। अवर्णांतादिति। अवर्णांतादंगा

७४ ८६

सरस्येत्यर्थः। अतो येषां तेषां केषामित्यादौ नाव्याप्तिः। सर्वनाम्नो विहितस्याम इति। सर्वनाम्नः प
रस्येति तु नोक्तं। दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यत्र सुडसंभवात्। द्वंद्वे चेति निषेधो हि समुदायस्य न त्ववयव
स्य। नचतस्मादयमाम्विहितः। किं तु समुदायाद्वैतिन सुट्। विहितविशेषणत्वस्याश्रयणे प्रमाणं तु
दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति भाष्यप्रयोग एवेति। पंचत्रिंशादिति। पंच च त्रिंशच्चेति द्वंद्वः। पंचाधिका त्रिं
शदिति तत्पुरुषो वा। ननु प्रत्याहारा एकवचनान्ता इति न्यायेन यैवं व्याख्याने रुक्तं। नायं मध्यमपदलो
पीतत्पुरुषः। तथा सति राजन्य बहुवचन द्वंद्वे ध्रुकवत्स्विति पुंस्त्वेति विधीयमानः पूर्वपरप्रकृतिस्व
रोन स्यात्। तस्मात्समाहारद्वंद्व एवायं। एकविंशतिरित्यादौ नपुंसकत्वं तु न भवति लोकाश्रय
त्वाल्लिंगस्येति। नविंशत्यं। समासभेदे न स्वरभेदं ज्ञापनेः। तथा च बहुव्रीहौ संख्यये ज्ञातस्तत्रेमं

८७५

ख्यायां तु लुक्स्य स्योपसंख्यानेन निर्दिश्य एवं मन्यन्ते अधिकलोपादिति वार्त्तिकं व्याचक्षाणो भाष्यकार आह एका
धिका विंशतिरेकविंशतिः द्व्यधिका विंशतिः द्वाविंशतिरिति॥ अत एवेति॥ द्वयोर्द्विवचनस्यैव न्याय्यत्वाद्दि
निभावः॥ नन्वेवं च सर्वादिषु पाठो व्यर्थः॥ सर्वनामकार्याणां स्मायादीनां द्विवचने भावात्॥ न च उभाभ्यां हेतुभ्यां
उभयोर्हेत्वोरित्यत्र सर्वनाम्नस्तृतीया चेति प्राप्तिकल्पनीयामस्पष्टमिति युक्तं॥ निमित्तकारणहेतुषु सर्वा
सां प्रायदर्शनमिति वार्त्तिकेन गतार्थत्वात्॥ नन्वयं निकृता सर्वनाम्नस्तृतीया चेति निर्देशेऽपमिनत्वादि
द्विवार्त्तिकं सर्वनामसंज्ञासापेक्षमिति वाच्यं॥ भाष्ये हेतौ विनिसूत्रेण स्यापविनत्वादनपेक्षा नैनकार
गेन च सत्यमन्त्यस्य कारणस्य हेतुरादिर्हनेन हरहनेनेत्यारोप्यमाह॥ नस्येत्यपाठोऽस्त्विति॥ अयं च पूर्वसंगतिरि

ति॥ अर्थ्यभावः॥ उभादुदात्तो नित्यमित्यत्रोभादुदात्त इति योगो विभज्यते अवयववृत्तेः संख्यावाचिन उभशब्दा
द्वयवच्यर्थे यत्स्यात्॥ उभयो मणिः॥ ततः नित्यमुभशब्दादिति विषये नित्यमयच्स्यात्स्वार्थे॥ तेन उभयपक्षविनी
तनिराश्रयेत्यादौ अयच् प्रयत्नितः एवं क्रमस्य अपि स्यादिति॥ नन्वेवं अकचि कृतेऽपि अयच् दुर्वार इति चेन्न॥
नैवं॥ योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वात् उभौ साभ्यासस्येति निर्देशेन यत्र यत्र द्विवचनं न श्रूयते तत्रैवायजिति व्या
ख्यानात्॥ तथा च वार्त्तिकं॥ अन्याभावो द्विवचनटाविषयत्वादिति॥ अकचि हि सति तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन
इति न्यायेन उभशब्दस्य द्विवचनविषयत्वं न विहन्यते केवलस्य तु विहन्यते एव॥ तदुक्तमिति॥ वा
र्त्तिकस्यैव निर्देशः॥ यद्यपि पूर्ववार्त्तिके टाबन्तस्य कस्य च्यापि नाशो विद्यते तः॥ टाविषयत्वमपि द्विवचनपरत्व
वबोद्धव्यमिति कैय्यटादिभिर्व्याख्यातत्वादित्याशयेन व्याचष्टे॥ द्विवचनपरत्वाभावादिति॥ द्वैविकारेऽस्या

पिपूर्वोमतेनग्रहणाद्द्विवचनपरत्वमस्तीतिभावः।यद्यप्युभाविसादौद्विवचनपरत्वंदुरूपपादंउभयत्तआश्रयणेऽनाह
वद्रावविरहात्तथापि।उभशब्दाउसन्नं।द्विवचनंलुकानोपहृतंयत्रनतोऽन्यत्रायवृद्द्र्तोहविवक्षितोर्थः।तथापिभाष्ये
केनत्वयस्यापित्वाधिक्ये।तेनोभशब्दात्सरस्यद्विवचनमस्तीत्याश्रित्योभशब्दपाठःसर्वत्रास्यातेनत्वयापित्रोकिनाद्मात्रे
तत्।कृत्रिमस्यैवद्विवचनस्येहग्रहणानुमितत्वात्।अन्यथात्रतसिलादावतिप्रसक्तत्वात्।ननुकारकेविभक्त्यंता
द्विहितोत्रतसिलोस्त्वाधिक्येपिद्वित्वमात्रेनाभिधत्तइतिचेन्।नकृप्रत्ययस्यापिअज्ञातार्थबोधकात्वेचकृप
क्षोऽधिकबोधकत्वप्रौव्याच्चेति दिक्॥नाव्ययेति।अनभिधानादितिभावः।तथाच।उभयशब्दस्यद्विवचनानुत्पा
दात्सर्वविभक्तित्वेनाव्ययत्वेप्राप्तेनदितश्चासर्वविभक्तिरितिसूत्रेकृतद्धितानांग्रहणंचपाठेइतिभाष्यकैयटे
नावेतारितं।अव्ययेति।पचतिकल्पंपचतिरूपमित्यादावारणेनपाठस्योपसंख्यातत्वादनभिधानेप्रमाणंनास्तीति
भावः।तस्यप्रत्यययांतत्वेति।उभयशब्दस्येतिभावः।नित्यैवेति।परेवरउभयाभामित्राःइतिनुष्छाद्रसत्वा

द्यर्थं।अनुत्पन्नेति।एतच्चपूर्वस्पष्टार्थाकैयटेस्पष्टं।एके।काशिकाकाराः।एतंत्वंमन्येइत्युदाहृतस्यउत
यःपश्यन्नइत्युत्तरार्धस्यचदर्शनादितिभावः।एकःप्रथमःसंहितपाठतोतत्वस्यास्फुटत्वेपितात
ध्वत्यंतान्यथा।एकश्रुत्यासरूपंचपठेत्।नन्वततस्तविप्रतिपत्तेर्यंत्वत्वसमासिमैत्स्यनुवानीतिपिक्स्त्र
नात्।तथाचतत्रैवमंत्रः।स्तरीरुत्वब्रू।नतिसूतउलादिति।वेदभाष्यकाराश्चयंत्वत्यान्नीचस्युःत्वादिति
सर्वनामसुपठितोनुदात्तोयमन्यपर्यायइति।जयदावोविप्रापुत्तत्वदधरमधुरमधूनिपिबंति
मितित्वतोन्यस्याःअधरइतिविग्रहः।ननुतत्वाधरइतिपश्यतिदिशोशिरसिरहसिभवंतभितिपूर्व
वाक्यनुसहानन्वयापत्तेः।नेमइति।श्रूयतेच।प्रनेमासिनदृदृशेसोमइति।तथाचश्रूयते।नेमंतामन्यकेस
न।मानोरकापत्ववक्यसमस्मे।उरुष्याणो।अघायतःसमस्मात्।उतोसममसिन्नाइत्यादि॥सिमःकृत्स्नेचश

केचस्यान्तर्गताद्बबद्योः॥श्रूयतेच॥आद्रानीवासस्तनुतेसिमस्मैउच्चुकमक्रमजतेसिमस्मात उभयत्रा
पिसिमशब्दः सर्वपर्यायइतिवेदभाष्ये॥ गणरत्नइति॥ यद्यपिभाष्येऽशाध्याद्वीस्यसत्रेऽपुरीतिवक्तव्य
मितिवार्तिकेपठितंतथापितद्गणस्तत्रस्यशेषः नलुजसिविभाषाविधायकस्य॥अन्तरस्यधिकलजसः श्री
विधानात्तदवतालास्यभावात्॥ अंतराया मिति॥ त्राकारादाव्यायांतदंतवेतिन्यंवेत्यर्थः॥ल्लिंग
विशिष्टपरिभाषया एकादेशस्यपूर्वान्तवत्त्वेनग्रहणादाप्तासिद्धौध्यास्यट्॥तद्वृएतेउक्तपरामर्शकौ
तत्राघर्म्याद्सइति॥ गणरत्नकारेः॥ नन॥ स्यम्छंदसिवहुलमितिसत्रेछंदोग्रहणंवेयर्थ्यापत्तेः
एकोन्यार्थेप्रधानेचप्रथमेकेवलेनतथा॥ साधारणेसमानेऽस्येसंख्यायांचप्रयुज्यते॥ स्वाभिधेयेति ४८
स्वस्यपर्वादिशब्दस्याभिधेयेनापेक्ष्यमाणस्यावधेर्नियमइत्यर्थः दिशः स्वपत्नीभवदस्तिपस्याः

इत्यादावपिव्यवस्था॥स्त्येवप्रसिद्धत्वात्पुनरवधिवाचिशब्दः प्रयुज्यतेनवरांतात्वान्निषेधः॥आधुनिक
संकेतोदिसंज्ञानचदिक्षुसात्सीतिक्तिजरुढातिप्रकरणेकैयटहरदत्तादयः॥अत्ररिक्तचिरंतनः॥ रुधुता
धुनिकः संकेतइत्यत्रव्याख्यानत्वचनमेवप्रमाणं॥एतेनविश्वेषादेवानामितिव्याख्यातं॥ वेदेप्रसि
द्धत्वादेवगणविशेषविश्वशब्दस्य॥अधुनिकसंकेतामावात्॥ दसिणागायकादिति॥दरुअमुकस्मा
कुशलादितिअवध्यवयसंभवेपिनन्नियमोनास्तीतिभावः॥ एवंअधरेतंबुस्त्ररागः उत्तरेप्यसुचरं
चशक्रस्यपिप्रभुदाहृतंव्यैकथंनहितयापरेषांयुधिवेतिकाल्लिदासः॥अपरेप्रत्युपतिष्ठेतश्च
स्मारिन्न॥ अत्राहुः देशकालवितयाव्यवस्थाविपर्ययोरेवपरापरशब्दयोरुपचाराछत्रौप्रतिबादि

नित्यप्रयोगः। न चैवमुपसर्जनता न हि लाक्षणिकत्वमुपसर्जनत्वं। किंतु स्वार्थं विशिष्टार्थांतरसंक्रमः।
पुंवत्समासादिवृत्तावेव। अत एव भवादिसूत्रे एतान्यपीति एतत्प्रतिपाद्यानि वस्तूनीत्यर्थ इति कैयटो
क्तिः संगच्छते। व्यवस्थायां किं। परापरशब्दयोः देशांतरानेष्ठत्वादिकमेवार्थः शत्रुत्वादिकं तु आर्थिकोर्थः।
असंज्ञायां किं। उत्तराः कुरवः। सुमेरुमवधिमपेक्ष्य कुरुषूत्तरशब्दो वर्त्तत इत्यस्ति हि व्यवस्था। किंतु आ
धुनिकसंकेतोयमित्याहुः। स्वमज्ञातिधनाख्यायां। आत्मीय ज्ञाति धन वाची स्वशब्दस्तत्र ज्ञाति धनयोः प
र्युदासात् आत्मात्मीयोपरिशिष्टानि त्याशयेन व्याचष्टे। आत्मीया इत्यर्थः आत्मान इति चेति। यद्वाऽऽ आ
त्मनि स्वशब्दो नपुंसकः। तेन स्वे स्वा इत्युदाहरणं तत्र न संभवतीति इति ताध्येयं। आत्मन्यपि स्वशब्दस्य पुंस्त्वात्॥ ४८
विभाषा जसीति प्रकरणे स्वमात्मीये इत्येव वक्तव्ये गुरुनिर्द्देशं कुर्वतः सूत्रकारस्यैवात्र प्रमाणत्वात्। यद्वा

६४

आत्मनि स्वशब्दस्य पुंस्त्वात्॥ विभाषा जसीति प्रकरणे स्वमात्मीये इत्येव वक्तव्ये गुरुनिर्द्देशो ज्ञातेर्थे
उपलक्षणार्थं स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वो स्त्रियां धन इति॥ अमरसिंहोक्तिमादृत्य तु रपि चिंत्यं॥ को
शोपि ज्ञातात्मनोरिति पूर्वान्नपि स्वमिति तु उभयोरान्न पितेयाभ्र वहेमचंद्रः॥ स्वौः स्वे गुणभरतौः स्वो ज्ञात्यात्मनोः स्वं
निजे धन इति॥ मेदिनीकारोपि स्वः स्यात् पुंस्यात्मनि ज्ञातौ त्रिष्वात्मीये स्त्रियां धन इति॥ तस्मात्स्वे स्वा
इत्यत्र आत्मान इति विवरणं संभोगवेतोऽस्थि ज्ञातिधनवाचिन इति॥ नान्वेषी स्येणिनि नात्मा
तिधनयोरपि आत्मीयत्वं पुरस्कृत्य प्रवृत्तौ सर्वनामतास्त्येवेति ध्वनयति॥ एतत्स्थमेव हि सूत्रे
आख्याग्रहणं कृतं॥ अंतरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः॥ बहिरित्यनावृतो देशो बाह्य उच्यते॥ तत्रायं
मर्थं गृहीत्वाह॥ बाह्यमित्यर्थ इति निदिहिते येनु आभ्यंतरा इत्यर्थो बोध्यः बाह्यं न हि आभ्यंतरस्य यो
गोस्ति अर्थद्वयमप्याकरे स्थितं॥ उपसंव्यानशब्दोपि करणव्युत्पत्त्योत्तरीयपरः॥ कर्मव्युत्पत्त्या

६५

तुअंतरीपुपरः। पूर्वादिभ्योनवभ्योवा। अत्रेदं अवधेयं। एतत्सूत्रेब्रह्मसश्रीसत्वानुवल्पेवाक्यभेदेनव्याख्ये
यं। वाछंदसीत्येतदपिपूर्वेइत्यत्रयथाएवंचाथव्याख्यानपूर्वपरेत्यादित्रिसूत्रीगतार्थेतिमहदापूर्वे। ए
कशब्दस्यार्थव्यत्युक्ताः। तत्रविशेषमाह। संख्यायामिति। अन्येषुसप्तसुवचनोत्तरमपिस्यादेकए
क्रेएकेषामितिपूर्वेतिभावः। नबहुव्रीहौ। बहुव्रीहौनिषेधाच्चपूर्वःउपसर्जनीभूताःनसर्वादयइति
ज्ञायमानत्वादतआह। विकार्षतेइति। समासात्प्रागेवेतिचप्राक्रियमिति। अलौकिकेविग्रहवाक्येइत्य
र्थः। नन्वस्तुतत्राकच्। अतआहसन्नेति। नचनिमित्तस्याकुपसर्जनत्वस्यविनाशोन्मुखत्वात्प्रागेवस
ज्ञानमवियतीतिवाच्यम्। अकृतव्यूहपरिभाषायाःअनित्यत्वात्। तत्रचैतत्सूत्रस्यैवज्ञापकत्वात्। अ
भिधेयवक्त्रानिति। एतदेवज्ञापनफलमितिभावः। इत्यपाचिकृत्सेति। छन्दोः१।१।६। त्रिसहितकपहणप्रभृतित्वस्याप
त्तिपञ्चनेवाअनित्यत्वज्ञापकत्वस्यानुरोधाद्व्यवस्थेतिभावः। यथोत्तरमिति। तथाचोद्यत्वेभाष्य

कारोत्येवव्यवस्थेतिभावः। यत्तुभाष्योक्तंबहुव्रीहौसर्वादेःसर्वनामत्वंनस्यात्प्रियसर्वायास्
त्रकारमतेबहुव्रीहौनसर्वनामताभाष्यकारमतेगौणत्वमात्रेत्वकोपितृकोमत्कपितृकइत्यत्र
समासावयवयोर्युष्मदस्मदोःसर्वनामत्वादनेनकार्येणनाकच्चयात्समासाभूत्कप्रत्ययवत्स्यादि
त्येतदर्थमिदंसूत्रमितिन्यासकृन्मतमिति। तत्रत्वत्कपितृकोमत्कपितृकइतिसंज्ञानीतीविवक्षितत्वात्तदवयवानां
सर्वादीनामिति। नाच्यःसमासावयवयोर्युष्मदस्मदोरिष्टत्तरस्यचविरोधात्समुदायप्रयोगाभिविरहाच्च।
नचैतरेतविधौनाप्राप्तिःबहुव्रीहिवदवयवानांउपसर्जनत्वात्सर्वादिबहिर्भावापातदतप्राप्तेरुराप
सत्वात्। अतएवनद्वितीयोपिनचोपसर्जनानांप्राक्तप्रसंगतरसावार्तिककृतोक्तोनुतुसूत्रात्इतिवा
च्या। अन्वर्थसंज्ञाबलेनसूत्रादेरेवतदाभात्। एतेनसूत्रकारमतेबहुव्रीहौनसर्वनामतेत्यपिपरा

स्वं। बहुव्रीहावेवेति हितस्यार्थः। भाष्यकारमते इत्याद्युपपन्नं। विशेषोपादानेन हि सूत्रकारवार्तिककारयोः मतं अन्या
दृशामिति प्रतीयते। देवदत्तो वामेनाक्ष्णा पश्यतीत्युक्ते दक्षिणेन न पश्यतीतिवत्। तच्चन। सूत्रवार्तिकमतेपि
गौणपर्युदासस्यैव न्याय्यत्वात्। प्रत्युत त्वकत्पितृक इत्यादि। तद्दिक्प्राचामुपव्याख्यात। त्वंपितायस्याहंपितायस्येति
विग्रहे बहुव्रीहिसमासे कृते समासावयवयोः समासान्तःपातिनोर्युष्मदस्मदोः सर्वार्थवाचकत्वेन सर्वना
मसंज्ञा केवलार्थज्ञानापेक्षया विवक्षायां अव्ययसर्वनाम्नामिति अकच्प्रसज्येत। तस्य सुप्रभृतीनामिवां
गाधिकारविहितत्वाभावेन संज्ञानपेक्षत्वात्। तत्राह। त्वकत्पितृक इत्याद्यनिष्टं प्रसज्येतेति। न्या
सकृतापि अन्वर्थसंज्ञाबलाद्वसंज्ञानिरासे कृते अकच् न भविष्यतीत्याशङ्क्य समुदायो हि
विशेषवर्तते पूर्वपदं तु सर्वार्थतापा अनपेतमेवेत्युक्तं। तदेतत्सर्वं प्रामाणिकमेव। तथाहि। ४९

जहत्स्वार्थायां हि न तौ समासावयवयोरर्थ एव नास्ति॥ अजहत्स्वार्थायामपि स्वार्थे विशिष्यान्यपदार्थवृत्तित्वेनोप
सर्जनत्वं स्पष्टमेव॥ एवं च समासान्तःपातिनोर्युष्मदस्मदोः सर्वार्थवाचकत्वेनेत्यादिग्रंथः समुदायो हि
त्यादिन्यासग्रंथश्च पक्षद्वयेपि व्याहतः। किंचैवं अतिसर्वायेत्यत्र स्मायादेशो दुर्वारः॥ अंगाधिकारेतरेन
ग्रहणं तत्त्वं तु करीत्यास्तवेदावस्यसर्वार्थता वृपायात॥ नहि पूर्वपदं सर्वार्थता उभयं परे तु नेति युक्तिमन्नु॥
अपि चैवं गौणत्वे सर्वादीनां सर्वार्थवाचकत्वेना तीनीत्वोक्त्या सह विरोधः स्यादिति यत्तु किंचिदेतन्नु॥
यदपि व्याचख्युः॥ त्वं पिता यस्येत्यादौ विग्रहवाक्ये भाषासंज्ञा निषिध्यत इति॥ तदपिन। विग्रहवाक्ये
हि लौकिकमलौकिकं वा विवक्षितं नाद्यः प्रक्रियावाक्ये ऽयं निषेधः ननु लौकिक इति कैयटग्रंथविरो
धात्॥ प्रकृतसंदर्भगतपूर्वापरसंदर्भविरोधाच्च॥ न द्वितीयः तत्र युष्मद् इत्युपित्सुरव्याकारकत्वे

न त्वेपिनेत्याकारकत्वायोगात्।।यदपिव्याख्यातं।। ननु निर्मत्वादेः संज्ञाप्रवर्तनेनत्वत्कपित्कादौतु भवतु
नहर्त्यस्मकिं विनिगमकं तत्राह।।अनंगकत्वेनेति।।अंगत्वादेः समुदायपरः।।तेनानिसर्वाद्यस्यैअंग
स्यसंज्ञाअपेक्षिता सर्वनाम्नोगौणत्वादिविधानादित्यनुक्तत्वात्स्यस्यविसर्वनामत्वेदोषाभावोक्तेः।।समुदा
येचसमुदायार्थप्राप्तिसर्वादेरुपसर्जनत्वात्तत्रेनस्यसंज्ञानभवतीतिशुकेइत्यत्तु अवयवमात्रस्यैस्यस
विकौर्भिन्नानसमुदायस्य।।अवयवश्चस्वार्थमात्रप्रधानइतिस्यात्प्रसंगइतिवैषम्यमस्ती
त्याशयइतिततदपुनः।।अंगाधिकारेनतदंतविधेः सर्वसंमतत्वेनावयवमात्रसत्वेपिसर्वनामत्वे
दोषोनास्तीत्युक्तोव्याहतत्वात्।।अंगाधिकारपरिभाषयाऽस्मैस्यादितिस्वग्रंथविरोधाच्चैवञ्च अ
धायमायुक्तः प्राकृतत्वेनापिसंज्ञाऽर्थांतरोपसंक्रमेसतिनिगमेनेतिहिअकजपिगच्छतुनतु ५०

कार्यकालपक्षेस्त्वाषाद्यर्थंपुनःसंज्ञापेक्षिता।।तात्पर्यंकोभेक्षाशयइतिचेन्।।अत्रेदं।।नन्तसोपक्रमग्रंथार्थः
न्यासग्रंथविसंवादेनइतिन्यासस्तमनभिनिवाक्यशेषविरोधात्।।न्यासग्रंथस्त्वनुपदमेवोदाहरिष्यते।।
यदपिव्याख्यातं।।अंगस्यप्रधानत्वाच्चतदिहइदमनंगंबाधकमित्यर्थः।।तथाचकप्रत्ययापवादत्वादकच
स्यादित्यर्थइतिनरपिक्षिप्तव्यर्थं।।न्यासग्रंथासंमतत्वाच्च।।तथाहि।।तत्कपित्कौमत्कपित्कइतिरूपद्वयसि
द्धंव्याख्यायन्यासकारइदमुक्तवान्।।ननुचान्वर्थसंज्ञाकरणादत्रसंज्ञानिरासेस्तेकचनभवि
ष्यतिनह्यत्रसर्वार्थतासंभवति।।विशेषविषयत्वात्तस्यनैतदस्तिसमुदायोहिविशेष्यतेन।।पूर्व
परंतुसर्वार्थतायाःअनयेनमेवनभवतुनहिअनयोरन्तरयोरेतत्सुत्रविषयेनः।।प्रियविश्वायै
मारेत्तुनोपपद्यते।।नहिप्रियविश्वादयःशब्दाःसर्वेषांनामानिनापितरवयवभूतानोविश्वा

१० दिशाद्यानां किंचित्सर्वनामकार्यमुपपद्यते स्मैसप्तनीनोऽप्यकार्यं बाल विभाषादिशब्दानां ज्ञानं गत्वा
त्॥ एवं मन्यते॥ त्वत्कपितृको मत्कपितृक इत्यत्राकच्मा भूत् इत्येतदर्थं नावदेतदारब्धव्यं॥ प्रिय
विश्वायेत्यादावपि विसृष्टार्थं भविष्यतीति॥ अतेन बहिर्न्यासग्रंथेनांगसंज्ञानपेक्षत्वमेवार्थं ल
भ्यते स च स्वोक्तग्रंथेन व्याख्यायां दूरोत्सारित एव॥ यत्तु विभाषा वक्तव्यः॥ यद्यपि सूत्रवार्तिकरू
२ तोऽप्येतन्न भवतेनथापि न्यासकृतां विद्यते तात्॥ न्यासहैन्मनमित्करूकमितिरपि स्थितोक्तः॥ वा
र्तिककृता स्वार्थं स्वास्यस्त्वात्॥ न्यासकृता समासे स्मिन्सति त्यादि वर्णतावदकार्थ स्यादर
स्यक्तत्वेनतद्वचनत्वाभावाच्च॥ यत्तु व्याहुः॥ नासकृत्तच्छब्देन सूत्रकार एव विवक्षित
इत्यादि न तदपि न सूत्रकारमतेबहुव्रीहौ त्वित्यादिपूर्वग्रंथेन सह विरोधात्॥ भाष्यकार ५

१०२

मतेति निग्रंथेन न स्वविशिष्टताच्च॥ तस्मादिह प्राच्यप्रक्रियाग्रंथः न द्वारकान्तग्रंथाश्चापानरमणीयाए
वेत्यास्तां तावत्॥ भाष्ये तु॥ प्रक्रियाग्रंथोऽपि कथंचिद्भाष्याविरोधेन व्याख्येय इत्याग्रहः लीर्दृढ इत्यं व्याख्याय
तं॥ ननु प्रियविश्वायेति गौणानयोगनार्थं अतो निष्कर्षमाह॥ सूत्रकारमतइति॥ बहुव्रीहाविति निर्वि
र्भितसतीति शेषः॥ गौणत्वमात्र इति मात्रशब्देनावधारणे गौणत्वे एव नेनु ततः प्राक्॥ तथा च स्वसूत्रप्रत्या
ख्यानं इति भावः॥ न्यासकृन्मते स्वातुजातिफलत्वात् स्वरूपव्याख्यैव परात्क्रियेत्याशयेनाह॥ त्वत्क
पितृक इत्यादि॥ एतच्च प्राचीनलक्षद्वयपरिशीलनशालिभिर्विभावनीयं॥ प्रकृतमनुसरामः॥ संज्ञा
कार्यमिति सर्वनामसंज्ञाप्रयुक्तस्मायादिकमित्यर्थः॥ अंतर्गणकार्यमिति॥ अन्तरादिभ्यः स्मदादिना
मः॥ तदोः सः सावित्यादिकमित्यर्थः॥ तृतीयासमासार्थेति॥ इह पूर्वसदृशेति विहितः समासो गृह्यते

१०३

प्रतिपदोक्तत्वाच्च नु कर्तृकरणे कृतेति तेन लघुका कृतं इत्यत्र निषेधो न ॥ समुदायस्येति ॥ तत्रैव हि इस्व
स्य मुख्यत्वात् ॥ न चेह देयानि सर्वाणीति इति संबंधः ॥ कारकाणां क्रियायैवान्वयात् ॥ नन्वेह देविद्यमाना
नि यानीति संबंधः ॥ विद्यति क्रिया अध्याहारे गौरवं स्यात् ॥ निषेध्याद्यः भवति क्रियायाः एव समाधानेन तद
न्वयस्यैवन्याय्यत्वाच्च ॥ किं च त्यदादीनां हि दोनास्ति एकशेषेण बाधितत्वात् ॥ ननु प्राचीनास्त्व
हंता तत्र काकचोर्न विशेषः ॥ न च दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यत्रैकमपि पूर्वग्रहणं निषेधमिदं कि
न्न स्यादिति वाच्यं ॥ सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति मात्रग्रहणाद्धि क्वचित्सर्वनामत्वेन दृष्टस्य संप्रति
संज्ञाभावेऽपि प्रवृत्त्यर्थं ॥ अत एव दक्षिणपूर्वायै इत्यत्र संज्ञाभावेऽपि पूर्ववद्भावः ॥ तस्मात्तन्या
यवत्त्वात्फलवत्त्वाच्च समुदायग्रहणमेवोचितं ॥ यद्यपि त्वदीयस्त्वान्येति पक्षे अवयवनि

षेधेऽपि फलं सुवचं ॥ तथापि शास्त्रस्याल्पविषयता स्यात् ॥ न्यायश्च विरुध्येतेति भावः ॥ सुप्सुसंगृहीता व
र्णाश्रमेतराणामित्यादाविति भावः ॥ नन्वेनिषेधसामर्थ्याद् अनेनास्य चतसृणां दृष्ट्या रूपाचरित्वार्थेत्तावत् ॥ जसा
धारमिति ॥ यद्यपि शीभावेन जस उपरुद्धस्तेन तथापि औपचारिकमाधारत्वं बोध्यं ॥ महाजसः जसि त
स्मिन्सौत्रः सप्तम्यालुक् इत्यर्थेनाव्याचष्टे जसाधारमिति ॥ जरायाजरसन्यतरस्यां ॥ विभक्ताविति ॥ एतच्च
अष्टन आ विभक्तावित्यतो अनुवर्तते तेन जरायाः इत्य जारमित्यादौ नाति व्याप्तिरिति भावः ॥ परत्वेऽजगं चवि
शेष्यविशेषणे नपूर्वत्वविधिरिति भावः ॥ तदनुसारिभिरिति ॥ इनातोः पूर्वविप्रतिषेधे एकस्त्वोपात्त
त्वात्स्यादेशोऽपि महितुमुचितः इति तेषामाशयः ॥ अत एव ॥ वीतजन्मजरसः परं शुचिब्रह्मणः प
दमुपेतुमिच्छतामिति भार वि विप्रयोगं असमंजसं मत्वा वीतजन्मरजसः इति पठनीयमिति ते
रुक्तं एतच्चेति भाष्यकृताहि टाङसिङसीति सूत्रे इनातोर्व्याख्यामनादेश समादेशं विधायना चा

-र·
१३

देशोपरेणत्वंयोगविभागेनसाधितंबहुवचनेनझल्येत्।ओसिचततः आङिन आङिनपरेऽतएत्वंस्यात्क्रमेण।ततःआपस्तु
ओसिच।आपेहकारःस्यात्संबुऔआङिओसिच।नचैवंजनेनेत्यत्रहलिलोपःस्यादितिवाच्यं।अनादेशस्यनकारेपरेविशिष्यवि
धानात्।तथाहि।अनापिनकारेआपिचपरेऽस्यादित्यर्थःसूत्रेऽदृतितांतस्यनपुंसकनिर्देशःनचङसेरदादेशोकनेपररूपं
स्यादितिवाच्यं।अकारोच्चारणसामर्थ्याद्दीर्घसंभवात् इति।तथा।जरायाजरसन्यतरस्यामितिसूत्रेऽक्केगोनदीर्घआह।अति
जरैरितिभवितव्यंसन्निपातपरिभाषयेतिएवंचपूर्वविप्रतिषेधेनेत्यादिसर्वंभाष्यविरुद्धमित्यर्थः।पद्दन्नो।अत्रशसप्रभृ
तयोनिमित्ततयोपात्ताःतेचपदाद्यादेशानुरूपान्प्रकृतिविशेषानाक्षिपंति।यादृपाददंतोतियद्यपिशीर्षछंदसीत्यतःछं
दसीत्यनुवर्त्ततेतथापिभाषायामपिक्वचिद्भवति।असश्छंदसीतिवार्त्तिकेछंदोग्रहणात्ज्ञापकादितिवृत्त्यैतेः
।प्रामादिकमिति।तथाहि।आसोहृकस्यवर्त्तिकामभिके।इतिमंत्रेमुखादित्यर्थःऔविसाहृकस्यविद्वर्त्तिकामंतरां
स्यादितिमंत्रांतरसंवादाच्चएवंहव्याङ्कुद्धानअसनि।असन्यंप्राणमकुस्यादावपिव्याख्यातंचतथैववेदभाष्ये

सि॰

पु।अतएवहरदत्तेनापिकाशिकायाःप्रामादिकत्वमाविष्कृतमितिध्येयं।अल्लोपोनः।अत्रभांतः।अनंतस्यभस्याग
स्याकारस्यलोपस्यादिति।तथासतितक्ष्णस्यापीलकाराकारस्यापिलोपस्याद।।तस्यांगस्यानोकारस्येतिव्याख्यानेतुअ
नसामनसस्यादोस्यात्।तत्रारस्यादिनाऽनंतस्यभस्यानोकारस्येतिव्याख्यानेपिऊनस्तक्ष्णस्यापीत्यनति
स्तिरेवअनोव्याख्येयंऽगावयवइत्यादिभस्यैत्यनेनआस्थितःप्रत्ययविशेषःअंगस्येतिदर्शनेनोविशेषणे
अंतत्वअकारस्य।।अतोनोककारेऽपवादितिभावःएतच्च।।श्वयुवःसंप्रसारणमितिसूत्रेभाष्येस्थितं।।तस्याः।
परेदंगीयत्वेनेबलासामर्थ्यादेकपदत्वेन पिसमानग्रहणेनत्समानमेव।।असंदेऽभिसिपावत्तन्नतथा
स्यात्।।तेनसमासेनभवति।।रामनाम।।प्रत्याहारितियुवोरनः।।सुद्दाममल्लकपूषण्डःऽनेदीहीपनपाचनः
इतिदर्शनात्।इविपसेलिनि।एतेनपंचमीसमासस्यपाक्षिकतापिनमता।तथाहि।भाष्येवेभेदितामाथि
तिकःअपीपत्वनिमित्तप्रयोजनत्वमुक्तं।तत्रान्यथासिद्ध।एकाचउपदेशेइत्यत्रविहितविशेषणाश्रयणा

देवने भिरिति तेत्रैस्येड्ग्निषेधेन। मथितं पण्यमस्येति विग्रहे ठक् इत्यस्य कादेशे यस्येति चेति लोपे इसुसुक्तांतात्कः इति का
देशस्तु न भविष्यति। ठस्याभावात्। नचस्थानिवद्भावेन ठत्वं अल्विधित्वात्। ठस्येकः इत्यत्र हि स्थानेयो देशयोः अका
रउच्चारणार्थः। अपि पचन्तित्यपि णिलोपस्य ङस्य कारयोरेकादेशस्य चस्थानिवद्भावं विनापि सिद्धं। विधिसाहच
र्यादभ्यस्तादिपि लङ एवझेर्जुस् विधानात्। नवासिचासाहचर्यात् लुङ एव किं नस्यादिति वाच्यं। पूर्वसाहचर्यात्प
रसाहचर्यस्य बलीयस्त्वात् इति दिक्। पूर्वत्रासिद्धमिति एतत्र न्याय सिद्धमित्यवोचाम त्रिपाद्या असिद्धत्वेन तत्र
त्ये कर्तव्ये अचः परस्मिन्नित्यतिदेशस्याप्रवृत्तेः। तस्येति। तस्य पूर्वत्रासिद्धेनेत्यस्य तथा चस्थेलत्वं येस्थानिवद्भा
वो वक्तव्य इत्यर्थः। संयोगादिलोपे। चक्ष्यते। लत्वे। निगाल्यते। णत्वे। माषवपनी। इहयस्येति चेति अल्लोपस्य
स्थानिवत्त्वेन कारस्य प्रातिपदिकांतत्वाभावात्स्यत्वं न। यत्तु कथं चिस्थानिवत्त्वाभावे पियूष्णादुस्यादौ रषा
भ्यामिस्यस्य नोपयोगः। हृत्वेन सिद्धेः तथा च पर्गणामुत्तरार्थमित्याकरे स्थितं। तत्तश्चरमसवादेनेतदुपन्यस्तं

मिति सम एवायं रभस वादः तथाहि उत्तरार्थं न यापीट् घपदहणं स्थितं तन्तश्च एणः पुष्णातीत्यत्वस्य प्रवृत्तिः केन वार्यता
म् एत्वेन इतिचेत् न तस्यासिद्धत्वात् नच वचनप्रामाण्यान्न सिद्धत्वं पुषः पुष्णिरित्यादौ चरितार्थत्वात् तस्य प्रयोगे एत्वं
ऽचरितार्थं इति चेत् न तस्य पृथगनुक्तेः इह घान्यस्येत्युक्तिश्चरितार्थेन स्यात् पितु अत्वाच्च आकरे हि उरपरदहणं विनात्वस्या
सिद्धिर्नास्ति इत्येवात्ति प्रेतं नतु पुष्णातीत्यादौ रषाभ्यामिस्यस्य प्रवृत्तिरिति दिक्। नलोपः प्रातिपदिकांतस्य लुप्तषष्ठीकं इति
। सौत्रत्वान्न लुपषष्ठीतत्पुरुषयोः पूर्वपदे सापेक्षत्वेन समासासंभवात्। प्रातिपदिकस्य पदविशेषणत्वाच्चेति भावः तदंत सं
तिषष्ठीतत्पुरुषः तस्यांतो योनकारः न स्येत्यर्थः उक्तं च हरदत्तेन विशेष्यमंतस्येत्यस्य नेत्येतदविभक्तिकं तथैव प्रातिपदिके
त्येतत् पदविशेषणमिति यत्तु प्राचोक्तं प्रातिपदिकांतस्य पदांतस्य नस्येति यत्तु व्याख्यातं अंतस्येत्यु नाभ्यां संबध्यते इति तद्धे
श्व ग्रस्तं अंतस्येत्यस्यावृत्तिप्रसंगात् अधिकरणषष्ठीद्व्यापत्तेश्च यदितु अभेदेनैव संबंधेन प्रातिपदिकेने श्रीवनेस
नेनापि पदं विशेष्यते तदा विशेषणेन तदंतविधौ सोऽयमेन ग्रहणं शक्यमकर्तुं विनायादिः स्याः श्रीति नपुंसकाच्चेति दि

शु॰
५

हितः ननु जश्शसोः शिः नास्मिन् भन्त्वा संभवान् भसेम नेना सर्वनामस्थानस्येव प्रजादेशक्षेपात् नदेनत्रस्त्र असर्वनामस्थाने
ति अतएवेति दोषवलीयस्त्वनिश्चयोगात् यद्यपि समाहारद्वन्द्वस्यएकत्वेपि व्रतेपि भाष्यं स्मुपोजम् तथापि कतुरिस्तस्यपदकपरत्वेसा
पेक्षस्तायाकेतुरएकस्वंवाद्धार्द्धित्वे चेनलभ्येतइतिभावः नमुपाङ्वरश्चमपरस्तिलोशेनिभावः इतिस्फुः नत्ररस्त्रिलोशेपिनितुश्चमेम
नेनकर्मेनयासंवध्यते शेषंतमेति शेषंतस्यनथाविधस्यभजतेस्पाप्स्यान्द्वन्द्व नगुणमितिस्त्रीस्येत्रयोगः नत्ररोषंद्वस्वंहूयन्भजतस्या
पस्यगुणंमौर्वीभनिशायंच एकत्वन्निनिमंबंधः श्रमरव्याख्यानारस्त शेषश्रार्हं स्त्रियामपिस्त्रीत्वस्य भगुरिमतेनटापि शेषेलुन्कारे शैष
चक्षुजोवाद्भुः पार्ष्णिर्हस्तकरस्तथेति धनंजयनिघंटुमुराम्हु इयोरन्के नंवइतितद्धितार्थेनिसमासः कालवाहुर्वाहिगोत्लुंगनपसइति
लुक् गन्धर्वाः साधिभइतिरत्न अङ्केन्द्राणेभ्रश्यमन्द्वेशः अन्तः साधइति स्पतेषंविअवमानवचनः सापत्र्यः संख्यादिसायेति
लापकारेकरेत्रिसमासः इत्यरेत्राः इत्युन्तिति गंधर्वविशेषनाचकौ भशुनन्वंशानिपरिक्विदकौमारक्तजरातीतिहरदत्ति
क्रियाशाढंनरंतोविश्वपावङ्गपमाहुः नन्वनेप्रमुरक्षणंतु अकारेवासुरेवःस्यातनेनमरत्ननंतइतिमाःनाक्रानितिचेत्अंइना श्रीः
५९

रेताः अत्फेनाम्नियां पुंसीतितुनोक्तं अमुनाकुलेनेसत्रपथास्यात् नचनुमारूपासिद्धिः सुनस्यासिद्धत्वादिकोचीतितुवाच्यं प्रामेः नाद
शेतुनासिद्धत्वेनमुनेइतिनिषेधान्नचनमुनेनिनिषेधोनुमि चास्तु नेइत्यकारस्योच्चारणार्थत्वादिति वाच्यं अमुमेकुल्यायेत्यादावसिध्याप
तेः अश्रुवेः इदुङ्गोमितिउ विति औरितिच पत्त्ययमनुवर्त्तेनेइत्याश्रयेनथाच शेरदुस्यामुनस्पेत्यादिनाधेऽत्ततस्येति तुनोक्तं सूत्रेपे
तिस्पस्यषष्ठ्यन्तत्वात् तेनाकृत्पारेचप्रमाणाभावात् औरितिएवंस्त्रेरदुश्यांमुनरस्पउ तितिन्द्रनसंबंधस्यसाम्ययोगात्तु औ
त्मादिति अत्रव्याचक्षुः औतनित्यनत्वंस्यापिनार्थंनविभक्ताविनीत्वनिषेधस्तनभवतिभनितस्तत्वात् अनित्सत्वंच इदमस्यमुरितिप
मोमकारस्पेत्वसंज्ञापरित्राणार्थोदुरित्करणाद्ध्याप्त इतिनत्रैवोक्तमितितन्नित्यं नविभक्ताविनिसूत्रेउशेनत्तनकारउच्चार
णार्थः नेत्संज्ञइतिस्वयमेवोक्तत्वेनस्तापरिविरोधात् युक्तंचोच्चारणार्थत्वेननुस्वारितार्थत्वं स्यादिति खुरिहिपिसाभिधानेअसा
विमारैस्वापितत्वारशोनात् औरितितपरत्वंतुकुङ्कविसारस्यनेस्तुनेस्त्रियांटाममाभत् इस्तेतरर्थमित्याहुः नरपिचिन्त्यं नपरग्रह
णाद्विरापामहदीर्घीमाभूत् रात्रुमारेवलक्षणद्व्यवाधेमानाभावात् अनएवतत्स्वेजंनइतिसूत्रेभाष्यवार्त्तिकयोर्विचरणेन

सु॰ ९८

सन्निपातपरिभाषया प्राप्तेत्युक्तं ह्रस्वापवादत्वानेह्युनेन न पदविधानं स्यादिति तस्मात् औतइत्यनेनोपितपरकरणं वारणार्थमेवेत्यत्र
धेयं अनङ् सौ सेटं सेवसिद्धं अनङ्विधानमन्यतोपि स्यादिति ज्ञापनार्थं तेनोशनसः संबुद्धौ अनङ् सिध्यतीति प्राञ्चः तच्चिन्त्यं वेदे सुकं
द्वि उशनसेत्युत्तरसूत्रे लाघवात् स्यात् ततश्चोशनसे सत्र सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति दीर्घः स्यात् पुरुदंसेसत्र सान्तमहत इति दीर्घ
स्यान्न महासंज्ञार्थं को विधिरस्मिन् सत्र इति वा अङ्गवृत्तपरिभाषयावा समाधानं बोध्यं ऋदुशनस्पुरुदंसोनेहसां च दीर्घोदित्येतत्तद्व्याप्ते
रेव विशेषणेन तु सुलोपः संभवादिसार दीर्घोनिति परमिति न त्विदं विहितविशेषणं यासाकाश्चस्यादवसानेः नचवक्त्रहलंता
द्विहितत्वेन निर्वाहः पदः सस्यादावति व्याप्तेः कर्तेसाद व्याप्ते श्वेतिभावः हलिति तस्य चसुतिसीत्येवंरूपत्वं एकदेशविकृतन्या
येन बोध्यं अप्यतरनि यद्यपि हल्लोपो योरिष्टत्वो लोपश्चानुवर्तनेन व्यक्तत्वभावसाधनं तथापि हल्कर्मसाधनं हल्विनिर्दिष्टमानेन
सामानाधिकरण्यादिति भावः दीर्घग्रहणं किं अतिखट्वः निष्कौशाम्बिः ननुगरसमस्तस्याङ्गत्वं तत्त्वं नास्ति नचस्त्रीपसर्पनियनदादि
नियमोनास्तीति चेदौ अनुपसर्जनेहि न तथा इह तूपसर्जनत्वात्तदादिनियमोस्त्येवासमं तथापि तत्परस्याङ्गत्वं तन्नेनसोस्त श्री ९८

नः परत्वान्न चायान् नहीदं विहितविशेषणमित्यवोचाम अतएव बहुश्रेयसी सत्र सुलोपः स्यादेवेत्यङ्गभीयते किप् गोगीः ङ्हेकारस्य
स्यानिवज्ञावेनापृक्तत्वादीर्घत्वाद्वानिवृत्तिरित्वेवमनं डीई आआप इति प्रश्लिष्टदीर्घग्रहणस्य प्रत्याख्यानात् तनकश्चिद्दोषः सुतिसी
तिकिं मेत्ता तासे स्वकार स्वलोपो मा भूत् तान् चैवमपि अभैत्सीत् इत्यादौ सिचोलोपापत्तिः सुतिभ्यां साहचर्येण विभक्तेरेव ग्रहणात्
अपृक्तं किं विभिनत्ति छिनत्ति इत्युदाहरन्तितत्त्चिन्त्यं विधि एस्यादृन्न्त्वात् सुतिसीनां हल्लितिङ्क्षिदंशत्वात्वापातिप्रसंगापादनस्या
नुचितत्वात् परत्वात् सुः सुरं सुनोती निसुरा सुत् तमाचष्टे सुरासयतितर्तः क्विप् सुरः सुरासो सुरासः इह सुनोतेरव यवस्य सम्यलो
पं व्याचचोपितुं अपृक्तग्रहणमिति तन्नरम्यं परस्परसाहचर्येण सुतिसीनां विभक्तीनामेव ग्रहणात् अन्यथा सिचोलोपापत्ते रुक्तत्वा
त् प्रत्यपाप्रत्ययपोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणाच्च हल्लुं किं विभेद् ननु प्रथमं हल्ग्रहणं व्यर्थं हलन्तात्परेषां संयोगान्तलोपसंभवात् अत्रा
हुः संयोगान्तस्यलोपेहि न ऊष्पादिर्न सिध्यति ऊर्जनेर्नैव लोपः स्यात् हलस्तस्मादृद्धिधीयते तथाहि सखिसत्रन लोपोनस्यात्संयोगान्तलो
पस्यासिद्धत्वात् स्यादेतत् संयोगान्तलोपो नास्त्विह ऊर्ज इति संबुद्धिग्रहणगणपकात् नवैवं गोमानित्यादावपि नलोपाप

मं.सु.
८७

त्तिः। ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वात् यत्तदिनिकारविभक्त्योरानंतर्यं तत्रैव सिद्धत्वं। व्याख्यानात्। यत्तदां हेत्वसंन्निति नपुंसककार्यत्वान्नेन
ज्ञापकमिति। तन्न। तु कतु तेत्र सपलक्षणाभावेन संबुद्धौ नानपुंसकानामिति स्यात् अस्त्कतयाच संबुद्धिग्रहणस्य नपुंसकविषयत्व
संभवेनोक्तज्ञापकस्य सुस्थत्वात्। तस्मान्नलोपेन प्रयोजनमिति चेन्न। एवं तर्हि हे अभिनोत्रेसत्रेरोरुत्वं न स्यात्। नहि दम्रकेन लोपा
दिति। तथा। अविनिभवात्। अजागर्भवात् उत्तत्रतिपो जो पोनस्यात् केरोंस्येति निपमात् अत्रेदमवधेयं। ज्ञावृष्यहणे सेरे वविशे
षणं नतु तिसोः। व्याख्यानात्। अस्मिन्नेव सूत्रे हि ह्यत्कग्रहणं तिसोश्च ग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति भाष्यं चेदत्र मानं। यदि हि ज्ञा
वृग्रहणं तिस्योरपि विशेषणं स्यात् नर्हि कथं तिस्योर्ग्रहणस्याकृतं यतो ज्ञपात्। यन्तु ज्ञावृभ्यां तिस्योः संभवएवेति तान्ज्ञातादं
संभवइति समस्तं आवंतात्तु आचारक्विबंतात् इः तिसिपोस्तएव अगमात्। अगंगाइति यथा। नन्वज्ञापात्त्ववधाने। एकादेशस्य
पूर्वांतत्वेन ग्रहणात्। नन्वस्यानिवत्वात्। अहत्वेविधित्वात् अत्रापं निष्कर्षः। ज्ञापः सोरित्येव सूत्रमुचितं। नन्वसुरा सुराः सोऽस्या
दैधानेः सकारे लोपप्रसंगः प्रसपिः ज्ञावृभ्यां साहचर्यात् प्रत्ययाप्रत्यययोरिति परिभाषया च प्रत्ययस्यैव सोर्ग्रहणात्। राजेसा श्री
८

११४

दैनलोपस्त्वनहिः संबुध्योरिति ज्ञापकेन साधितएव र्थिन्त्वानिनोत्रे नितउत्त्वमपि स्यपादं। संयोगांतलोपो रोरुत्वे इति सिद्धकांडेपाठा
त्। हरिवोमेदिनं त्वेति यथा। अविभनैवानित्यत्रापि नदोषः। एकस्येत्य त्र तकाइस्यापि प्रसङ्ग्रेषेणास्येति छिरात्। ननु उत्त्वासवरिसा
दौसंयोगादिलोपः स्यादिति चेन्न। दत्वेहलेतदप्राप्तेः। असिद्धत्वमिति चेन्न। सिद्धकांडे वस्वादिषु दत्वमिति पाठात्। नन्वपदत्व
त्वात्त्वं न स्यादिति चेन्न। सावपिपदं भवतीति पत्ताश्रयणा। तद्वीजं च सर्वनामस्थाने पचीनिति त्वाय जादौ सर्वनामस्थानेपदं ने
(व्या) तिप्यानं। नन्वेवं राजेस्यादौ नलोपे हलेसोरुत्वविसर्गौ स्यातामिति चेन्न। इनोदितिसिद्धे पथिमथ्योरात्वविधानेनप्रत्ययसंमूलो
पस्य ज्ञापनात्। ननु नेतन्ज्ञापकं संबुद्धौ चरितार्थत्वात् हे पंथाः मंथाः ऋभुक्षाः तत्र दीर्घो संबुद्धावितिपर्युदस्तः नलोपश्च निषिद्ध इति अ
चेन्न। एवं तर्हि नलोपासत्वात्संयोगांतलोपः संबुद्धौ इति संबुध्येतिनिमत्रेमेव ज्ञापकं नथाहि हि संबुध्योरिति यदीन तु सम्मीडुं लुंकान्न
सत्वया प्रत्ययलक्षणाभावात् प्रंतस्य संबुध्यंतस्य च प्रातिपदिकस्येति सामानाधिकरण्येनान्वयः नत्र प्रथमं संयोगांतलोपं विनासंबु
ध्यंतं प्रातिपदिकं नस्यते न स्यात् ज्ञापकसो रितिन्यासेन किं विद्याधकं यदितुवस्वादिषु दत्वमिति वार्तिकं प्रत्याख्यायते। अथातु ग्रहणे

११५ म१

सु॰
८

नैवोखासुरि स्यादेरेदीर्घाभावः सिद्धः। नहि हल्ङ्याप्‌ इत्यस्य प्रसक्तिः। न्नपुष्पा श्रुतं सर्वं प्राचां व्याख्यानं। एवं नादर्घ्वं नादीर्घा चेतिनन्‌। एष

पोस्त्रियां न तु नदं तमपि। न्नदीर्घानुकुर्वतः स्यादेर्दीर्घो येर्दीनदं नादि स्यादेरित्येतो। न्नादीर्घादितिपंचम्याः अनन्तरान्। समासेउपसर्जनयो

र्ह्यपोर्विशेषणायोगात्‌ उन्‌ दिनाये। सविशेषणानां वृत्तिर्नवृत्तस्य वाविशेषणयोगो नेति। एतेनानदीर्घसंज्ञकेभ्यः स्य उपनीतमिममपिशा

चोरान्तिः प्रनुक्तस स्युरसंबुद्धौ। इह नोऽसर्वनामस्थाने इत्यतः सर्वनामस्थाने इत्यनुवर्तते। तदसंबुद्धावित्यनेन विशेष्यते। गोतोणिदितिसू

त्राणितरपि सूत्राणि मतुहत्तेन सामानाधिकरण्येन सप्तम्याः प्रथमा कल्पते स्यादृ। संबुद्धिवर्जे सर्वनामस्थानमित्यसुखुरसंबुद्धिः इसे

वतुसूत्रं युक्तं व्याख्यानान्तरम्। कृतनपणादेशयोः स्त्रियामस्त्रियामनुकरणं खेतिएवं निर्ती शाब्दसोस्तेति। अनपत्राप्यकारउच्चारणार्थः

। न तु सुख्याप स्यादित्रावेकदेशानुकरणमिदं। सख्युर्यः पत्युर्नः संख्याया। संवत्सरसंख्यस्य च। आपत्यस्य च तद्धितेऽद्‌ इत्यादिनिर्देशात्‌। इ

तपि प्रेत्यादृ। इतिनिरायुक्तिव्याप्तिमादि। परस्मिन्नित्यरूणमेकः पूर्वपरयोरित्यधिकारनिर्देशार्थम्। औत्। इत उत्तानदीसंज्ञके घु उरुत्स्यामिति

पूर्वसूत्रेणं वा धनेधिसंज्ञकेसु भवद्वचेति सुनरस्त्रेण तस्मात्संज्ञाद्वयस्य सामान्यविषयः। नवतात्‌ द्रउकारेणिति। अत आरम्भकरितिप ५८

११६

तृच्चाचाधिनदीसंज्ञावर्जिताभ्यामिदुद्भ्यां परस्य सुः केतनवता द्रष्टव्यउकारस्यात्र सिद्धिः। सखुरायस्येति। नचपर्युरासेपि पर्युदस्यमानसम

पंकेसाविशेषे तदंतग्रहस्कलेतं विशेषस्य सान्निधानात्। पतिरिदं पत्रहणवतेसा धुपस्यस्येहदनेन। पत्त्रख्यसारूत्रेकेपदेन। तन्न।

तस्य प्रत्ययविधिविषयत्वाद्गोणत्वपीति। अस्याद्यनङ्क्ष्वदितिभावः। तथावाये नविधिरितिसूत्रेपरमसख्यापाविति बहुव्रीहिः। नसुरू

पेहिरवाभाव्यमितिकेत्परः। तथाहितीयाश्रितेतिसूत्रे। सोमसखेतिप्रतीकमुपादायबहुव्रीहित्वान्नसमासांतइतिकेत्परः। मिरवोसादि

तिसूत्रेतरव्यत्यासेत्को ष्टुः क्रियां चेतिसूत्रेचभाष्यकैयटयोः स्वाधानीमाधवग्रंथेच सकृत्स्त्रमेन। अनुपुक्तोवरूणाइंद्रसखा आग्नेयाविम

रूत्सखानीत्युक्तो सोमेप्रियतिगो सखायंरसादिपयोगाश्चैवमेव संगच्छंते। नन्वत्र बहुव्रीहिप्रयुक्तस्यपूर्वपरग्रहणतिमस्यपरत्वेनेन गौणत्वात्‌।

रा तेन घिसंज्ञास्त्रेशोभनः सखास्य सुसखिरितिसुरादर्शनेरूपं रत्नसासकारोलदनुगामिन स्वाद्युपेक्ष्याः। पतिः समास एव। एवं का

रः इष्टतो। धवधारणार्थः। अन्यथाहि। समासेपतिरेवघितिसंभाव्येत। धास्त्राद्येरिसादिद्वापकानुसरणेन प्रतिपत्तिगौरवं स्यात्‌। अथकथं

सीतायाः पतये नमः। पराशरस्त्र। नष्टेमृते प्रव्रजिते क्लीबेच पतितेपतौ। पंचस्वापत्सुनारीणांपतिरन्योविधीयते। उच्यते। पतिरिति व्याख्यातः पतिः। कोटिरलोपे अच इरितो

११७

सु॰ ९ णादिकार्यं। अयं च निषिद्धः पतिः समास एवेत्यत्र न गृह्यते। लाक्षणिकत्वात्। एतेन सखिश्च सखिवत्पुंस इति भावः। ... दसौ नावा नरेन्द्रो
तिराम्नायपर्णं चेत्याख्यानं। बहुगण। बहुगणौ प्रातिपदिके संख्यावाचके गृह्येते। ननु संघवैपुल्यवाचके अपि। संख्यापतेन येऽस्मर्थं
संज्ञाविज्ञानान्। अत एव भूतिरपि न ह्यतः एवं गृह्यते वतुना साहचर्यात्। वानतुपान्ते इतिः। षट्संख्या। ष्णान्ता षट्। इति। बहुवचनमिति
दिशो ऽर्थप्राधान्यसत्त्वार्थेः। षड्यर्थगतसंख्याभिधायिनोरिति फलितो ऽर्थः। प्रत्ययलोपे। स्थानिवत्सूत्रेण सिद्धे नियमार्थमिदं प्रत्य
यस्यासाधारणं रूपं यत्र प्रयोजकं न दृष्टं तत्र यस्य साधारणं रूपं तत्र प्रयोजकं तदेव कार्यं प्रत्ययजोपे सति भवति। ननु प्रत्यया
प्रत्ययसाधारणमिति तेन शोभनादृषदो ऽत्यसुदृषत्प्रासादस्तत्रात्वमतस्येति दीर्घो न यद्वा। यत्र प्रत्ययः प्राधान्ये तात्पर्ये तत्रा
प्यविधावपि विध्यर्थमिदं। तेनात्मनेपदस्मत्रस्तलोपोऽपि तिसावेधातुके विदितनस्यनुपपत्ति न भवति। वर्णाश्रयेनास्ति प्रत्ययलक्षणं
इति तु वर्णप्राधान्यविषयकं। तेन गवे हितं गोहितं नास्ति तत्र अवन्। अस्मादिति। अत्र प्राञ्चा अव्यये सपि पाठितं। तत्तु अव्यया
नां प्रायेण निर्लिंगत्वात् अव्ययीभावस्यैकीभवने पि लिंगान्तराभावाच्चोपेक्षितं। बहुवचनमिति। अर्थप्राधान्यबोधकस्य बहुवचनस्याभा श्रीः ९

वान्नगौणत्वेपि त्रपारेशो न्याय्यः। अस्यैव यत्नस्य फलमिति भावः। अकारो वक्तव्यः इति तथा च बहुत्वाभावे औडुलोमिशब्दे इकारान्तः बहुत्वे तु अ
कारान्तः उडुलोमाः शब्दो ऽयमेव तस्य च इकारान्ते पुंल्लुमादनं श्रासंगी कमिति भावः। तथा चौडुलोमिशब्दस्य इदन्तस्य बहुत्वे ऽदन्तत्वमिति तन्त्र
मितर्थः॥ ॥ इतिश्चन्ता॥ किमिति तेन आनीलोपाइदिवे साल्लोपइति भावः। यदीयण्यादयश्चेति। वृत्तौ प्राचोक्तं। एवं दैवयज्ञिलस्मादयइ
ति तन्त्र। देवान्यजतइति विग्रहेइन्नि सौ पादिकसूत्रेण कृत्स्वात् नस्येव देवयजिशब्दस्मान्तलरसादिति साधितत्वात्। अ प्रो ऽदिजानदेवयजी
न्विरसः इति भाष्ये प्रयोगस्य कृत्स्नविषयकतयैव व्याख्यातत्वात्। नच यजेर्दीर्घइं प्रत्ययः प्रातिपदोक्तोस्ति। बहुलग्रहणात्कृत्य इति चेत्तवे
देवं। यथा तत्र पाणिसिद्धं कृत्यकमुपलभ्येत। वेदे पिरूपए तत्रापुज्यते आयजिस्याममिति जानते जरसं इति। अनित्यमितीशब्दस्य तु नदीत्वाद्बृत्वे
आडागमे तु इ आमिच कल्बेमहदेववेलक्षणमिति निवानप्रमीमास्यं। एतद्धुमलेएवमयं भविष्यति। किं बेनेति। एतच्चमाद्याने शरे
च इति धातोः माधवग्रन्थे स्पष्टं। बहुश्रेयसीति। ईयसश्चेति नकप्। नाप्युपसर्जनह्रस्वः ईयसो बहुव्रीहौ नेति निषेधात्॥ सूत्राद्यौ।
इदूदन्ताविति। हरवर्णयोरेव संतेमपि पद्मीस्ति आ स्त्रीनद्यो इति सत्र स्वरसानत्वयोः स्त्राख्यसंज्ञा स्वादिषु स्वतः कथं तु स्त्रीवाचकवर्ण

समुदाये षट्कत्वेन प्रवेशात् तत्राक्षिपर्यायोऽप्यधिकरणत्वस्याविवक्षितत्वात्। तेन न दंतादिसादिव्यवहारेण विरुध्यते। एवं धिसंज्ञायाम
पि। इत उत्वं गौरित्यत्र वा संप्रति शतिपसद्द पंचीध्यं। वर्णसंज्ञापक्षे अस स्वी सम्प्रसारणि निमित्तस्यावयव ईत्यर्थः ननु सावित्रात्रा वर्ण्यवर्जं वि
वेति। तेनाति सरविने साद्दिनि वाधमिम्नवधेयं। एवं मिति। इनेः प्राणिस्यर्थः। [illegible] वितीति। संज्ञायां यथा देत्र शहतो मापासिद्धमिदं। स
र्वकालत्वे तु वाचनिकं। अविशु। इदूद्यौरिति धातोरेव विशेषणं ननु शुश्रुवोरप्यभिवारादुरसादि। इवर्णो वर्णान्त धातोरिति। श्रुत्र
तीनामिवर्णावर्णयोरिति आख्यानं तु इयङ् वङोर्ङित्वे आर्थं वेयादिकरणं प्रचदोषः। क्षिपति अधुतवारिदिवनुः क्रुपनुः इत्यादेश्चातिव्या
प्तिः। तद्वारणाय चवर्णो वर्णयोः स्वरत्वेन विशेषणे [illegible] नेनिभावः। ओतरतस्यादिति। स्यानतरस्येनिभावः। एरेकार्णे वः। अविशुधा
त्विति सत्वेन द्दनिर्देशोपि धातुरेवेह संबध्यते न तु शुश्रुवोरतोपि वर्णा संभवात्। धातुयदर्णव्रात्स्या उभयोर्विशेषणं संयोगसंगतस्वेनिया
च्येः। धात्ववयवसंयोगेत्यादि। तत्र धातुना संयोगस्य विशेषणादिहयणः उन्नोः [illegible] अंगविशेषणं तु हरिहरीन्। इत्यादिसिद्धे यदि
धातुर्गांग न विशेष्येत तर्हि इहापि प्रधंत्रधारसारादावित्र पूर्वरूपं पूर्वमवर्णोर्ध्वे वेन्वाधित्वायणस्यात्। धात्ववयवसंयोगपूर्वकोन भवति

परवर्णं नदंतत्वादंगस्य। इष्विकशब्दस्येति। भाष्यकृ तादिबुद्धिपरिकल्पितमपायमाश्रित्य सनी शायो नापितिसंज्ञप्रसाक्यानं तत्र संबंधमा
त्रविवक्षायां षष्ठी वेति भावः। मत्रमनेष्यादः। इष्विकसंबंधिनीति। अलोपस्तोपविति। नन्वपरत्वाद्दिरकृत्येति स्यादिति वाच्यं वेरप
तलोपाद्धलिलोपः। एवं विप्रतिषेधेनेति वार्तिककारोक्तेः। क्रोतुसमिति। नपुंसके भावेक्तः। क्रोलोपइत्यर्थः। इदं सर्वं कुमारी मिद्धन्नकु
मारी स्त्रापि बोध्यं। अनस्तनयेति गोता नैषिकनड् विम्वयोः प्रहनेकुमन्त्वाद्वेति वोध्यं। दीर्घेस्यापीति। एतदर्थेन तपणादेशा निर्देशा
इति भावः। नन्विसखेः नृपतेः इति गुणविषयेया चन्द्रेपि तुं गणानिर्देश इति चेत्। अत्वे वेतथापि दीर्घं प्रहृ गौरुर्वीरत्वात्। नविद्धुले
षु भाव्येन दीर्घं क्विसत्र प्रमाणमस्ति सौत्रस्य विरुद्धतानिर्देशस्या आश्रयतिव्यास्तु भयवारकत्वेन सारत्वत्वज्ञानेन तत्ये व ओच्छितात्।
भाष्यारूढत्वाच्च। मतुशब्दावेति केचिदित्स्नुक्तासख्यः सुख्य इत्यासुक्तं। यत्तु नेष्टा ख्यात्। निरुक्त्यमध्येतज्ञाष्येष्वितमिति सुक्तं। प
ञ्चाशेषष्ठं भाष्यं प्रसारदस्तुता। सख्युः पत्युः पक्षिसिध्यर्थमिद्धार्थः। ख्यत्यादि सादृपाणिनिः साधारणं तत्रान्यानाः सुख्युः सुत्युः सुखीः
सुतीः। सुखीयतिसुतीयतेः सौपी द्धिवंतौतयोर्विदुः निरुपदेशस्य पूर्वत्रा सिद्धत्वात् रत्नुगदि कंसुख्य इत्यादिरवाच्येतनु भयेभाष्यमोरवा

स॰ रितिविचारश्चिंतामणिस्पष्टोक्तोपन्यसनं कृतं। तदेतत्सर्वं भाष्यकैयटापर्यालोचनमूलकं इति स्फुटं तत्तु दृष्टव्यं एवं विदां कुर्वंतु॥ शुद्धि
८ य इति। पत्नुशुश्रुषुः पङ्क्तुः इत्युदाहरणं भाष्ये स्थितं नामिति चोपसंज्ञकः तदंतं भसंज्ञं॥ ॥इतीदंताः॥ ॥तत्र तत्क्रोष्टुः॥ कुतो आ
ह्नने अस्मात्सितनीतितुनुत्रत्पेक्रोष्टुशब्दः तथा तुक्रोष्टृशब्दः दावेपिस्त्रीगात वक्षीबेन त्राविशेषेण द्वयोः प्रयोगे प्राप्ते सर्वनामस्था
नेऽस्त्रियां च तृज्वत्त एव तत्तीयादावचपि भयं अन्यत्र तु तुन्नंत एवेति नियमार्थं त्रिसूत्री आरभ्यते। क्रोष्टुर्विति तुन्नंतानस्य पमा। तृज्वदि
ति तृजंतातिदेशः निमित्तव्यपदेशनादात्म्यशास्त्रकार्यकपविषयकत्वे नातिदेशस्य यद्यपि त्वेपि शब्दादिरूपमेवातिदिश्य
ते। तत्र न प्रचारे यस्य कस्यचित् किं तु क्रोष्टुरेव उपस्थितत्वात्। तदर्थं तृजंतपोद्यस्यमित्रेसपक्वान्नमात् क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने इति। निय
मार्थमिति। अन्येषां संज्ञात्वासंबंधनामास्तदतो एतदर्थमित्यर्थः क्रोष्टेति। अनङ् इत्वथादिलोपासरवेलाडुपधादीर्घः सर्वत्र सर्वनामस्था
ने च सनेवेत्र्न पद्यपि उभयतेतथापिपरत्वात् स्थानिमेवस्याप्नोति। इतेप्यनाङि एकदेशविकृतस्यानन्यत्वेनतत्त्वात्। अस्य
थागुणोकृतेपि दीर्घो नस्यादिति भावः। तत्रस्य इत्तकारोपेपि प्रक्षिप्यनदितिपद्धांतरं। तेन तदव्याप्तिरित्युत्तरस्य स्थाने व्याप्तः सोऽरि श्रीः ६३

तिनिकर्षे अविभक्तेवा न इत्यादि सिद्धांति। अजर्थे तद्दत्वव्नतु चत्वे स्यादिसिद्धत्वात्तलोपोन। चतुर्वी न पतेः क्रिया विकीर्ते। इत्यादि तिन्देव तत्र्य
थालक्षणमत्रसुके इति भाष्यं। एनेनावचवर्तेत इति व्याख्यातं। परत्वादिति। नत्र नुणिनस्य इति वाच्यं। न त्वधावे कृते सान्निपातपरिभा
षया नुटेष्वलं न स्यादिति भावः॥ तुमचिरति। नतु रेण स्वविषये प्राप्तं सर्वं बाध्यं बाध्यसामान्यचिंतायां पणात्। तथा च वस्य तेपु गुण
दीर्घोत्त्वानामपवाद इति। एवं च विशेषानतु उप्यनेनबाध्यः। तत्कथं विप्रतिषेधः। उत्सर्गोपवादयोत्तरयोगादिति चेत्। नन्सं अन
एवतदं शेविप्रतिषेधं दूषयित्वा नतिस इति ज्ञापकात् नुडितिभाष्यस्तोकाभितिसं तोष्यं। इत्युदंताः॥ हृहृदिति। अस्तुमतास्तंज्ञे
यं। आनिचमरुत्रेतिति। यथामलिंगग्रहणं चेतुक्तेः। तथा व एवमनिचम्मारव इति प्राचीग्रंथो भाष्यविरुद्ध इति भावः। वर्षाभ्वश्च।
वर्षाभूशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात्स्त्रीलिंगप्रकरण एव एतन्नसूत्रं वक्तुं युक्तं। पुल्लिंगे तु क्रियाशब्दः अभिप्रायेण कथं विरोजमिति वाचक्नुः। न
इत्यसात्। ददुरेरेहि पुल्लिंगो यं भेके मंडूकवर्षाभ्वाः दत्तूरस्तवदर्दुर इत्यमरकोशे। भिन्नलिंगानां न द्वंद्व इति तेन परिभाषितत्वात्। भेको
पुनर्नवायां स्त्रीवर्षाभ्वदर्दुरेषु मानितिपारदवके स्त्र्यंस्था। दर्दुरिप्रणीतिपाठांतरं। यथणु इति पुल्लिंगस्य प्राचां संज्ञा। इन्नीति। इभीयं तुरायेः।

मुस्तादित इति॥ पयस्पुत्वलरत्नेनर्द्दूरिति पदवर्गेद्धितीयं पठित्वारंफेर्नलोपाभावोनिपात्यतेइति व्याख्यातं तथापि रमंतरे पुरभीयं
येऽस्मात्प्रत्यये नुमागमो निपात्यत इत्युक्तं। एतच्च माधवग्रंथेऽस्मात्प्रत्ययेनुमागमोनिपात्यतइत्युक्तं। एतच्च माधवग्रंथे
स्पष्टादृष्टापादीहतोनु। दर्शनं तं दृंन्ह। नुमागमोनुस्वारश्चनिपात्यतइत्युक्तं। अपरमकारेणनधातोरित्युक्ते। प्रमेगानऽकोयथानीति
यत्। सवाभिरूर्वः प्रथमयोः पूर्वसवर्णइत्याभ्यांबाध्यतेइत्याशयेनोदाहरति। इत्यमिमादि। नचेटइत्युकारेति पण्डितोक्तः तत्र अर्थ
वतएवग्रहणात्। अस्यतुरनर्थकस्य चानर्थकत्वादितिभावः। एवंचायं हूहूवादिरितिफलितं। श्रीपतिमतेनाह॥ दृंहितीति। माधव
स्तु अंहृदंन्ह इत्यादिसूत्रेणदृढश्चेत्यपदेकुप्रत्ययः उपपस्येदृन्त्वादेशश्चनिपात्यतइत्याह। दृंहतीति तक्षसर्पजातिभेद इति
केचित्कुपिरित्यन्ये। दृंहतेति। अत्रदृन्ह्वितितानपाठोमुख्यः मांनपाठोपिकेषांचित्। वक्तव्यइति॥ वर्षाभ्वश्चेतिचकारो नुक्तस
मुच्चयार्थः। अनुक्तंचभाष्यवार्त्तिकवलान्निर्णेयमितिभावः। तथाचवर्षाभूपुनर्भ्वश्चेति वार्त्तिकं व्याख्यायभाष्यकार आह
। असत्यपिरमुच्यते। वर्षोदृकारपुनः पूर्वस्यनुवइति वक्तव्यमिति। वामनेनतु दृन्भूशब्दोनपठितएव। एवंस्थिते। पन्तप्राचार

कारेणेति पठितं। पञ्चन्तसौत्रेण महाभाष्यकारवचनमर्थतोनुवदतीत्युक्तं। पञ्चान्मेवार्त्तिकेनहरितंअर्थमुपदश्यतिइत्यवतारितं। न
न्सवेरभपलुतमेवंनचभाष्येपिदृगीमेवपाठइतिभ्रमितव्यं अंहूदंन्हइतिनिपातितः इतिमाधवग्रंथेनकैयटादिग्रंथेश्चविरोधा
पत्तेरितिपन्तिं। स्वचिरेतत्। दीर्घपाठेइत्यं अयंचभाष्यइत्यादिग्रंथसंमतः पाठः अनुस्मरनौनुरूपः पठते। पचतुनदृंहितानुक्तं
एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्कारपूर्वस्यापिसिद्धमिति नच। तथाप्यणप्रत्यये विशिष्टस्यानन्यत्वात्। नत्वणप्रत्ययोपिविकारः। त
स्मात्स्वपाठेकारपूर्वकस्यउवङ्। तथादीर्घपाठेकारपूर्वस्योवङितिविवेकः। स्वयंभ्वादिति। प्राचातुदृन्भूशब्दोकारादृश्रेवर्षाभ्व
दृदाहृतौतान्निर्मलत्वादुपेक्ष्यमितिभावः॥ ॥इत्यजंताः॥ ॥नच। इदहृंदृत्युनयथेति सन्धारुतयथेसतुवर्त्तनेछंदसीतिनिरुक्तं।
तेनर्पितोजज्ञेत्येवतसोवृनतणांकानामग्नेतेः कथा। तणामेकोगम्यस्त्वमसीत्यादिप्रयोगः संगच्छते। केचित्तुछंदसीत्यनुवर्त्तयंतितर
दुक्तं। पूर्वसूत्रेणेवसिद्धेनचेतिसूत्रस्यवैयर्थ्यापत्तेः। यदिपिरभ्रंसूत्रेतिसचनच्छंदसेनुवर्त्तयंतितदप्युक्तं अविशेषेणविकल्पस्य
दर्शनात्। तथाचधातुमाधान्नणामितिमंत्रेतेत्रीयेदृष्टः पठ्यते। वदृद्वैत्यदीर्घइतिदिक्॥ ॥इत्यजंताः॥ ॥ओतोणिदिति। ओतइत्यप

मु॰
९३

ह्रायपओेतस्इतिवाच्यमित्यर्थः। तथाचगामित्यत्रपरत्वाद्वृद्धिमत्त्वमात्वंनस्यादिति। सात्रौक्तनिरवकाशत्वात्तथा आत्वेनवृद्धिर्बाध्यतइ
त्तिओतोम्शसोरितिसूत्रेभाष्यहतोक्तं। किंप्रयोजनंतत्रैत्यमात्‌ओतश्शसिसूत्रंप्रायो। गोतइसोकारोपलक्षणंतथावाचास्वेवप्रमि
तिः। इत्यादिपियेषप्यैवनेवस्थितं। सम्नोमितिसूत्रे। यत्तारुः। गोत्राद्वेनेओणदिकेनसादृश्यात्तद्योताऽवएवलक्षणेनो। नत्वौकारोनमात्रंने
नस्तत्वोः स्वतत्वोस्वनवः इत्येवभवतीति। नञ्जाव्यविरुद्धं। गोपाम्भामेवपरस्यापि नात्रउपगमेहोतोम्शसोरित्यानस्पस्वतामि
त्यादिरवकाशःस्यात्। तथाचगामित्यत्रपरत्वाद्वृद्धिर्दुर्वारेत्युदाहृतभाष्योक्तं। आत्वस्यबाधकत्वंनिरवकाशत्वंचनसंगच्छेतेति
दिक्॥ ॥इसेरंता॥ ॥तपोरलि॥ अर्थरैविभवा अर्थास्तमरामुंस्त्वं। संरायामस्यसाससजेत्यादिप्रयोगाश्च। रायिस्वादसहतिभा
ष्ये। नेचकर्जंतस्यरैशब्दस्यचांदसत्वपरंनतुकेवलस्यापीतिवोनोपीतिसूत्रेकैयटः। केवलोपिछांदसइतिप्रसंनतरंस्वरवाह। इसेरं
ताः॥ ॥ग्लौर्म्गांकः कलानिधिरित्यमरः। एवंजननानवशीनिजनौः। जरत्वं रेस्तुरामेधतीतिवृद्धिः। जनाम्बेजनावर्इत्यादि॥ ॥
इत्यजंताःपुल्लिंगाः॥ ॥रमेति। लिंगविशिष्टपरिभाषयाप्रातिपदिकत्वात्स्वादयः। यत्तुआवंतत्वादितिपदवृत्त्यावस्थः प्रत्ययांतत्वाद
मीः
९३

प्रतिपदिकत्वेपिड्याप्सूत्र आपोर्ग्रहणात्इत्यर्थइतितन्न। ड्याप्ग्रहणस्यान्यार्थतायाः प्रागेवोक्तत्वात्। एङ्ह्रस्वादिति। परत्वात्प्रति
पदोक्तत्वाच्चसंबुद्धौचेत्येनेनेहतेरलुक्यादिलोपोनप्राप्नोति। स्या। निवृत्तावारात्वेप्याकाररूपताभावात्। आआपिमाकारत्रश्लिष्य
दीर्घग्रहणप्रत्याख्यानात्। पयाम्बुनेपिएङ्ह्रस्वादितिलोपस्येवपरत्वेनन्याय्यत्वादितिभाव॥ ॥याडापः॥ ॥यद्यपियडित्येवो
चितं। नचानोगुणइतिपररूपापत्तिः। अकारोच्चारणसामर्थ्येनेवतद्बाधात्। तथाप्युच्चारणार्थोकारइतिसंभाव्येत। अतःस्प
ष्टार्थयाडुक्तः। वृद्धिरेचीति। यत्तुश्वाआटश्वेत्युदाहृतंतत्रश्वशब्दस्याटोष्टकारस्यसमुदायानुबंधत्वेनेह। आटोभावात्॥ ॥
सर्वनाम्निसुटुक्तेवस्त्रनां। एवंचयाटिपरेहि। त्वादेशादेशोऽसुट्‌। स्याड्ढ्रस्वश्च॥ ॥दीर्घोच्चारणंप्राग्वत्। अत्रवदंति। सर्व
नाम्नोसुट्‌तेवस्त्रनां। एवंचयाटिपरेहि। त्वादेशादेशोऽसुट्‌। सर्वस्याइत्यादिसिद्धं। स्याड्ढ्रस्वविधानेचप्रयोजनंचिंत
मिति॥ अत्रेयंचिंता। असुट्‌तुक्तेअमुष्येइत्यादेन्नसिध्येत्इतिवक्तव्यं। नस्वआमिसर्वनाम्नःसुट्‌। याटोह्रस्वश्चेतिसूत्रयितुंयुक्तं
। नचैवंयाटएवह्रस्वापत्तिः। दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात्। ह्रस्वोच्चारणेप्यकारसामर्थ्यादेवअनोगुणस्यवारयितुंशक्यत्वादि

गु:
धु
तु

सबंधे यं विभाषा। गौणत्वात्स्त्रानेविभाषेयं। यत्ताहुः। नवहुव्रीहावितिनिषेधेशाप्तइतिनटापाननः। तस्मात्लौकिकप्रक्रियावाक्यंतमंन
सर्वादिविषयत्वात्। अस्पष्टसमासविषयत्वात्। येनरेतियत्ताहुः। यापूर्वीसोननः स्मानुनरपूर्वैनि। नञ्समासात्। एवंनिपातनेपरीसापनेः नीय
ल्लिति। इदंहिपुंसकयोः बहुपकं। अनेनैवसिद्धे विनायाद्वितीयानन्तीयेतिसूत्रेणकर्तव्यमितिभाष्यं। अंबार्थेनयोः। अन्वर्थसंज्ञकं। मातुमा
त्रपुत्रार्थमर्ह। नेइतिमात्रशब्दस्यसंबुद्धेमातजादेशो भवति। मात्रापुत्रस्यस्यात्यन्तेयोग्ये गार्गीमातास्य गार्गीमातृक। तस्यसंबोधनेहेगार्गीमा
तनद्यनत्येतिसमासांतस्यापवादोयं। यत्रतुस्याद्यन्तंनद्यंतं किंतुस्वरूपकथनमात्रंतत्रकचेव गार्गीमातृक। आर्वंतंयरंगमिति। यत्तुया
डापइतिसूत्रंवाचस्पातैरुक्तं। भतित्वतुपेस्यत्रसाक्षणिकत्वान्नयाट्। एवमातिसर्वांपेस्यत्रनस्यादितिनडभसात्। नह्यतिदेशस्यवि
षयेलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवर्तते। आतिदेशोवेयर्थ्यापत्तेः। तेनयाट्टुर्वीरः। स्यादत्रप्रसंगएवनास्ति। संज्ञोपसर्जनयोः पाठा
त्पुंरासात्। केचित्विति पारिशिष्टकारात्स्यः। दितिद्रुस्वः। अशातविभाषेयं। हृस्वयोरप्रावाविनरयोस्वनेपटु वट्टस्याना विति वि
येधेशासेआरंभात्। इहेपटुवट्टस्यानौस्त्रीशब्दनिवोनितस्त्रीलिंगाविति त्रीणि ईदूतोर्विशेषणानि हृस्वयोः केचित्यामिसेनतु श्रीः ६४

९२५

नित्यस्त्रीत्वपर्यंतं। अन्यथा इदूशनिश्रमतीनामुभयलिंगानांपटुमृदुप्रभृतीनांसर्वलिंगानांचस्त्रीत्वेपिनदीत्वंनस्यात्। केपदरीसानित्यस्त्रीत्वाभा
वात्। इदंत्नमतेपिहृस्वांशोनित्यग्रहणव्यावर्त्यांताभाष्ये। अतएवाख्यायूदूणमपरायस्त्रीशब्दमातेनिहृस्यसंवधाने। तदेतदाह। हृस्वौ
चइउवर्णौस्त्रियामिति। औत्स्यामीश्वराप्रत्याद्विनिभावः। यत्तुयाचात्र औदितिसूत्रेपिनदीसंज्ञावर्जितामितिव्याख्यातं। तासावसरा
थेः किंतुपूर्वेनरसूत्रद्वयवलाद्भाः। एवंचइदुद्भ्यामितिसूत्रानुपपत्तिसतंप्राचः श्रामादिकमेव॥ अच्चिरूतः॥ गुणदीर्घोत्वानामितिनिस
त्विषंनीसत्रत्रेलोडीतिगुणस्यानिवः। एवेस्यत्रप्रथमयोरितिरूपंसवर्णदीर्घस्यप्रियातिस्त्रआगमः। प्रियातिस्त्रः स्याभितस्त्रत्रकृतउदितुल्यस्यात्
मपवादइत्यर्थः। वाअमसामाम्बितायांस्वविषयेप्राप्तस्यसवर्णस्यवाधादितिभावः। विशेषविधानायोनुमधेपवादास्तेनिमायेनदीर्घोत्वयोरेववाध
स्यात्नतुगुणस्य। सामान्यविशेषयस्तौचजातिव्यक्तिपरयत्नलक्षणानुरोधात्। यवस्थितौ इतिकैयदादौस्पष्टं। यत्तुव्याचस्युः अपवादत्वा
द्वाधकत्वेपलक्षकः सर्वविप्रतिषेधेनगुणमपिवाधतइत्याशयइतितन्तिर्मूलत्वात्तुच्छं। परत्वेपिप्रसादरूतोपकेगुणस्यसर्वविप्रतिषे
धेनइतरयोः पारविप्रतिषेधेनवाधकस्मर्थइतितन्नायविधेरचरितार्थत्वात्। नचदीर्घोमास्त्वरितार्थतायणागमार्थत्वान्नेतिवनुणेर्दि

९२६

(सूत्रान्तर्गतत्वंसमुदायेऽर्थवत्वं)

मु॰ ५ शेषणादिति। श्रुतत्वाद् द्वित्रिचतुरो ऽर्थिसंख्येवास्त्रियामिति विशेषणं नागमस्येति भावः॥ प्रियत्रिरिति। अत्र व्याचक्षते स्त्रियामन्यपदार्थत्वेन व

र्त्तमानं त्रिरूपमंगं न तत्र वर्त्तते त्रिशब्दस्तु पुंनपुंसकयोरेवेति तिसृरादेशो न स्यादिति। अत्रेदं वक्तव्यं। जरसर्वार्थोपात्तत्रिशब्दोऽन्यर्थकः अजरस्त्वार्था (अत्र्याआ... गमानमि... मतेन)

पात्तु स्त्रियां च वर्त्तत एव। न च पुंनपुंसककृत्तित्वासंगच्छतामिति। अत्रेदं तत्त्वं। जरस्त्वार्थे वर्त्तितिरिहाभिमतालस्वातुरोधात्। तेनांगं स्त्रि

यामिति विशेष्यमेव। त्रिशब्दस्य पुंनपुंसकत्वाविनाभावादेवं गम्या। उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष इत्यादिसिद्धान्तप्रवादस्यैव मेवत्तिर्बोध्य

त्वात्। एवं प्रियत्रिसा पुमानित्यत्र स्त्रियोरस्तिरपि न तत्पूर्वंगमेत्। अजरस्त्वार्थे पदे तु स्त्रीति एवं स्वात्मसमर्पके योः त्रिचतुरोरितिवि

वक्षितोऽर्थः। प्रसमीत्तरपदयोरप्येवमेन तत्पुत्रामिति भाष्यग्रन्थसंदर्भस्वेह प्रमाणो॥ अतिसत्तारिति। एकोन्चीस [illegible] हल्लिगं नहि संतु

द्वितुमं वार्यपि तुं तून्नं भ्यामादिषु सत्यपि तुमितन्नोपसंभवात्। संतुष्टिश्च तुकतुमेति शत्ययत्तलक्षणेन तुमः प्रतिबोध्यापत्तयत्तलक्षणेष्वबलु

मतेतिनिषेधस्यानित्यतां विनातुलंभामिति आकरे स्पष्टं। नवेदमनित्यत्वं मंतु द्विरुणमात्रविषयकमित्यनिनिदेश्यांतस्यानुरोधेनान्य

त्रापि कचित्तदभ्युपगमे बाधकाभावात्। तथाच प्रियतिसः प्रियाविइति रुपद्वयमपि उक्तरीत्यैव कैयटेन समर्थितं रत्नैवि प्रतिषेधेनेति। श्रीः ६९

नत्वात्र प्रमाणाभावः प्रियतिसृणि इत्यादिभाष्योदाहरणस्यैव तत्र प्रमाणत्वात्॥ द्विरत्वे मस्याविति। विभक्तिसंनिपातकृतत्वमपि स्त्रदायत्वं

तयोर्निमित्तं सन्निपातपरिभाषायाः अनित्यत्वात्। नयासयोरित्यादिज्ञापकत्वेति भावः॥ इत्यादेशादिति। अजादौ पदवादेशो विहितः स

उपसर्जनत्वे पुंसि विद्यमानस्य स्त्रीशब्दस्योसारिस्त्रु च तुर्षेवनलन्यत्र गुणनाभावादिभिः पूर्वोक्तैर्बाधितत्वादित्यर्थः। नेयङुवङ्स्थाना

वस्त्री। निषेधोप पोऽग्निस्थानो अधिकरणो भुट्। इयङुवङोः स्थानाविति षष्ठीसमासः फलितमर्थमाह इयङुवङोः स्थिनिर्यो रितिय

त्रेयङुवङौ निष्पद्येते तत्रेवायं निषेधः पत्वत्वपवादेन बाध्येते तत्र न निषेधः इत्येतदर्थं स्थानग्रहणं। वामि। यद्यपि प्रकृतो निषेधोऽने

न विकल्पयतु इति प्रोचः। तथापि निषेधविकल्पे विधिविकल्पस्य वफलमिति। तथा वा लाघवात्स एव सूत्रार्थे उचितः इत्याशयेनाह। वा

नदी संज्ञो स्त इति ङिति ङिदुस्वच्चेति सूत्रैत्रेष्वेवमेव। कथं तरीति॥ उवङ्स्थानत्वेन नदीत्वाभावात् ङुस्वो नुपपन्न इत्याक्षेपः॥ वृद्ध इति

। केचित्तु वामीत्यनो वा ग्रहणमिहापकृष्यते वस्त्विनविभाषा वाश्विनसमानधुः तन्मोर। तथासतीह न ग्रहणस्य वा नीसुत्तरस्त्वस्य

चवैयर्थ्यात्। अन्ये तु सामान्ये नपुंसकमिति कथंचित्समाधुः। नवर॥ स्त्रियां यदुक्तं तन्न भवतीति व्याख्यानात् अनंतरोक्तिविव

सु:
६

अदन्तैश्च तापि निषिध्यत इत्याशयेनाह द्विपर्यायेनेति। पुंवद्भावे रैत्वाद्युक्तम् स्त्रीलिङ्गतायाः अपि स्मरणादिति भावः। तथा च सीरस्वा
मी राः नेतं नराः स्त्रीलेक इति। किं यानौ स्त नरपि स्तनरिरिति सुगमः॥ ॥इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः॥ ॥अनोम्॥ स्वमोरिति। अमोऽम्विधानं तु
म्वाधनार्थम्। अन्वादिति। एतत् सूत्रावाम तुरोधा द्वयाख्यातं। संयोगान्तलोपेन लरस्त अभिप्रायेण वा। वस्तु नस्तु मुस्वेव परछेदः
लाघवात्। तत्र सोर्मेञ्छुन्ते ज्ञानमिति सिद्धं द्वितीयैकवचने तु आदेः परस्येत्सकारस्य मकारे कृते स्सस्य मस्य संयोगान्तलोपे वि
द्भमिदं। यत्तु वरं ति। एवं सति सुपि चेति दीर्घत्वं स्यादिति तत्र संनिपातपरिभाषया विरोधात्। परपि दीर्घविधौ सत्र न प्रवर्तत इति। तद्धि
नारुधादिभ्यः श्रयुक्तान्तलोपः इति सत्रयोः सुपि चेति दीर्घत्वे संनिपातपरिभाषाया हृते भो ध्यकनाध्वनित त्यान्के पटेनोपपादितत्वा
त्। परस्याह। अतिजरसमिति। नसिध्येदिति तदपि न। द्वितीयैकवचने हि अतो ऽमिति वाधित्वा परत्वाज्जरसि कृते संनिपातपरिभा
षया लुक् न प्राप्नोतीति रूपासिद्धिः स्यादेवा प्रथमैकवचने तु अतिजरमित्येव स्यात् संनिपातपरिभाषया जरसादेशाप्राप्तेः। अत इति
तकारउच्चारणार्थः। अनेहाद्यामिति। कुत्र नपुंसकस्येति पर्युदासेन सर्वनामस्थानत्वाद्वृत्तिभावः। यस्य॥ इत्यस्याप्रवृत्त्यर्थतरः॥ श्री:
६६

अपरहलि परच्छेदपक्षे बोध्यं-१

932

स्त्वर्णोऽर्थ्योपीति। औङ इत्यामिति। विभक्तित्वापेक्षया यामिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः। जःशसोः॥ जसाशसाः हच्चर्प्यात् समपि सुवेकल्पो बे
नेनेह न कुंठ श्रौ रदानिति। श्रीत्य विभक्तिको निर्देशः महासंज्ञाकरणं पूर्वाचार्यानुरोधात्॥ अन्यत मस्यान्विति। एवं च समामान्यादि
त्यत मत्तमस्त्यादि प्रयोगाः प्रामादिकाः एवेति भावः। सोरमादेशो इति। यत्तु प्राचीनैः स्वमोरमादेशो वा जरसिति तत्र सम्प्रविरुद्धं एवं च
अजरसं वर्तते इति रे अजरसं पश्येति तु प्रयोगः साधुः। किंतु अमादेशे कृते जरसः इति प्राचाचउक्तिरेवासाध्वी परत्वाज्जरसोऽस्याप्यत्रा
त। एवं विप्रतिषेधे प्रमाणाभावात्। फलाभावाच्च। सान्तमहतः संयोगस्य। सान्तेति एषकपदं तु सप्तमीकं संयोगस्येत्यनेन समा
नाधिकरणे इति व्याचष्टे सान्तसंयोगस्येति। उपधायाइति। उपधाग्रहणं इर्त्त्वमात्रोपलक्षणं। पादिभाविकार्यस्येहासंभवात्।
। मासश्छेदर्सीति माञित्तु नकारः स्यान्नभौरोप्रत्ययेञ्चरसीति वा सार्थः। नाद्भिः दिर्दूशीवरं तवः इत्युदाहरणं कृत्स्नेन पुंसके। इ
इद्रूरवश्युत्याः वस्तुपस्थितं तेन शानि परिकस्य विशेषणात् तदन्तविधिरित्याह। जैतस्येति प्रातिपदिकस्याचरणि तु न आस्यातां सं
नवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात्। सुवाग् ब्राह्मणकुलमित्यादौ अतिव्याप्तिश्च। सन्निपाते ति अवर्णमाश्रि

933

शु॰
८९

सहतो यादेशः कथं तल्लोपे निमित्तं स्यात् एतच्च ए ओङ् इत्यत्रेङ्को गुणवृद्धी इति सूत्रे च भाष्ये ध्वनितं कैयटेन प्रतिपादितं शाब्द
कौस्तुभे निष्कर्षं प्रापितमिति न तत एवावधार्यं। एवं च प्राधान्येनोभयं यत्रानुस्यूतं विश्वत्र तिसृभ्यश्च इति यत्नाधवेनोदाहृतं तन्नो
ल्लेखमिति भावः। स्वमोर्नपुंसकात् अपंल्लुक् एतद्विप्रतिषेधेन सत्यादाम् लुक्किमः कादेशस्य च बाधकः। परत्वादित्यादाम्लेभ्भावे
न तं कुलमिति स्यात्। कृष्णोत्ततिं। अतिसखीनि कुलानि इत्यत्र सख्युरसंबुद्धाविति णिद्वद्भावाद्वृद्धिः प्राप्ता वारिणीत्यत्र नुमपि घु
रि सोर्न्वं। प्रियकोष्टूनी सादेश्वत्रज्ञावः प्राप्तः। ननु तुस्तुटोः को विशेषः तत्राह नामीति। नुमलुक् अंगभत्वं तत्रावाचामिन्नविदीर्घो
नस्यादिति भावः। तत्रैवादिषु पुंवदिति। अर्थात् नुमकृत्वयोः प्रतिषेधोयं। प्रवृत्तिनिमित्तभेदादिति। पीलुशब्दस्य हि वृक्षत्वमाप्य
जातिः इत्येषप्रवृत्तिनिमित्तं फलेतु फलत्वमाप्य जातिः इत्येष विशेषप्रभेवत्वं बाह्यभेदयाप्युंनपुंसकयोः नैकं प्रवृत्तिनिमित्तमिति भा
वः। अस्थिदधेति। दधि अतिक्रान्तेनेनेत्यर्थः पश्चिप्रयदधेनिशः प्रवृत्तिसुदधिमधुशालीनि पाठात्तनिमः कष्ठ्याम्तः भाष्यकारप्रयो
गाद्वा प्रियदधिशब्देन भवतीत्याहुः। नद्धिंतं भाष्येनादृशपादस्य बहुश्रुपुल्लकेष्वनुपलंभात्। स्त्रियां तु प्रियदध्याप्रियदधे इ श्रीः

अनुपलंभात्

१३४

ति केचित्तन्न सन्निपातपरिभाषया वहिरंगपरिभाषया च वृद्ध्योप्रवृत्तेः तस्मात्तुंसीवत्स्त्रियामपि अतिदध्ने स्यादिकमेव वो
ध्यं। सुधिनी इति। प्रकृत्या नुमारम्पट् बाध्यते। सुधिपति पुंवत्वपक्षे तु मो आवादिपत्। वहृक्त्वः श्रेयस्योयस्य तत् बहुश्रेयसी कुलं।
अत्र नपुंसकह्रस्वत्वं न। ईयसो वहुव्रीहौ नेति कृस्वमात्रस्य प्रतिषेधादितिष्ठीपतिपुरुषोत्तमाविष्वरूपादयः। अन्ये तु उपसर्जनहृ
स्व एव निषिध्यते। नपुंसकह्रस्वत्वं तु स्यादेव। बहुश्रेयसि। बहुश्रेयसीनी इत्साद्याहुः। स्नुः प्रत्ययः सानुबन्धयामितिङभयलिंगः सा
नुबन्धः तस्य नपुंसकत्वे रूपमाह स्नूनि सानूनीति। पुंसि शंभुवत्। प्रियकोष्टूनि नियतुप्राचा प्रियकोष्टूणी त्युक्तं। ननु वेविप्रति
षेधपरभाष्यवार्तिकविरुद्धं। मनुव्याचखुः विनापात्तनीयादिष्वादीनेनाद्विपयको विप्रतिषेधः भाष्येपि पकेष्ठ्नेअरक्षा
येसस्यैवोदाहृतत्वादिति तन्न। उदाहरणस्य संकोचकत्वे मानाभावात्। यदाहुः नचोदाहरणमात्रमीदृशमिति किंच। एतद्विप्रतिषे
धस्यैवैकल्पिकत्वं ज्ञावमात्रविषयकत्वे तत्रत्वज्ञावग्रहणं व्यर्थमेव स्यात् प्रियकोष्टुनेत्यादेर्विप्रतिषेधविनापि पक्षे सु
साधत्वात् नच प्रियकोष्ट्रेत्यादिनिवृत्तिस्तु मत्स्य पुंवद्भावपक्षे तस्य दुर्वारत्वात्। स्वयमपि तथोदाहृतत्वाच्च। नवसमाहारादि

तत्रज्ञावाभावपक्षे

१३५

सु॰ गोपं च क्रोष्टुनेरित्यादेः पुंवद्भावाभावान्नत्रन्त्र ज्ञापकविनिः फलमिति वाच्यं। एवमपि भाष्योदाहरणासामंजस्यं स्यात्। उपलक्षणं
६८ तदिति चेत्तर्हि नैवं प्रियक्रोष्टुनी सैवोपलक्षणतो भाष्योदाहृतं प्रातिपदिकांशानुसरणेनेति दिक्। सुत्वेति। पुंवत्त्वपक्षे नुमभावादाह
। सुतुनेति। ओः सुपीति यणि बाधित्वा परत्वान्नुम्। यदि गतमिति। एतच्च हरदत्तेनेङ्गति धातो अनिरि ब्राह्मणकुलमिति प्रक्रम्य मा
धवेन स्पष्टीकृतं। अन्येतु सुपीत्यत्र भाषितपुंस्कः स एवेरान्नीमिगतः एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादतः पुंवद्भावो भवतीत्या
हुः तथा च लूयमालादेः पुंवद्भावं वहरदत्तः। तस्मादेजनेषु क्रोवे पुंवद्भावो माधवमते नास्ति। मतान्तरे त्वस्ति। मतान्तरे त्वस्ति। अ
नः प्रघवाप्ररायासुनावेनोदिति प्राचोदाहृतमपि नानीत्युष्यति॥ ॥इत्यजन्ता नपुंसकलिंगाः॥ लिहिति। लिह् आस्वादने क्विप्। लिहु
। लिडु। लिहिङ्ति। रम्यजमर्त्वेनऊः तस्य वरचानिचत्वेनरः तस्यासिद्धत्वादुत्त्वाभिषेधः धुट्। चर्त्वं विकारः। न पदान्ताट्टोरिति टुत्व
निषेधः। चयो द्वितीया इति तुनेर्दृषच्चर्त्वे। चर्त्वं स्यासिद्धत्वात्। एतेन चत्वपक्षे साहराए रूचत्वारि रूपाणीति प्राचोक्तं चिन्त्यमाव श्रीः
स्येवोयं तुलुक्तं लिट् सुलिट्सु खितिरु ढाभ्यां रूपद्वयमिति तन्त्रलुक्तं। तथा च प्रातिशाख्यविधि उभोरर्पयत्र यथसंस्पर्शेमे के द्वितीयमा ६८

१३६

-पचर्त्वं-
हुरपदान्तभाजं। इति श्लोके पदान्ते त्यादि विशेषणं संगच्छते। दादेर्धातोर्घः। धातोरित्यावर्तने तत्रैकमतिरिच्यमानमुपदेशकालेऽव
स्थनीत्याशयेनाह। उपदेश इति। आवृत्तिफलं च उपदेशे किमिति। अध्यापनियाद्वेतिपरिहार फलमित्याह। अधोगित्या
दिना। एकाचो बशो भष्। सत्वीति निवृत्तमिति। यत्तु प्राचोक्तं प्रातिपदिकसंज्ञा स्यत्तु त्वपरत्वःपदान्ते चेति। तन्न्याय्यमादिकमेवं अधो
क्। अधेक्। अजघोः इत्यादि सिद्धापत्तेः। प्रातिपदिकपदस्याप्रसक्तत्वाच्च। तत्र सत्वेऽनिमित्तत्वात्तूपयोगाच्च धुग्भ्यां धुक्षु इत्यादे
पदान्त इत्येव सिद्धेः। यदपि तसौ रेणव्याख्यानं सत्तितु परे प्रातिपदिकसंज्ञास्ये वेत्यादि तदपि निर्मूलं निष्फलं च सुपैसंज्ञानभावः
त्। जश्त्वचर्त्वयोरसिद्धत्वाच्चाभ्यां परागेजेनिभावः। यत्तचर्त्वं शक्तिः चर्त्वं स्यासिद्धत्वान्नर्वेयत्रतन्नश्चर्त्वमिति भावः। वाद्रुहः। द्रुहेर्दोहिता
त्रि संप्रातिः इत्याम प्राप्तेउभयत्र विभाषेयं। ननु द्रुहादयो द्विवादिषु अनेनैव क्रमेण पठ्यन्ते। तत्र वा द्रुहादीनामिमे वाऽस्तु। दिवादिगंन
णास्य पुषादेरंतर्गणोरधादिः। तदन्तर्गणो द्रुहादिरस्तु। मैवं। तथा हि सति पठ्लुकि न स्यात्। निर्दिष्टं पकृणेन चेति निषेधात्।
दोधुक्। दोधुट्। इत्यपणः। णत्वः स्यानेहति। विधिप्रदेशेषु सूत्रशाट्टकवज्ज्ञाविसंज्ञाश्रयणे इति भावः। वाह्। अट्। वसोः संप्रसारणमि

१३७

मु० सन्तोः नुन्त्वं संप्रसारणं नेष्टे विशेषकं। तेनाज्ञौस्यस्येतिन। यत्तु प्राचा वाच्यात्स्पिसुक्तं नासौ सूत्रार्थः किंतु कथं चित् लितार्थकथनपरत
८९ पानेयं। छंदस्येति। छंदसिसरूः। वरुश्रेतिसूत्रे छंदसीनतुरत्ते रितिभावः। यत्तु वृद्धिकृतेन सवर्णदीर्घः। सरूः सरूं सादि प्राचोक्तं तन्नाध्यवि
रुद्धं। नशास्त्रिः। अनुग्रहणं मास्तु संप्रसारणमेवविधीयतां। नसमल यूप थनुणोद्धतेन दीर्घ रिवीतिरघोसिद्धा विश्वोहरद्वसादिः। एवं स्थितेवि
पमाणे वाहिरंगपरिभाषाज्ञापनसिस्यादिनस्याद्बहिरंगस्यसंप्रसारणस्यासिद्धत्वादंतरंगो गुणोनस्यादितिभाष्येस्थितं। नन्वनक्रा
णे तेअकागं तोपसर्गे चोपपदे रूपे विशेषः स्यादिति चेन्न मैवं। भाष्यकारो के ज्ञापक नैव तादृशाप्यभ्ये विवक्षस्य भावाभावसमानुमानादि
तिकैयस्य दूरस्वनार्थः। एनेनववायुः प्रौढः इत्यादिप्रयोगा आपिपरास्ताः अथवा ऊद्रनेः क्विपूरः अब्धेयं। वसुसंसु। वसुः शतपः। ते
नतरं तेनप्राङ्ग्रं। समसनु पोऽस्त्रिरितिसूत्राक्षेत्सनुवर्त्तनेते खवसोरेवविशेषणं नतुसंसुध्वंसोः अव्यभिचारात्। नाप्यनडुहः असंभवारि
त्यभिप्रेत्याह संनव्व्वं नस्येतिपरान्तेसति सजीति तु प्राचः प्रमादः। सजूरमित्यादाववनित्यात्वेः। सज्जूः साजुः। सजूरितिकिं। सहुत्ते नवर्जमेहनिस श्रीः
ऊः। यस्य नाभिदुवाहोन्नियथा भउघनिसउस्यायसं सादिः। हंनाः। रिवर्योवृत्प्रनिपदिकस्येति। अनुज्ञान्न स्यादितेर्हेविति तिमासोहिनस ८९

१३८

वेणसुमन्त्रस्य वा। नतुरिन्तुक्री अरादिविधानोः। निरनुबंधकग्रहणेन सानुबंधकस्येतिपरिभाषया तेनासाधुरित्याहेन भवति। ओ
तस्मन्कारञ्चारणार्थः। सुद्युच्छामिति। उकारस्य संप्रसारणे बाह्कस्य इति दीर्घः प्राप्तः उरितिन परसामर्थ्यान्न भवेति। यत्तु प्राचोक्तं दिवो
वा आन्वमत्रीति नदुपेक्षितं सुनित्रयानुक्रेः निष्फलत्वात्। धामिति रूपं तु धोशब्दस्येवेति बोध्यं। वानाः। यद्वत्तु मेध्या। बहुवचननि
र्देशादर्थस्य प्राधान्यं विवक्षितेनार्थोऽव्यामः परत्वं ग्रहणद्वारकं। तेन तदंतविधौ सप्तिपरमत्वतुणो मिस्यादावेव भवतिन तु बहुव्रीहौ।
तदेनदूस्यानि गौणत्वे तु नुड्नेष्यते इत्यादिना। द्विन्द्यति। अचोरहाभ्यामिसनेन। रोनाः। कमलात्म्नीः। लोनाः। मोनोधातोः प
दांतस्य ति। सस्यामितुयद्यपि प्राचा नुवर्तितं तथापि काशिकादावभावात्तन्निष्फलत्वाच्चोपेक्ष्यं। किमः कः। नतु इमः इत्येव सूत्रं नो
। सदादीनां इम आस्यातः इति व्याख्यास्यते किं शब्दस्य हः प्राकुपठिष्यते। नानर्थकइतिनिषेधारंभसामर्थ्याच्चालोन्त्यविधिर्न भवि
ष्यतीति नत्वकिंकारे तोनेस्याअर्थकाहृअकश्यादि तस्यापीतिटेरन्येककद्रतिस्यात्। कुत्सिते इत्याद्यर्थेऽज्वाकिमहत्तेन रूपं वक्तोयमितिभा
वः। नचैवं गणकार्यं नाभावादुपसर्जनेपि स्यात्। मैवं। सदादीनामित्यनुवर्त्य वचनविपरिणामेन सदादेः किम इति व्याख्यानात्।

१३९

सु० ७० अनुवृत्तिसामर्थ्याच्चेह सन्तेदिपर्यन्तानां इति नियमस्य लाभात्। उत्सर्ग इति। तेन नदोषः सः सावितिवद्वेऽन्तं नयोरितिविहिते सहृतिमाव्यंभो अनु
नइति चनविरुध्यत इति भावः। नाल्लीमन्नमहत्लेतुष्म तुरप्रयोगदर्शनमेव। पन्नाकुः। इदमन्न सन्निहृष्टं समीपतरवर्त्ति चैतदोरूपं अरस
मुविप्रकृष्टन्तदिति परोक्षे विजानीयादिति वचनात्रे वं विधस्याथ्यस्याभिमुखीकरणान्नर्ह त्वादितितदपातनः। सान्निकृष्टादितावद्दनामिन
दरमादीनामपि संबोध्यस मर्पकत्वे बाधकाभावात्। विप्रकृष्टस्यापि तु धासंनिधापितस्य वद्धः संबोधनदर्शनाञ्च नयाञ्चभरिः इमि
नः कामिरे मुनुबन्धे वं विलसापमइति। अनाप्यकः। प्रत्याहार इति। न तु राप्या विभक्तावितिविशेषणादिति भावः। अनभ्यास विकारइ
तितेन भ्रत्रामित्। अन्तिपिप सैस्त्रि नी लेअसोः सविधिरसेव वृभर्त्ति। पिपर्त्ति। ननु सम्या पादेऽत्रासरत्वादनादेशः स्यादिस्यातां कात्स्नि
त्स्वा तउः सिद्धति। कार्यविधा तुमिति। अपरवं बोधयितुमिसर्थः। ईषद्‌र्थे क्रियायोगे इति सिद्धाके तु ईषदर्थादयोन विधी यं वेवकिं तन्न
योनेतनएनादेशो न। एतेन नकं भीरुरपं त्वमेव तदिमं राधे गृहं प्रापयेत्यपि व्याख्यातं भीरुत्वस्यानुवाधत्वेन विवक्षितत्वात्। मोना श्रीः ७०
ः। सुगणिति। अनुनासिकस्य क्विझलो रितिरीर्घः अनवतस्मिन्कर्त्तव्ये लोपाणि लोपयोः स्थानिवद्भावकशेकः। दीर्घ विधौत

१४०

न्निषेधात्। क्वौ विधिं प्रतिनिषेधाद्वेति भावः। एतेन सुगण्वीशः इति प्राचोऽयं ग्रंथं गणपतेः क्विविति व्याचक्षाणाः उपेक्षाः इति ध्वनयति। न
दीयग्रंथो पिसमर्थनी पदत्सान्ग्रेहेतुरसंसमर्थ्यं नाम सर्वलो पि त्वे नक्वि विवाचरनी ति क्विप्रशान्‌ग्रम्चारक्कि वंतान कर्त्तरि क्विपानेन
विनि सर्थेः। णांता। उपधारीर्घ इति। सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविसनेन। ऊ। संबुद्धौ चेति प्राचामनुरोधेनेय्मां व्याख्याते ऽन्नस्य
संबुद्धं नस्यच परस्येति षष्ठ्यं ननयाव्याख्यानं न्‌चितं। एवं हिप्रम्पलक्षणं सुलभमितितदर्थे निषेधसामर्थ्यानुसरणक्लेशोन क
र्त्तव्यः। एवं स्यादपि विधौस्यानिवत्वमात्रं स्यात्। न चेतिपाष्टीमिति। वारस्येति स्पत्र ज्ञापितत्वेन नतरे ऽग्यस्यनादिनि भावः। इत्सवि
त्वादिति। नियमसूत्राणां विधिरूपेण प्रवृत्तिः सामान्य शास्त्रता त्पर्यसंकोच कतायेनिपक्षस्य सुद्धस्योल्लुर्दि। नि सूत्रे भाष्य कृता ध्वनि
नत्वादिति भावः। निषेधरूपेण प्रवृत्तिरिति पक्षे तु सर्वत्रा सिद्धमिसने नेति बोध्यं। सुविधिमुदाहरति। आत्वमिसादि। पंचार्मादिक्के सं
ख्यसंज्ञायामिति समासेनलोपे संकृते अव र्णान्तं एवं पदं जातमिति अभेर्चावर्ण द्द्वाव्‌ अस्मस्च इति पूर्वपदाद्गुरस्य नंप्राप्तं। नलो
पस्यासिद्धत्वान्न भवति। संज्ञाविधौ पंचेसत्र नलोपे कृते पिट्‌नादिनास्त्रीप्रत्ययेषु वस्यति। इतितुस्विधौतुस्त्र इत्यं पंक्त्वस्य

१४१

-सु- पितीनितुक् न। कृतिर्किं। हलन्तेहृत्वन्तं। छेचेनितुकृस्यादेवात्रनिरदिवेति। कृतिस्तुराषिनास्ति राजिधान्वि पुष्यतिरिव इनिकृतितुः। एधिचे
१ ति। यत्तु उपधायां चेत्सुपमन्तं तन्मादिवेवं कारस्यानुपधात्वात्। दृतहन्। उपधायां इति। उपधारीर्धसेवा येनि पूर्मः। तेन हत्वरह प
तरमत्रेअकृत्वार्वं धातुकये रितिदीर्घेनवलेवा तथारक्तरूपीतत्र भनुनासिकस्याच्छिसलोरितिपोदीर्घस्तोरितिपगन
व्यावर्तने। उपधारीर्घमात्रापेक्षयानियमाविज्ञानात् इतिभावः। हवेरनन्तर्व्यमिति सूत्रे योगविभागेन व्याच्यष्टे। रंनेः। प्रसंगादस्यो
दाहरणमाह। प्रहण्यादिति। प्रकृतोपयुक्तमंशमाह। अंतरप्रवेल्य। एकाननुत्तरेति। नचालोपेकृते एकाच्त्वंनास्तीतिवाच्यं। हर्वं।
स्मादपिविधौस्थानिवत्वाद्नन्तरत्वंत्रासिद्धेनस्थानिवदितिवाच्यं। तस्यरोपः संयोगादिलोपलक्षणत्वेसुक्तेः। यत्तु भह्कुघ्मादि
स्त्वेहत्वेनपः स्तुघ्न इतिभाष्यमुपादाय कैयटेनव्याख्यानं तत्रातिपदिकान्तेतिणत्वप्रसंगमरनि। ततपंचमीसमासेमास्त्विसाव्र
येन। तस्यरोप इत्यत्रणत्वग्रहणे मास्तिसांगपेनवादोषः। एतत्ग्रहणप्रत्याख्यानंतुभाष्ये ध्वनितं [illegible] नैवतत्रपंचितं। तस्मात्त
स्तकुमतिचेतितिनिसंणत्वमिरस्याप्यं सर्वयापि विवेकस्तिकंतिसंवाप्रासंणत्वंनियमेननिवर्तत इतिसिद्धं। अंग्यतुकुव्यवायेहरे

रेयुष्मनितिवैधो वक्तव्यः किंप्रयोजनं। वृत्रघ्नः सुघ्नः शाघ्नानिइं तेरन्त्यवर्णस्येसत्यवयवग्रहणेनकृतेन्यंभवतीसुक्तं। एतच्चवार्तिकान्रायव
णेनमाव्रंनतुवक्तव्यमिति। वार्तिकेनसूत्रावयवप्रत्याख्यानापेक्षयायोगविभागमाश्रित्यवार्तिकार्थोपसंग्रहस्यैवन्याय्यत्वादिति
दिक्। माधवेनोक्तमिति। इस्थंरित्तरीयोग्रंथः। नसंज्ञायामस्त्रोपेकत्तरपरस्मनर्हं स्थानिवत्त्रावश्यकमित्यापितान्नेसेकाजुरपरत्वाभ्या
भूमानिपरिकांततुम्बिभक्तिस्थ्वेतिविकल्पोभवति। वृत्रघ्नोहन्त कृदिति। तद्भाष्ये ति। किंचानिधिल्ला नेत्वसंगते। अत्र विधर्थमे
वअवः परसिद्धिसम्भारभान। तस्मात्प्रह नेलुन्नतरस्यैववाच्यत्वात्। तविल्लइत्वप्रसंगतं। कुमति चेतिसूत्रमदृर्वारत्वात् [illegible] प्रतवधे
र्यां मघवाबहुलं। अवर्णोन्नसावनत्र इति सूत्रात् [illegible] नतु वर्णे तेन तदपेक्षावमघवेति [illegible] तथमा। तदाह। मघवन् शर स्यति।
अधातोरिति। अधातुभूतपर्वस्यापीत्यर्थः। अंचतिग्रहणं हि नियमार्थम्॥ धातोश्चेत्रवति अंचतेरेवेति। एवं च गोमानित्यादिरर
निगोमानित्यादौसंशब्दति धातुत्वेपि विधार्थमधातुग्रहणं। एतच्चमल्लरवस्फुटी भविष्यति। ननु कुर्वन्नित्यादावितसंयोगान्तलोपप्रा
सिद्धत्वेननोनलोपाभावादीर्घत्वेनस्यादित्याशंक्याह। इंदेति। बहुलग्रहणादिति। [illegible] विरल्नेरेवसर्वकादिस्यर्थः। निपातनादिति। नेदं

सु· कारस्य च कारः। अनुगागमः कनिप्रत्यये स्मिन्नेव निपातनादित्यर्थः। प्रमाण्व्याख्यानमिति। तथा च छंदसीवनिपाविति सूत्रे कैयटेनो
२ क्तं। मघवा बहुलमित्येतच्च कर्तव्यं। श्वन्नुक्षन्निति निपातनान्मघवन्शब्दस्य तु पाठ भाष्यायामपि शत्रुद्धस्य सिद्धत्वादिति। यत्तत्र वा
र्तिककृता तोक्तं अर्वणस्त्रसावनञ इत्यत्र छंदसि इति न। मतुब्वसोर्विधानाच्छंदसि सुनपदर्शो नादिति। पञ्चनव्या व्याख्यानसरे कैयटेन
भाष्यायामसाधुत्वेनोक्तं तत्र वनिवंतमघोरन्नमघवन्नत्र च विषयकं। छंदस्येव वनिविधानात्। अतो न कैयटस्य पूर्वापरविरोध इति
ध्वनयन्नाह। छंदसीमादि। अंतोदात्तत्वमिति। यद्यपि श्वन्नुक्षन्निति सूत्रे कनिनंता एते हस्त्युक्षन्नादित्यर्थमाद्युदात्ता आद्युदात्तत्वं लभ्यं
ते तथापि उक्षा समुद्रो अरुणः सुपर्णः। पूषाले तोनयतु अग्निर्मूर्द्धा निर्मन्थ्यमाने नपर्वणोजनभार। इममर्यमाभवति पतत् इत्यादिनक्षत्रो
पान्ता नामुक्षन्नादीनां मंतोदात्तस्य निर्विवादत्वं। पाकनिप्रत्यये वोच्चितत्वनिर्भावः। मघवा बहुलमिति निर्मघ्रेमघोनश्वनिप्रती कृमुपारा
य मघवन्शब्दस्याकारस्य यस्येति लोपमाशंक्य नैनरक्षिति अस्मरेव हि दनमतुत्सन्नत्रालिपरिकं तथाहि भाष्यायामप्यस्य प्रयोगोऽर्थपतेः इतिव
त्यासकारोपि मघवन्शब्दस्यां तोदात्तत्वे भाष्यायामपि साधुत्वेनानुक्तः। एवं स्थिते मतुप्माध्विनश्चादेशः प्रसत्त्व स्यासो भाष्यवार्ति श्री: ७२

कत्तौ मघवा निसत्र वादेत्राप सेपि दीर्घत्वीकुरु तएवाकृत्तेनैदेप्रमाण्व्याख्यानसेनवः। अतो बहुलग्रहणान्नातिसिद्धत्वमिति यदुक्तं तत्राप्यादिसं
मतमेव। यत्वाहुः। मतुप्यसेपि छांदसत्वान्नदीर्घः स्येव भाष्यस्याशयइति। तन्न। मतुवंतस्य छांदसत्वे मानाभावात्। उदाहृतमदिकैय
टविरोधाच्चेतिदिक्। एतेनश्वन्नुक्षन्निति सूत्रनिपातितस्य मघवन्निति सम्प्रसारेऽशेरीर्घभावान्मघवन्निति सीरस्वामि ग्रंथः प्रत्युक्तः। त
था च कातंत्रसूत्रं सौमघवा नमघवा वेति। विचारचिंतामणावपि मघवानेव मघवेत्युक्तं। कातिकायामपि दीर्घ एव तदुपतरस्यालंबहु
ना। अर्वणास्त्र यद्यपि ऋधातोर्विचिगुणे कअरितिकपंतस्यान्नमतुपि अर्वनाविसादिसिद्धमिति छंदसीवनिपाविति वनिपि वेदे अर्वैति
लोके तु ऋधातोरेव वनिपि सेत्स्यति। किं विज्ञाय स्त्रापयात्राविनादरन्तोगोर्धवर्वेर्हयस्यै धन्वसमरः समरकोशात्। अतोऽयोपि नियुक्तेन
यापि नांतत्वात्तयोः सर्वत्र प्रयोगे प्राप्तेस्यत्वस्यार्थमिदं सूत्रं नत्र चक्रेऽश्विरिति त्रिस्त्रीविवत्। पयत्रुहरदत्तेनोक्तं। अर्वन्मघवन्शब्दयोर्हयो
रपि भाष्यायामसाधुत्वमेव। अर्वणस्त्रसावनञ इत्यस्यैवमादिभाष्यादिति। तदापातनः। भाष्यस्य विरोधविषयतायाः प्रयोगेवोक्तत्वात्। त
था चश्रीहर्षः। वाजैस्तुप्यतमसरस्वरग्न्वेगर्वे इति प्रायुक्तः। ननु गुणा अभेदकाः इतिपदेशस्त्रे अनुनासिकः स्यादिस्यात्रांकथाह भाआदिति।

सु॰ पत्वाद्धः। ह्रस्वानुनासिकोन। अन एवेन सवर्णग्रहणाभावात्। नचैतत्परस्तत्कालस्येति नाणि विप्रतिषेधे कार्यं भाव्यमानः सवर्णान्न गृ
३ ह्णातीतिनिषेधान्न गुणानामभेदकत्वेपि शुद्धेकस्मिन्। सत्येनिर्देशान्नातिप्रसंग इति। अणेदेवं तत्कथं। अनाणि विप्रतिषेधे मिलितौ कार्यं
भाव्यमानत्वानुनासिकतं गृह्यते। वस्तापिविम्पन्नात्। परस्तु भाव्यमानोणि स्यादित्यनया चोः कुरित्यादावपि विधेयाभावतः नत्रोरित
रणसामर्थ्यान्नानिषेध इति चेत्किमनेन तत्त्वकबंधनप्रयासेन। तपरस्तत्कालस्येति सूत्रे अणग्रहणस्य भाष्यकृता नानुवर्तितत्वा
त्। किंच शुद्धे कत्वेनैरस्ससंगमनं। अभेदकत्वे रोपस्य शुद्धत्वं दुरपनुदं त्वात्। एकाच्यत्। ह्रस्वनानुस्वारस्थितं तनंनिर्दिश्यमानस्यैः फ
लितः सवर्णगुणानामभेदकत्वेमन्येव संग्रहेनेनान्यथा सिद्धत्वात्। वृत्तःएतेन भाव्यमानोणुसवर्णान्न गृह्णातीति निषेधाणुकारेणानु
नासिक इति वसादरेशोपि प्रत्युक्तः दीर्घस्थानणत्वेन मत्वनौपयिकत्वात्। योऽप्यस्य स्थानादेशो घटवत्पनकैः। येन्थ्ये इसै वा सिद्धर
तो द्ववने त्रस्यधुक्लि नर्थे स्यादेश इति। केचित्तु अस्यादेशमाहुः तत्राकारप्रश्लेषो व्यर्थः प्रत्तुनासक्तेनाशावाचोक्तेः अनेकाल्त्वेपि
कारमात्रस्यायमादेशः निर्दिश्यमानस्यादेशा भवंतीति न्यायादित्तिनत्व। तद्धितिरि एस्मात्प्रसंगेनोक्तपरिभाषायाःह्यविषयाभावा श्रीः ७२

त्। सेनाटाद्वस्थियामितित्सुपथीति। इनः स्त्रियामितिक्लृप्नुतकृततःसमासांतविधेरनित्यत्वात्। पुंवोरना कावितिसूत्रेसुपथीतिभाष्यप्र
।नपूजनादितिनिषेधस्यानुनायंविषयः यचः प्राचीनेष्वेवस इतिवक्ष्यमाणत्वात्। पथिमथीत्यात्वं योऽयस्य लिंगादेशिष्टपरि भाष
याप्राप्तंविभक्तौलिंगविशिष्टाग्रहणान्नभवति। आविति। प्रत्युपाचाइतोन्ससर्वनामस्थाने योस्य इतीत्सरचद्रपेसुरीतियास्यानंतर
सत्। निर्वीजत्वस्यणापत्तेः क्लीबेऔडःशपंसुपथीमत्वातिव्याप्तेः सुपंथानिपञ्चेति शास्त्ररूपस्यासिद्धिप्रसंगाच्चेतिभावः। अचेर
मवधेयं पंथानमात्मनइच्छतिपथीयतिततःक्विप्। अल्लोपः यलोपः एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्पथिमथ्यात्वं। सु। पंथाः। इ
तोत्सर्वनामस्थानइत्यत्वंन भवतिइतइतितपरकरणात्। एसैरनेकाचइतियणं बाधित्वापरत्वान्नित्यत्वाच्चयोन्यः। संयोग
पूर्वकत्वान्न यणा। पंथियौ पंथियं। पंथियौ। नस्यावेलोपः पयः पथापथीसोपथीनिः इत्यादिएनेनइतोत्सर्वनामस्थानइत्य
त्रस्यानिन्यादेशोचतपरकरणं सुखसुखार्थमितिहरदत्तग्रंथः प्रत्युक्तः। प्रत्तुनासकारस्तारनुसारिणोमेचसखीः सुनारिति
त्ररूपथीःपथ्योपथ्यः इत्यादुदाजकुरुक्षिंसं। सावात्मस्तुचौरवात्। प्रत्युपथिमथ्यनुक्षामिति नोनगृह्णत्तुकरणमेतदिति

मु॰ तदष्पार्थकं एकदेशाविकृतमापन्नं द्वौरत्वात्। पंचाद्भ्यश्चापि निमित्ताद्विशेषविहितत्वाच्च पूर्वं मा भेद्वते भ्नोंतत्वेन स्यादेशात्र
४ संगाच्चापरत्वात्। अतोपसस्थानिवत्वान्नात्वादि क्वोलुसंतन्स्यानिवदितितु नेदाश्रीपतत इतितदपि चिंतितंत एषामतिपदाप्रसंगात्
। एकत्वादितिसन्त्रेसदीः सुतीरित्यादितिर्वोहायक्वोलुसंतस्यानिवदित्यस्कैयदादिभिराश्रितत्वात्। इतोदितत्र न परकरणं कुर्व
तः सूत्रकृतोपि इष्टानुकूलत्वाच्च। तस्मादात्वं स्यादेशस्य स्थानिवत्वेनेति स्थितं एतेन मथीः मथ्यो मथ्यः इत्याद्यपि प्रसुक्तं मंथाः मंथियो
मंथिय इत्यादेरेवमाप्यत्वात् यदपि च भुक्षीः। ऋभुक्षः इत्यादि। नत्रसावात्वं दुर्वारमिमुक्तमेव। ओऽन्तादिषु यगत्तु दुर्लभः संयोगएवं
कत्वात् तस्मादृभुक्षाः। ऋभुक्षियोः इत्यादिबोध्यं॥ अंतापद॥ स्त्रीलिंगानि दैत्राः संख्याविशेषयितुं। तत्त्वाम् अथौ च एतेन संज्ञापरमपि
संख्यापूरणामिह संक्षिपरं संपद्यत इत्याशये नाहसंख्येति। ननु प्रत्याव उपदेश कालेपानानं नाच्येतुक्तं नत्वं चेन्न नतत्वलोपेकृतेपीसा
दिस्वरंविविरुद्धं संप्रत्यनोनत्वे विडपदेशे नोनत्वमासीदितिकिमसिद्धत्वेन। नत्वयं पूर्वापरविरोधः काशिकायामपितुल्यइति श्रीः
चेन्नकिं ततः। बाधेऽदृष्टे न सामा न्किं देदे न्यदपि बाधन्तामितिमायात्। नतु अत्वं च खु उपदेशकाले येपकारान्तका इति तदं नेत्वर्थः ७४

देवदत्तस्य गुरुकुलमिति वन्नसमुदायेन संबंधात्तन्नासमर्थं समासइति नदाषानततः अवयवेन संबंधे मा रख्या यस समुदायेन संबंधा
दित्युक्तेः परस्पर व्याघातात्। किंच यत्रोपसर्जन पदार्थः स संबंधिकः तत्र द्वयीविधा॥ सापेक्षोपिसमस्यत इत्येका। प्रधानपदार्थस्य
वकुलादेर्गुर्वादिनेवदेवदत्तादिनापि संबंधः। स च गुरुणा सह उत्पत्तिगर्भः देवदत्तेन सह तु नतरी पद्गुरुसा खूत्वरूपो गुरुघटित इतिद्वि
तीयाविधा। ऊर्कं च हरिणा संबंधिशब्दः सापेक्षोनित्यं स च समस्यते वाक्यवत्सा यपेक्षादिकृत्वादपि नदी पत इति समुदायेन संबं
धो येषां गुरुकुलादिना। संस्पृष्टपा वयवोस्ति तु युज्यते न द्वत्ता सहेतिच। अत्र तु उपसर्जनेन न सम संबंधिकं पेन द्वयीविधा वका
शमासादयेत। नान्विद्यापि भंतशब्दः स संबंधिकार्थोस्तीति चेन्न। उपदेश काले पोषकारान्तकात्विति वृद्धिस्तरच्य पस्मस क
त्वात्। अन्यथा रित्वपदेशकालेऽनोपस्य इति वक्ष्यंस्यात् तवक्तनरक्तनरपि न। अंतरा रोह्हि अवयविनि साकांक्षः। ननु यत्र
कृत्त्वचित्। अन्यथा त्र द्वस्य राजपुरुष इतिस्यात्। राज्ञोपि ईशितु ईशितव्यं प्रति साकांक्षत्वात्। राजा च भोक्तृपेरवंदेय पोषासादि
पदार्थपोषति कोशात्। पादितु त्रद्वंद्वप्रसंगा कांक्षातेति नूपेन हिंसमं प्रकृतेपि। सान्निपातेति। तथा च उपदेश कादइति व्या

सु: ७९ त्वान्नं निष्कृ समपीतिभावः। पत्वस्तु। परिभाषाया अनित्यत्वोद्धकत्वादितिन स्वरसमाधं ह स्पष्टे प्यग्रहणोपरिभाषायानित्यत्व
त्वापत्तेः। किंच उपदेश इति निर्मूलमपि। एतदुक्तं अंतरंगत्वमाश्रयादीदीपदेशिकत्वं लभ्यत इति नरपिन। संरक्षे सस्याकर्षणेन म
पादनेनच सामर्थ्यात् परस्यान्न। नोपधायाः। नेति तु अपसीकमंगस्य विशेषणं। णौ चान्येष्विति। बहुवचननिर्देशस्यार्थे प्राधा
न्यार्थत्वादिति भावः। अपि पञ्चानामिति। रकारद्वयमध्ये चकारः॥ अष्टन आ हलादाविति। रायो हली त्युत्तरसूत्रान्हलीत्यपकृष्य
तेन च विभक्तेर्विशेषणमिति भावः। तेनाष्टानामित्यत्र नुटः पश्चादेव सन्निपातपरिभाषया अनित्यत्वात्। तेन नत्रु प्राक्। अन्यथा
अष्टन आमिति स्थिते परत्वाद् आत्वे कृते नोंतत्वे पदसंज्ञाभावान्नलोपो न स्यात्। नच यथोद्देशपक्षे अंतरंगत्वात्पूर्वं कृते नाष्टसंज्ञा
एकदेशविकृतन्यायेन हलत्वेपि तुल्यमेतिवाच्यं। अष्टापि यौ ऊच्यायाः पोगादिति भावः। अष्टाभ्य औश्। कृताकारादिति। ननु द
लीसपक्षे प्यनेन सुकृतत्वेकार्येष्वाकारनाद्यस्य आह। अष्टभ्य इति। कृतात्वस्येरमनुकरणं नतु लक्षणं रशसंपेन्नमात्रं। नपादिस्सधि
धस्यमाणज्ञापकेन नस्यचैकसिकत्वपाठापवादार्थमप्यष्टभ्य इत्येव सूपात इति भावः। दन्भिस्तुनमनुमितंचेत्यर्थः। अष्टनो दीर्घोदि स्त्री: ७१

ति। दीर्घोनाद्यष्टनः परा अस सर्वनामस्थानविभक्तिरूरा बाल्यात्। अष्टभिः। दीर्घोत्किं। अष्टभिः। मघोरानमिदं। यद्वि चतुर्भ्योर्ह
कारेतिनिवाधिलाह्यपुंयोनमामित्यम्यग्रहणेतेः। यद्वि चतुर्भ्यो पासत्वादिविभक्तिस्वरं तेपदे उपोन्नमनुदरत्नं स्यात् इतिनत्वार्थः एवं वि
तेद्धस्वया एवमर्थं क्रियमाणं दीर्घग्रहणं आत्वस्यानित्यत्वे अर्थस्यादित्यर्थः। एतेनायरपीति। एवं चपिपाठ इत्यत्र यदनोराह तेनपुनंन
संभवतीति भावः। नच एवं तत्रापि सिद्धी येन स्यानिवदिति निषेधः। तस्य दोषतिसापवादत्वात्। नतु रथाभ्यामिति प्रतिपदोक्तं तत्रप्यदी
र्घामः। ननु सुत्वविधिलभ्यामिति चेन्नैवं। भाष्यमनेनदयोगात्। तत्क्वादिरथाभ्यामिति स्तक्षे पदांतस्यमर्थन्य इतिसस्त्वमनुवर्त्तेण
ग्रहणं पदांतस्येति निषेधस्त्वं च भाष्ये प्रसाख्यानं। ननु मर्थन्य इत्येनतुल्यत्वेन वानिर्देशे मानेयाकारे वैयम्यं सुवचं यथोत्तरं समुनी
नां प्रामाण्यमितिस्थानित्व प्राक्रवोचितः। आह् कैमन्नभेनस्यदोषइत्यत्रणालयद्ग्रहणं मास्तितिनिष्कर्षः। कृतस्तद्भ्याणाद्। कार्यकाल
पक्षइति। नचपयोरेद्रगमाश्रित्य एनमस्तिमिति वाच्यंपक्षभेदेप्रत्याख्यानासंभवेन कार्यकालपक्षस्यैवेदृस्याप्यत्वादिति भावः। अन
एवपंचमीसमामस्त्रसाख्यानपक्षोपदर्शनेनापिदुत्वं प्रत्याख्यानकार्यं। फलेकायायकार्यकालस्यैवभाष्यत्वेनासिद्धत्वस्यपुंनर त्वा

सु॰ ६ त. निराद्यो मेरी निसे छूह्णा न त्ता पकानुरुवं स्यादि धौ स्यानिक ज्ञे व स्यानि स्न नयाने द प्रश्लितिति नु संभवेदु स्येसा। यदि तस्ये गुनं प्रति
नं स्यात्। लक्षणे कच स्कन्ता यांतु आनि स्मन्पुरस्कारो अनुचित एव स्यात् नंतावत् जः शसो रिति। औश्वं दिवि गुरु वित्व गौणत्वेन भवति
अक्षाभ्य शब्दे बहुवचन निर्देशान। अन्यथाहि कृता त्वानुकरणो पि हि कवचने नैव निर्देशात् अक्षाभ्य औ शि इति। अथ इतिवा। एतत्व संतो नेति स्तू
त्रे भाष्य कैयटयोः स्पष्टं। तथा च औश्व विधौ कृता ता निर्देशत्व कलेनानुमीयमानमात्व मपि प्राधान्य एव चोचितं। तथा च जसि प्रियाक्ष्या न स्मैव
स्यानुतु प्रियाक्ष्य इती आदौ कोरके भाष्य पद्याल स्मरणा मय पुक्षे इति। न भवने वा त्रान्नि स्पर्ध इति के यस्य वामनोपि अक्षाभ्य औशि इति
सूत्रे तदंत पश्य पा स्मरमाक्षाति सु त्नः। पिप्राक्षा न इन्म त्रा न स्याभा वादौ स्भ भवति इत्याह। हरदत्तस्तु नेत्र व प्रियाक्ष्य न इत्म त्रे नि इति थे
यमुपादाय यथा पुनर्गौणता या मात्वं न भवति नया ना द्विधावे व वस्पन इति शनिहाय अक्षन औ विभ क्ताविति सूत्रे एक वचन निर्दे
शात् उपसर्जनेष्वान्तं। न विषये आ नो लोपः श्रि या ष्टः पर्रीपसादि वरस्तर्व प्रकिहा तार्थ विपरीतं भाष्य र स्यादि विरुद्धं च कथमनि हित श्री॰
त्वानि निसएव प्र श्यः। हलादावेवेति। यदापि हली त्यस्याप कर्षम स्तु त्वापि या न व्यो नेभाष्य प्रतीयतेत याप्ति स्यापरि तोषप्र ७८

१५२

स्वत्वं यं चितम न्य त्रेति भावः। प्रिया स्य इति प्रथमैक वचनं। उक्तं संग्रहतो इति। प्रियाष्टू इति। नोतः। धुरिति। नुध्यते क्विपाधौ तोः स्मवि
स्य घ्नत् कि च्विरिति। नतानुपपदे प जेः क्विबा प्रलोते द्वित्वे चन मं बो रान ने चास्त्रे जेः कर्मणि क्विन मागमश्चादि शेषे कर्मणि उरव्वांशि रे
क्विन उपसर्गेति लोपः यस्वं अंचेः सुप्युपपदे क्विन चे त्यर्थः। युजेरिति। युंजेर प्येवं। नलोपाभाव स्वाधिकः। कृनाविति। इकार रूत्सार्थ
र्थं इतिभावः। सान्तिरिते इति। यत्तु प्राचः। ह्रसी ये धान्व धिकारे इति तन्न। सन्निधौ धातु ग्रहणस्य इतरत्रानु रत्ते र भावेनाधिकारत्व या भा
वात्। पुनेरसमासे। सर्वेति। यत्तु प्राचो क्तं सुटीनि न नैन्नम संज्ञामस्याने इत्येव प्रस्तत्वात्। लक्षणा यो वी आ भावात्। रुक्मी देशुनो
इति द्विवचने। तिव्यामेव्य। यत्तु वरं निन पुंसके श सि पुंजीनि त्रनुम स्यादि वितन्न। नपुंसकस्य झलच इति नुमः सं भवात्। युज्ञोपि इति।
उत्वस्यासिद्धत्वात्। पर त्वादादौ नुम। ततो हल्ङ्यादि लोप इति भावः। द्विरुन्धन यन्नकु। पदांने इति। यत्तु प्राचोक्तं सुटीनि न सतनी स्यस्य
सन्निहितत्वात् निष्फल त्वाच्च। यत्तु तस्मै येण व्याख्यातं मनो स तीतस्तो मे शूकर सुराशनी स्वस्ति त्व नुवर्तमानेपि न कश्चिद्दोष इति न
न्वास्य एकलादौ अति आसेः। खन्निति रंजतीतिवत्। खनि गति नैव के से । पर्णे व्रजेः। दीर्घश्चेति। यत्तु प्राचा व्याख्यानं विप्रा। कि ला

१५३

सु·
१)

रुपधायाहृदित्तिनिनत्र। पंचपाद्यांदत्रापाधेचानेनह्विरीर्धयोरेवविधानात्। कोः। सेयोगोतितुमपरीकं। प्रतंतना॑ंविशेष्यनेदनिस्याचदे
पदेनेदन्त्यादिना। मत्स्यनीतिमदः। ह्विपः। मस्पिति। नत्रात्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वंस्युत्वमिस्यर्थः एनेनप्रचोविपरीतोक्तिः प्रत्युक्ता। ऊर्गिति। ऊ
र्जैलवाणनयोः। अस्माचुरादिण्यंता न्तनमासेत्त्यादिनाद्विःपृणि लोपः। सच्चोः कु। नेन स्थानिवत्परं न विधिर्त्वात्पूर्वत्रासिद्धत्वा
द्वा। इदन्तोनेद्रवयाः। दन्तिनोदाहृतं मंत्रेस्ये नवदोकुर्यतिवकुत्पु अवेपजहविर्विहितस्याण्विनः तदपवादस्यपरत्वेतेउसम्प्रयोगस्यात्
। पन्तुस्येनचाद्रुकुपश्नासपुरोडाशवपाजोदम्सितिप्राचोनकंनन्तउसः प्रत्ययनिस्त्वपोवंदिपजोर्दोर्घोभावात्। परपि अवयाश्चनिप्रनीकत्यु
पादापण्विनितिप्रावाचाज्याध्यानंतन्त्र। अपवादस्यउभौविषयेउत्सर्गस्याप्रवृत्तोः प्रवृत्तेः। तदेः सामा वनंत्सयोः अनंत्सयोः किं। हेमपरत्वा
सदाधत्वंबाधित्वात्सत्वंस्यात्। ननोरत्र्युशद्दिलोपेकृत्वविसर्गोस्यानांकिंचन्द्वियोमेतिनस्यात्वस्मात्तस्मा। अनंत्सयहणंत्राकृपम
कर्तुम। नचोभादोषःपुनःप्रसंगविज्ञानेसराधत्वसंभवात्सकृत्तावितिपक्षेपितदोः सस्याविसस्यानंतरं अदस इति येगविभज्या
दमएवदस्यत्वंतानस्यपरस्येतियाख्यातुंशक्यत्वात्। नतुयथायासेदीयतेःहिपिस्वइतियाज्ञोनिनियमेतुदइतिस्यादितिचेन्नैवंयो न्द्रौः
स ११

९५८

केअन्त्यसत्वयोरसंभवेनदीरित्यस्येवस्याप्यत्वात्। डः प्रथमयोरमदेः इतिष्टयकपरमत्तुत्तपटीकं। प्रथमात्राद्रः प्रथमाद्वितीययो
:समुदायेगोपइतिव्याचष्टे डः इत्यस्येत्यादिनाडः सुदेरमितिसुवचं। अधिकरणत्वनिवृत्त्यर्थेनि। यदितुशेषेइतिविशेषणंस्यात्तर्हियर्थं किनति
मेवतत्। आन्वयत्वा। घ्यंविशेषविहितामयोस्त्वविषयेलोपस्यबाधसंभवात्नचैवंअंतलोपइतिपदस्यनिरालंबनत्वापत्तिः सामञ
कमितिसमुद्रनिर्देशेनतस्यापिद्याचिनत्वादितिभावः। पूर्वंवत्स्याणीति। शेषेलोपः। पत्तुकाशिकायामुक्तं। पंचम्याश्चचतुर्थ्याश्च
षष्ठीप्रथमयोरपि। यान्यद्विवचनान्यत्रशेषेलोपोविधीयतेइतिनद्वाधापेक्षया। अंशस्तितुप्रथमाद्विवचनमपिशेषेलोपस्यावि
षयएवेतितिवोध्यं। मपर्यन्तस्यकिमिति। अधिकारस्त्रत्वंकिमर्थमितिप्रश्नः। अंगकार्यैइति। एतेनांगरन्तेपुनरंगतावत्विधिरितिप
रिभाषाऽर्थेनउपनिवद्धा। अंगे अंगाधिकारेरत्तंतवर्तनंपस्यतदंगरवंजंशस्ये। तस्मिन्नकृतेसतिप्रकृतेसतिपुनरन्यस्यप्रह
तौशास्त्रीयंभविधिरितिहिनस्यार्थः। एषाचपरिभाषाजारादीयसः। हाजनो गैनिस्त्वचहृयेपिज्ञापितेतिभाष्येस्थितं। अनेन्था
हिन्यादादिरितिआकारस्त्वचूयात्। वदेल्लोपस्यनोलोपमेवानुवर्तयेत्। अकृतसार्वेनिरीर्घमिदंज्ञापादिति। हाजनोश्वजंविद

१५५

-सु-
८८

धातः। अनोरीर्घोपत्रीनिरीर्घैनविध्यतीति। नन्वेवं द्वाभ्यामिसत्रसदाय नेकृते सुपिचेतिदीर्घेनस्यादिति वा अंद्वयोरेकस्मे सारितिर्देशो
कृपरिभाषया। अनिसत्वज्ञापनात्। यत्तु केचित्त्रिष्टितस्येतिपठंतिद्वाभ्यामितिनुरीर्घैविनानपरिनिष्ठितमितिचवदंतिनज्ञाप्यविरुद्धं।
ज्ञापनाज्ज्ञानातिजायते। इत्यैसाम्यापिदीर्घैविना परिनिष्ठितत्वेनभाष्योक्तज्ञापकद्वयस्यापिसिद्धिरिलक्षरल्वापत्तेः। परिनुभ्यसो भामि
तिसूत्रेभाष्येपिपरिनिष्ठितस्येत्येवपाठस्तद्धिवावनिकतामेवाश्रित्यसपक्षांतरपरतयायोज्यं। अनिसत्वबलफलितार्थकथनंतत्र
तु ज्ञाप्यांशत्रावृष्टमितिवा तत्। एवंतु कृत्तिकादिग्रंथोपिकथंचिन्नेतुंशक्य इतिदिक्। मकारांतरमिसु एतल्लक्षणे। जेसः शी सत्रजसः
सहेतिसकारंप्रश्लिष्यसांतस्यजस इतिव्याख्यानादेनोमितिसूत्रारंभश्रयहणमनुवर्त्यअम्मूत्रमेवेतिव्याख्यानादेनिवोध्यं। अविभ
क्तिकमिति। तथाचइउ अथयोरितिसूत्रेणाहोत्रोऽम्यम अनः प्रतिषेधोयमितिभाष्येउक्तं। नचनैर्यकिंनस्यादितिवाच्यं। स्त्रीन
पुंसकयोर्नत्वास्वार्थे पुंस्यान्त्राह्मणीः कुलानिवा। अलिंगत्वेपुस्मान्त्राह्मणानितादृशेष्वपि असिद्धिः संगच्छते। योविअविविक्ति।
पुवाभ्यां। यत्तुपुम्भ्यस्मदोरनादेशेऽहसोत्रण्योहलिम्यनुवर्त्ततेनराइ इत्यचीतिसाम्भूपरिश्रोपादेनासिद्धेः। पुष्मदस्मदोरनादेशेपस्य श्रीः
१८

बाः

रावितिशेषी चीत्यत्रग्रहणात् परिशेषात् सिद्धनिर्देशमोद्दलीत्यतोनुदत्साकांक्षा। नन्वेवं किमनादेशग्रहणेन। नह्यादेशेपदलादिर
स्तिमिवं। भ्यमः सत्वात् अभ्यसेतु योचीत्यत्रानुदत्त्यर्थमनादेशग्रहणं बोध्यं। पररूपपीति। नन्वंतलोपप्रसेपररूपं बाधित्वा
सवर्णदीर्घः स्यात् अकारोच्चारणसामर्थ्यादितिचेत्। एतानिहसाकारोच्चारणास्यचरितार्थत्वात्। युष्मदस्मद्भ्यामु सोशः। शीत्वं सर्वा
देशार्थं अन्यथादि आदेः परस्येतिस्यात्। नचवेयर्थ्यं शादेशअपसीदेशोनत्यत्वानिरर्थकत्वात् नचावयवस्यादेशोसतापिविभक्तेरना
देशतास्येचेतिवाच्यं। सर्वे सर्वपदादेशा इति सिद्धांतात्। इदमेवाशित्वं ज्ञापयतिसर्वेसर्वपदादेशा इति। अथैवतेन स्यान्स्यादेशाभावि
त्योनिरिसर्थः सिद्धराश्य स्वकवचनसामर्थ्यादनर्थकस्यापिवोध्याः इदंत्वत्र बोध्यं अंत्यलोपप्रसेशः स्यादेशः स्यो प्राप्तः अंगवृत्तपरिभा
षयावारणीयः यदितु अंगस्य यत्कार्यं नहि यथिं स्पेवसापरिभाषानत्वंगाधिकारमात्रपरेति तु राग्रहस्तर्हि अशीत्यत्रानो गुणा इतिप
ररूपेणाकारांतरंप्रश्लिष्याकाररूपएव अशआभवतिनविक्रियते इतिव्याख्येयं। यत्तु स्यादेशस्यापवादोऽशित्तिनन्न अशादेशप्रवृत्ति
कालेशेषेलोपाभावेनस्यादेशस्याप्रसक्तेः। नाविन इति। कृतेशिशेषेलोपेः शकारांतत्वात् प्राप्तः युष्मदस्मदः स्यानित्वेनानिर्देशसाम

म॰सु॰ ७९ र्थाभिव्यक्तेन इति भावः शेषे लोपः स्त्रीलोपः इति पक्षे तु सुष्ठुरणं व्यर्थमेव। अकमिदीर्घोच्चारणं सवर्णदीर्घार्थं अन्यथा परत्वात्तत्रनवाका
रोच्चारणसामर्थ्यं एत्वनिवृत्त्यर्थं अभ्यासे दोषश्चरितार्थत्वात् इदं शुवावैदिक वनेन्वमा वैक वचन इति सूत्र एवेद्विवचनैकवचनशब्देन प्रत्यय
परौ विशेषार्थपरा इति व्याख्यानं तत्र त्वं दर्शयति। समस्यमाने इत्यादिना। ५ द्वैकत्वे इति पंचके प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे संख्याया अपि
प्रातिपदिकार्थत्वादिति भावः विकल्पपक्षे तु ह्येकार्थवाचिनी इति पाठः। संख्यायाविभक्त्यर्थत्वेपि संख्येयस्य प्रातिपदिकार्थत्वान पर्यंत
। समासार्थे मुख्य विशेष्यं अन्य संख्येयेषु पदसमर्थं गतसंख्येतर संख्यायुक्त श्चेदित्यर्थः। तत्रेति। अर्थपरत्वाश्रयणसामर्थ्यादेव
भूतवर्तमानेरपि स्वीकारात् प्रत्ययपरत्वे तु न स्यात् अभिनिअव्याप्तिः स्यादित्यर्थः। एवं च तुर्थश्लोकेपि न युवावौत्वमौ चने सु प्रस
यपरत्वे इति व्याप्तिध्वनिता। एवं चाव्याप्ते व्याप्तिपरिहाराय अर्थपरत्वमाश्रितमिति फलितं तत्र वक्तव्यमाह त्रिमन्या यविरोधः। वचनग्रह
णसामर्थ्यादेवतद्बाधात्। अन्यथा हि द्वित्वे एकत्वे इत्येव ब्रूयात् द्वित्वे एकत्वे च पाविभक्तिः तस्यामिति व्याख्यानसंभवात् इति भावः। अ
तिन्वाकमतिमाकमिति। युष्मानतिक्रांतसामआकमित्यत्र यद्यपि सुत्र्यहणं नस्यानि विशेषणं वाधात् तथापि तु पलक्षणं तु भवति नेनय श्रीः ७९

स्यामिसुड्ग्रेभावी तस्येवामआकमाभाविन व्यं। न चैतदैक्येण त्वे संभवती माक मश्रवणेने न च समुदायानिर्देशो विशेष्यत्वमुपलक्षणत्वं वा
विरोधपन्नीयः प्रकारो स्तिन च सुडागमोः पृथक् स्यानि त्वमिह निर्दिश्य अनेकत्वाहृस्य द्विवचनस्यवाभावात्। यदि तु सर्व आर्द्धेनि समाहारद्वं
द्वोन्यव्यापेन योग्यतावलाश्रमशदेन सुडेकत्वं हेतुत्वाचिया परिशुद्धू हणमन्नाच्च यत्रि शिष्टं ततः समासेन स्यात्। अन्यत्र तु सादि त्वादिव
स्ययाके वल स्यामो। प्रसक्ते रित्वि अत्रिरेव वक्तव्यं। यस्माम सुड्ग्रेभावी स्मारि नावद्ध्राधिते। आकमाप्युक्तस्य सुडन्वयाभावात्। आकमः सुड्
भावीइति चेत्तर्हि तमेवोपलक्षयेत्। आदेशाद्वारके णपरंपरासंबंधेन स्थानि न मुपलक्षयति चेन्न रं नैवं युष्माक मित्यादो सुट् श्रूयेन सा
मर्थ्यान्न श्रूयत इति चेन्न। निर्देशस्य गौणत्वाहत्सा चरितार्थत्वेन सामर्थ्याभावात्। यद्यपि समासरद्वंद्वग्रह स्य अन्वाचयशिष्टत्वेदूषणा
निधानं तरप्यसंभवदुक्तिकं। सादि त्वविवक्षा पाके वलस्याप्रसक्तिरिति परमवतीष्वं तेन दर्पेन प्रसङ्के पादराग्यां स्थित स्याम आकमाक
त्वभावित्वेनोस्येसिनस्य सुड्व्याए कत्वपुपाराहृणवसादित्वाभ्युपगमात्। अतीतानागतयोरपं प्रदृष्टेनिवृत्त। नशोभयोरेकस्मिन्नुद्दे
नेसंबंध इति चेद्दिहाण्येकस्मिन्नादेशे इति तुल्यं। नथानरयोर इति मकेरधेरस्यादेशाद्धात्रोस्सप्रत्ययेद्धि आनोतेपरे भविनस्याहृ स्वर

प्रभृतिषु चारितार्थतया हरिस्कन्नेऽरयोरिति निर्दिश्यमानार्दि श्रान्तत्वास्मिन्निष्कस्यापि परिभाषा पुनः कि युक्त इति निष्प्रियतमाकरोति। इह योगविभेष्कं ओषः सामाङ्
नितु हन्त्रः। सहविवक्षात् सप्तचतुष्टैष। वक्ष्मन् तक्ष्म साम आकृमिति सूत्रे ते ते लोप्यामृते यथा निर्दिष्टः तस्मा आकामिस्यानिवशावेनामत्वान्न दु
न्यश्चु सामङ्विप्रवर्तने गौणत्वे तु प्रथमस्य स्थेव पर्यवसानं अत एव यो येलोपः स्थिलोप इति पदेण सहस्थैव प्रमापिपिठिष्यति सर्वथापि भति
त्वया मनिमयमिति चैत् किन्तु सर्वत्र सन्नं समर्थयितुं तानि निवेष्टव्यं अनितलाकमतिमाकामि स्यादे भोष्यहनेवो राह नत्वादितिदिक्। पथ्या
द्विविशिष्टयोरिति। एतच्च सर्वस्य परस्येत्याधिकारात् हत्त्व प्रतिस्थ्यपरहणं नु विभक्तेः श्रूयमाणायामेव यथा स्पात् तत्तुमप्राप्य मित्येतन्नर्थमि
त्रिरस्यति। वैदेहे वोपैरितिः पुण्यस्मात् रस्त तु गोविंद इति तु प्राचः पाठस्तूक्तः अस्मान्निमस्य समानवाक्यस्यत्वाभावादेवाप्राप्तेः। स्यश्चह
वादिनितिप्रविरहा नोक्तत्वेनैव यासमयतिस्पुषी वेतिसमर्पमाहासीरिति गम्यनेनेनद्व्यादीनविजहत्योर्वा देशा इत्यर्थः। पुष्यस्तु ते
इति पुत्रयोः पुंमाकं वा पुत्र इति विग्रहः पदात्परत्वं संपादयितुमिति शरः। प्रत्यानुनासौ प्रयुक्तः तत्र पदात्परत्वाभावात् नादेशो न भवि वा
ष्यतीति किं स्थपरहणेन। तच्च वा। चादिपंचके ति। पंचानां मध्ये ऽन्यतमेन योग इत्यर्थः। पुंक्ते इति नपुंसके भावे क्तः। पश्यर्थेः अत एव श्रीः

८०

वनिपातनना वा भावेत्रा: दर्शनं प्रश्नः तद्वेह हानमात्रं। अदर्शनं लोप इत्यत्र यथा न तु चात्सर्वहानमेव अनाकिंचन इति निषेधात्। न
देवदत्तस्य चात्र प्रहानार्थेति तिः ननु इत्यादि। अत्र व्याख्यानं तु ऽपेनहरैरुक्तं भक्तः तेनैव कारकेणाहमपि भक्तः इति पोऽध्यं। पदि तु तेन मनेन
भक्तत्वं चाणि हेतुर्निर्दिश्येत ततः सापेक्षविधाने लाभे वनादिप्रमिमितिवत् अन्वादेशो नस्पादिति। अनेदेवकृत्यं। सापेक्षविधानो त्वादे
शत्वं नास्तीति तावदसंगतं। आदेशो हि विधिः किं चिद्धिधायपश्चादितर विधिस्थान्वादेशः नतु निरपेक्षस्त्वगर्भे। अनुवादार्थत्वात्। शक्ति
तथाऽपरिभाषितत्वाच्च न च प्रयोगदर्शनादेव तथा कल्पत इति वाच्यं। वृक्षाद्विपेनोन्मथितात्वगस्य अयेनम हे स्तन पाशुद्धो चे
त्यादौ सापेक्षत्वेऽपि एनादेशादर्शनात्। तत्र हेतुत्वं न त्वाद् नौ पात्रमिति चेन्न। तदेन मुद्दोषित शासनं विधेर्विधौ हि कीनायानि के
तनानिशियं इत्यादिप्रयोगविरोधात्। तत्कं भीरुर यमिति तु न विधिः किंत्वनुवादः। अतस्त्वदिम मिति तन्न विरुध्यते एवं स्थितेयेन
त्वं भक्त इति पंच्छवाध्याहारके शेषार्थः। किं तु तेन त्वायत इत्येव संबंधः प्रकृतार्थलाभेन यच्छब्दापेक्षेति दिक्। अनेनेनेति
एवं विधमानं पदं तन्नो हरिरिति प्रथमांतं ततः परस्यादेशः तथा त्वायत इत्यस्मात्परस्य इति प्रथमांतं। न च त्वायत इति निमित्त

०सु० वाक्यस्येति निश्चमितवत्। महद्गिरिस्त्वां मोत्रापतत इति तंत्रेणानेककारकसंबंधात्। अनुषंगाभ्युपगमेपि एकनिर्दिष्टत्वमिति परिभाषितेन
८१ करणभूत्यन्तापायाच्च। सामंत्रितं। संज्ञाविधावपि महत्संज्ञाकरणसामर्थ्यात्तदंतग्रहणं। आमंत्रणमामंत्रितं। उपस्थापनसाधने
क्तिः। विनकार्ये नेन चामं अतेननु केवलपादिनत्रे सात्रापेनाह। तदंतमिति। आमंत्रितं एवं मा विद्यमानवत्। यत्तु प्राचो मंत्रविशेष्यप
दं संबोधनेतरएवं च संबोधनं तदिनान्यस्मात्संबोधनास्वयोर्नेत आदेश इति केचिदिति। तत्र केचिदिति। तत्र केचिदित्यस्तुचितं
उक्तार्थस्य प्रकृतनहिस्त्रीलिंगत्वात्। पद्वाचास्यविंशत्यायप्रमर्थ इति तत्र। नतीयस्यत्वात्संस्यतेनासंस्पर्शात्। तदचयवस्येति
निर्दिश्यमानस्यादेशा इति परिभाषयेदं लभ्यते। शेताः। अग्निमंपत्नीति। मन्त्रावेमेयनेक्रमश्चित्पिए नदेवस्यमुद्दे इदिनस्वन लोपाभा
वात् अग्निमन्। अग्निमेया वाग्निमयः। बोताः। उकार इति भानरतन्मादितिभावः। ह्रस्वस्यंजनयोरिति। यंजनस्यादि ह्रस्वरेफलसरहः
दीर्घस्व विसदृशा इति भावः। उकंचेति। वार्तिकत्वनेति शेषः। केचित्तु एवं स्येवमुत्वारमुञ्च्यङः सुदाहरंतित्तज्ञाप्यादैत्तो क्रमितसुप
सितं। उदर्ण मा। अचः इत्यस्यापवादः। बोताः। अल्लसेनस्य बाधानोः। इदं धातोरितिपोगोविभज्यानेनन्सामर्थ्यादनंतरस्यासंतरस्पेव श्रीः ८१

वप्रतिषेधः नात्वं तस्येति के पदद्वयस्यादृशः नदेतरत्रौ परिधानुमितन्नासतमस्य चेति। उभेअभ्यस्तं। देइस्यानुवृत्तेर्वा सिद्ध उभेग्रहणं स
मुदायप्रतिपत्त्यर्थं इति भाष्ये उभेसमुदित इति। अभ्यस्तादि नेनिजनीस्त्र अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं त्रयाणां पर्यायेण स्यात्।
जक्षित्यादयः षट्। जक्ष इति पृथक्पदम्। इति शब्देन जक्षिरेव परामृश्यते। इति आदिर्ये धातुभिर्नन्तु एणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः
तदेन दाह षड्धातवो। अन्यत्। बोताः। गोपायतीति गुपूः। क्विपि विवक्षिते आयप्रत्यय आर्धधातुके वेति आयाभावः। बोताः
। नादाविषु। अनालोचने कि। तमस्य पत्नीति नदद्वः कुमे एण। नाद्शाद्यस्त्वरूढिरादानादमताप्यवयवार्थेन सुसाधंते
अतएवाज्ञानार्थादर्शेरितिसंगच्छते। भाष्ये तु कर्मकर्तरि व्युत्पत्तिर्दर्शिता तामिवेमंपश्यंतिजनाः सदृशापंपश्यतिज्ञानवि
षयो भवतीत्यर्थः तत्र विषयत्वापत्तिमात्रेण वृत्तित्वेपि विषयीकरणावृत्तित्वादज्ञानार्थादितिसंगच्छते। नदीवी। अत्रस्प
स्पर्धीस्यपाणिनीयं। नत्वमित्यादावतिप्रसक्तं च। नागीति। षणकाः प्राग्वत्। शोताः। नुम्हविसर्जनीयशर्व्यवायेपि। णत्वेने
ति। सनः सम्प्रत्वविसर्गयोः कृतयोः वाशरीतिविकल्पान्तपसेमकारत्वेन शरा आवाये सुपः सस्यषत्वं एवं समुत्वेनता

सु॰ ८२ देशाप्रत्यययोरितिषः अपदांतस्येति निषेधादिति भावः। एवं स्थिते सकारस्य ग्रहणे नास्ति दूर्ष्यं ग्रहणस्य प्रयोजनं चिंत्यं॥ आख्यानादि
ति। असंभवादिति हरदत्तोक्तिस्तु नादर्त्तव्या। सुहिंसु इत्यत्र संभवादिति भावः। संयोगांतेति। नचास्मिन्कर्त्तव्ये बहिरंगणत्वेनासिद्धो लोपस्या
सिद्धत्वं शंक्यं। पदसंज्ञासापेक्षत्वेन संयोगांतलोपस्यैव बहिरंगत्वात्। कथं तर्हि कार्यं कलत्रं शाः चावपाणो संयोगांतलोपो नेति
प्रणुक्तमिति चेत्तन्न। नत्र हियणः प्रतिषेधो न वा झलो लोपादिति पक्षद्वयेपि लोपाभावे निर्णीत एकरूप्यापत्तेः स्वेमंतरंगमिति यदी
तुंपुक्तं। आतिदेशेन लभ्यस्य परत्वमतस्य सुनं लोपस्य च अस्य रत्वं भागे विश्रांतिः सत्वष्टत्वात्। इह तु आद्यपक्षद्वये संयोगांतलोपस्याप्र
त्ययान्तैकरूप्याय बहिर्भूतनिमित्तापेक्षे बहिरंगमित्यस्यैव न्याय्यत्वादिति दिक्। नसिरस्सिभ्यामित्यादि। पत्तुरदंति। शुद्धक्रुंचकं शुद्धकंचो
त्सर्गेण सुकलोपः शुद्धत्सुद्धौ सुलभ्याभावः चक्रौंचभ्यो। शुद्धः शुद्धकोल्पभ्यांमिति निरस्सर्वेमनेन भस्तुत्कं। भयं तु विशेषः नकार कृत्संयोगां
तलोपो निर्विकारः। नत्वनुसोपि दुसं भ इति। दिधगिति। पत्तुरदे हैदः परोरिति कृत्स्याप्यसिद्धत्वात्संयोगांतलोपस्य जश्त्वे दिधगिति
नैमित्यपेक्षोक्तं नस्त्रामादिकं। दादेर्घस्तनिषत्तस्य रत्वापवादस्य जागरूकत्वात्। यंनाः। विद्वानिति। विरेः शतुर्वसुः अप्राप्तित्वात्कौ। श्रीः ८२

सुकुः। सेरित्वानिति। आवायां मदवसश्रुतः इति कसुः। सेदुष इति। ननु नरत्नुबंधकग्रहणे नानरत्नुबंधकस्येति परिभाषया नितिदेः शतुर्व
सुरित्यस्यैव वसोः संप्रसारणं युक्तं न क्वसोः सत्यं। वसोरुकारानुबंधकरणं क्वसोः सामान्यग्रहणार्थं तेनेत्यस्याप्यनिवृत्तावेनापि सि
द्धेः इद्गामिप्रकृतिभ्यः कसुर्नोदाहृतः कौंरस्मत्वात्। केचत्तु लपुत्रजते श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते। तं तस्थिवांसं नगरोपकंठे रत्ना
दिकं ददर्शा अपिक्लृप्तविज्ञायायो भवतीति मासर्षीदसीति सामान्यापेक्षं ज्ञापकं मा अधिस्वकं विलस्य माधवेयं। पुंसो सुङ्। विवक्षितत्र
ति। तेन परमपुमानित्यत्र परत्वात्सुडि कृते समासांतो राजत्वं भवदसुङ् एवाकारस्य भवति परसप्तम्यां तु नेन निषेधः। सर्वनाम
स्थानेत्यत्र ते प्रागेव पुंशब्दोकारस्योदात्तत्वे सति सनत्यर्मणोरहलस्थाने नर्द्धमेघो उदात्तस्यैव आदेशस्य प्रसंगे ननचौकारस्य हृतो
पिदरो नंतस्त्वान्निवर्तयिष्यते असुङ् श्रांसत्वात्कारिष्यत इति वाच्यं। अंतरंगेष्वरे कर्त्तव्ये बाहिरंगस्यासुङो सिद्धत्वादिति भावः
। एतेद्वे कैयटहरदत्तादीनां अनुरोधेनोक्तं। वस्तुतस्तु परसप्तमीपक्षोपि स्वपदः। अहूनवद्रूपपरिभाषायाः अंतरंगपरिभाषायापवा
दत्वादित्यवधेयं। नन्वेवमसमासेपि असुङि कृते प्रातिपादिकस्वरेण मध्यनित्यं नप्रत्ययस्वरस्य बाधात् असुङ् उदात्तत्वं स्यात्तद्वध्यनेत्

मु· कारस्यघुनान्पुमांसंपरिपात्विस्यादौ तथैवप्राप्तादितिचेन्नसत्यं घुमसुनोनिराकरणसामर्थ्यान्प्रातिपदिकस्वरेणभवतीतिहृदन्तः।
८६ नचेतरयुक्तं प्रकृतिस्यदविभागश्चस्येवेवपिघटस्तस्यघृहीतेरितिचेन्नसत्यं कृत्विनखंडेघपिप्रवृत्त्यादिरलिंगघटाघ्पसिद्धंवहिरंग
मित्येवेदंसिद्धंतघापिवहिरंगपरिभाषायाअनित्यत्वमपिज्ञापयितुंनिराकरणमितिनिष्कर्षः उच्चारणार्थइति यतुप्रत्येकमनुप्र
विति यत्तुपात्रेणव्याख्यातंउकारउगित्कार्यार्थइतितदसंगतमितिभावः हेतुमदिति अत्रसंबुद्धावितिसुक्केनदीर्घः पुंस्विति संयोगां
तलोपेमोनुस्वारः तुमुस्यानिकस्मैवानुस्वारस्यापदान्तस्यणान्नुम्यविसर्जनीयेतिनपत्वे असंबुद्धाविति एतद्ववाच
निकं यत्तुहरदत्तादयआहुः सोर्डितिवाक्येऽनङ्‌सावितिवचनेनकृतेविरनङ्‌एकश्रवणस्यज्ञापितत्वादेतत्सिद्धमितितन्नुप्रा
गेवदूषितं अगत्यैवपरिभाषयावासमाधेयं अदसऔसुलोपश्च नतुसोरेवौकारोविधीयतांसदायत्वेनअसाविनिमि
दंकिंसुलोपविधानेनेमैवं असकौस्त्रीसत्रटापित्रसयस्यादितिडत्वप्रसंगात् अमुकइतिऔत्वाभावेसदायत्वंसादुत्व
।अमुकइतित्वसाधुःसत्वेनमुत्वस्यवाधात् एवंअमुकौअमुकयामौइत्यादयोप्यसाधवएव अमुकाअदकः शर्मेत्या श्रीः ८६

१६६

देरेवसाध्यत्वात् एतदिदुत्ववचने पारिभाषिकस्यवदुवचनस्यग्रहणेनामीतित्यादिसिद्धावपिजस्यिअमीइतिनसिध्येत् न
ह्यत्रएकारस्यवदुवचनपरत्वास्तिअनोप्याचएवदृष्टौकादिति नमुने नेइतिविषयसप्तमीत्यादनाभावेकर्तव्यइतिअन
यार्थः परत्वाभावान्नाभावोनस्यादितिभावः ननेवमपिकृतेनाभावेसुपिचेतिदीर्घःस्यात्दीर्घःस्यात्दीर्घत्वेतिमुत्वस्यासिद्धत्वा
त् अनआहकृतेचेतिसन्निपातपरिभाषयावासमाधेयं अत्रेदमवधेयं अधुनेतिवत्अमुनेतिरत्नवेनमुनइत्युक्तिर्नेतियो
गविभागार्था नेनएमःएमेभ्यःइत्यादिसिध्यतिअन्यथाहिरोरसिद्धत्वातउकारस्यइत्संज्ञालोपौकथंस्यातांनचानुनासिकानि
र्देशसामर्थ्यादित्संज्ञालोपौप्रसिद्धत्वनेतिवाच्यंतरुकृत्वमिसादोहुहिचेत्यस्यावारुत्वपेऽनोरोरित्यत्रअनुनासिकस्यैवनि
र्देशेननत्रैवचरितार्थत्वात् नवानोरोरित्यत्रमास्त्वनुनासिकत्वात्रनिपरोरुपग्रहणेनैवनिर्वाहादितिवाच्यं एवमपिदेवरु
हीमत्ररुधातोर्दुर्वारत्वात्एमइत्यादावपिअनुनासिकस्योःअवर्णस्यापाद्यमाननयाचरितार्थत्वस्यमुक्तत्वाच्च एवंच
स्यानिवत्सूत्रस्यापिप्रवर्तनोपरत्वादिसमोंपिलभ्पते प्रत्ययःपरश्चेत्यादिनिर्देशायत्नविधावग्रहणेचेदृग्लिंगंइतिदिक्

१६७

सि॰ सु॰ । इति हलंताः पुंलिंगाः ॥ नहोधः । दह इत्येव नोक्तं तत्राह । सति नहमित्यत्र रदाभ्यामिति नत्वं स्यात् स च सत्यपो रितिच नस्यात्
८६ अत्रेदमवधेयं सुपु अनडुहो यस्यामिति बहुव्रीहो स्वनडुहानि मात्मादि पुंवदेवरूपं पतुर्गौरादित्वात् ङीषं स्त्वा चनडुही सुराजडु
ती विंशतिः अनुपसर्जनाधिकारविरोधात् गौरिति गृह्णतिगरेभ्यो इयेवाक्षिप्य कर्तव्य तिरस्त्वं वैरूप्यधायादीर्घः स्यादिति रूपा
लनस्य रलयोः उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वं आशिषावित्ति आशासः क्वावुपसंख्यानमित्युपधायाः इत्वं शासिवसीति षत्वं इति हलंताः
स्त्रीलिंगाः अन्वादेशे इति अयं च अस्मिवेति व्याख्यातारः तस्यलुकालुभत्वेपि वचन सामर्थ्यात् तस्य पलक्षणमित्याहुः वस्तु
तस्तु मतेऽस्य वैनत वक्तव्यः एनं एनौ इत्यादितु सदाप्यत्वेन सिद्धेर्द्वि विः मित्तु कालुसेपितका रोच्चारण सामर्थ्यादेनदादेशः नचै
वं एतद्धि तद्वक्त्रापि नरापत्तिः एकपदाश्रयत्वेनांतरंगे सर्वोक्ते किं चारि नार्थत्वेन बहिरंगे मामासिके त्वकि तदप्रवृत्तेः रोमुपि अ
हर्गणीनीति प्राचा तु अहन्नित्युपन्यस्तं तदिहानुचितं अहोभ्यामित्याद्यर्थं तत्पाकर्थं विद्योतं अस्य कृतत्वात् स्त्विति एनत्व सीरत्वा
मित्यंचेस्पष्टं बहूजीनिश्यं नादित्वि तुवाचनिकं तथा च वार्तिकं बहूर्जि प्रतिषेधः अंगान्तर्वेत्त्युममेके इति भाष्ये तु अवःपरो॰ श्री
८

योऽस्त्वत्तदंतस्य तु मृद्वत्स्वार्थं मात्वि सवचयमवार्तिकं प्रत्याख्यातं एवं तु उक्तरीत्या नेगरहंगतरीयाभिस्यादीनामपि व्यक्तिवतानां नुमानभा
वमेव यथोत्तरे हि मुनीनां प्रामाण्यमिति दिक् अत्तोपधस्येति कौतुनं नस्यानिवृद्दिति तु नेहाश्रीयते तस्यकाचित्कत्वात् के
चिदिंत्रति नस्यानिवृत्ति स्येवमार्देत्रिकत्वादिति स्पष्टमाकरे अस्थादिभ्यस्तानीति मसविंशत्यधिकापंचशतानी त्यर्थः नचादि
सोनवानां अंत स्थाद्वित्वे शारदा औदि चतुर्णा मध्ये रजायोनांत्रयाणा द्वित्वे सथ अनुनासिकस्तेनाश्विप्रयत्नतात् ।
जश्चित्वाद्वित्वस्यानुनासिकस्य च षिकत्वा द्वादश संकलनया सप्तविंशतः एवं द्वितीयायामपि टायां चतुर्दश भ्यामि अष्ट
त्वारिंशत् भष्रायर्णयमानां द्वित्वान्निमित्ति चतुर्विंशतिः उपिसप्त अनुनासिकस्तुनास्ति एकारस्यानहत्वात् भ्यामिभ्या
न्वत् उ सौउ मादिपंचके च प्रत्येकं चतुर्दश सुपि गत्वर्थे त्रयाणां ककारषकार योर्द्वित्वेन उकारस्यानुनासिके न चतुर्विंशः
तिः एवं ऊ ऋपसेव णां उ घयोर्द्वित्वे अनुनासिके च अष्टचत्वारिंशत् ऊगभावेत्रयाणां उ कारद्वित्वे अनुनासिके च द्वादश ।
सु १८ औ ० जस १२ अम १२ औ ० शस् १२ टा २४ भ्यां ४८ भिस् २४ उ ० भ्याम् ४८ उ स् ० औ स् आमड् ओस् प्रत्येकं सुप् २४

अस्से नवधेयं एतायां नसितुमागमेछनेनस्पाश्लिके द्विलेजकारस्त्रपसद्धितंरूपपदं एवंशास्पीतिसंकलनयाद्वादशा। तथा च रूपंयहाग्निनतास्यामिति भाष्यवार्तिकमतेऽनित्यं यत्तुवदंति उद्यमेवं द्विलपुनर्द्विललोपविकल्पनेः। अष्टपंचाशानो द्वानिमसधिकंशतमिति तद्विंतापुनर्द्विलस्पाप्रामाण्यकलातरूपानंसप्तसंजकत्वात्। अष्टपंचाशत्वोरद्वौरूपपसभावात्वेति विहू। निरश्रीरिति भाभाद्वचरस्यलोपः अलेरेऽतिवचनानि पाटेआभावः। स्वपइति। शोभनाआपोयस्मिन्सरसीतिवहुव्रीहिः। स्वकृप्तेरितिसमासांतेप्राप्तेनपूजनादितिनिषेधः। यत्तुअनिसत्वादितिप्राचोक्तं तस्माभादिकं द्वांतरूपसर्गेभ्यइतितुनभवतितत्रापइतिसूत्नस्यमामानस्यानुकरणमितिवक्ष्यमाणत्वात् सुपुमांसीति पुंसोसुङितिसूत्रेसुटीतिवाचदशाकस्पत्राचोमनेत्रासिनेतूक्तिधेत। ओदितावतिव्याप्तिः अस्माकंतुसर्वनामस्थानेऽनतियपाक्तंवृत्रनांतर्विद्वत्सिद्धिरितिभावः॥ ॥इतिहल्लंतानपुंसकलिंगाः॥ ॥स्वरादिनिपातमव्ययं स्वरादयःश्चनिपाताश्चेतिसमाहारद्वंद्वः। स्वरितिस्वर्गेपरलोकेच। अंतरितिमध्ये। प्रातरप्रत्यूषे। पुनरप्रथमेविरोधेच। सनुतमंतर्द्धौ। उच्चैरितिमहति नीचैरल्पे। शनैसविसाग्रदेः कृध श्रीः

८१

१८०

कुमले। वियोगशीघ्रसामीप्यलाघवेष्विति। ऋतेवर्जने। पुनर्यदितिसेककाले। आरादूरसमीपयोः। इत्यकूतिन्ना। ह्यसअतीतेन्हिः। श्वोनागतेन्हि। दिवादिवसे। रात्राविति नितिशेः। सायमिति निशामुखे। चिरमिति बहुकाले। मनाकूर्ईषदल्पार्थक। जोषमसुखेमौनेच। तूष्णीमितिमौने। बहिरित्यबहिर्भावे। समयेति समीपेमध्येच। निकषेत्यंतिके। स्वयमित्यात्मनेत्यर्थे। हपेतिसूर्येन्तकमितिरात्रौ। नञ्‌निषेधे। हेतावितिनिमित्ते। इहेतिप्राकाश्ये। अद्धेतिस्फुटावधारणयोः। तत्त्वातिशयेत्यर्थे। सामीप्यद्युतुतुस्थितयोः। वत्‌। तेनतुल्यमित्यादिनाविहितो वतिप्रत्ययः। प्रत्यक्षप्रकर्षोद्यार्त्ये इतिविहितः। सनेहग्रहणेन। पृथगदूनिवातोपा। सनात्। सनत्। सनातन। एतेनित्ये। उपथेतिभेदे। तिरसंतर्द्धौ तिर्यगर्थेपरिभवेच। अंतरेतिमध्येविनार्थेच। अंतरेणेतिवर्जने। ज्योगितिकालस्यमहत्त्वेप्रश्नेशीघ्रार्थेसंप्रत्यर्थेच। कमितिवारिमस्तकनिंदासुखेषु। शंसुखे। सहसेनाकस्मिकाविमर्शयोः। विनेतिवर्जने॥ नानेत्यनेकविनार्थयोः। स्वस्तीतिमंगले। स्वधापितृदाने अलंभूषणपर्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषु। वषट्वौषट्श्रौषट्‌एतेहविर्दाने। अन्यदित्यन्यार्थे। अस्तीतिसत्तायां। ऽपांश्वित्यप्रकाशे। द्वारणरहस्ययोःसमेतिसांतौ।

१८१

अ·मु·
८६

विहायसेति विषयस्यर्थे। रोधेति रात्रो। सर्वाभिष्वेने तो वितथोसुषेति अर्थे। पुरे स्वभिरते विरातीते भविष्यदासन्ने च। मिथो।
मिथस एनौ रहः सहार्थयो। श्रायस इति बाहुल्ये। मुहुस इति पुनरर्थे। प्रवाहुकमिति समकाले ऊर्ध्वार्थे च। प्रवाहिके निपातांतरं।
आर्यहलमिति बलात्कारे आकारोपनस्ता। आर्ये निप्रनिबंधे। हलमिति प्रतिषेधविवादयोरिसादः। अभीक्ष्णमिति नित्ये नः पुनर्मादं
मार्धमंत्रेमहार्थे। नमस्तनेनो। हिरुकु वर्जने। धिक्कुनिंदाभर्त्सनयोः। अमुत्रे प्रेत्य सैव। आ मूअशी कारे। किंमेति उच्यंपत्निकाम
प्रमयादिमार्हिनिश्चविहितः प्रमयोपीहस्यहूनेहसे केपपाचनतो। कारणामासः प्रनामस्थानो। प्रश्नानुमाना नार्थे। प्रनानविस्तारे।
मामाउ। एवौनिषेधाउकयोः। आहृनिगत्यहनि। तेनासेपिदृष्टेयाः। नथाहि। कामंस्वाउके। प्रकाममिनिति अपे। भूप इतिपुनरर्थे।
सांप्रनमितिन्याय्ये। परमितिकिंत्वर्थे। मासानयनस्य सोप्नुवितिर्पगर्थे। मनमिन्सधांगीकारे। मंसुआशुएनौ शीघ्रे। मंवत्सरवर्थे।
अवक्षपमनिश्चये। मपदिशीघ्रे। वृत्तवृदिस्वतिप्राये। प्रादुस् आविस् इति प्रकाशे। आनिशमिति सदासदा अजस्रं संततनंए ते सातत्ये
उपेतिरात्रो। रोदसीद्यावाएथिव्यर्थे। ओमिति अंगीकारे ब्रह्मणि च। भूरिति एथिव्यां। भुवइत्यंतरिक्षे। सुरिति स्वर्गे। स्तुतर्मा इतिओ श्रीः
नि ८६

घ्रे। सुषुप्रशंसायां। दुष्टु निंदायां। सुष्टुपूजायां। अहूआश्चर्ये। ऊ इति कुत्सितनेयर्थयोः। अंजसेनितन्वशीघ्रार्थयोः। मिथु इति द्वाविम
र्थेः। भाजकत्वे प्रेविराय विरराजाय विरस्य दिविरेण विवादि ने ने विरार्थकाः। अमनमितिनि विनाशे। भानुषक् भानुषसे। अनुषक्
अनुमाने। अमनमन्शीघ्रमाप्राप्तिकल्पयोः। स्थाने इति युक्ते। वामिती खटु कार्ये। सुरिनुहुपुलेवरिरूपप्रसे इत्यादि। वेनिसमुच्चयादि
षु। वास्यादिकल्पोपमयो रेवार्थे च समुच्चये। रेतिप्रसिद्धे। अहेतिपूजायां। एवैवमवधारणे। नवहूतोत्र। एवमिति उक्तपरामर्शे।
नूनमिति निश्चयेतर्के च। आश्वदिति निशंकायां प्रतिषेधे च। वा समुच्चये पुच्च। चेदिति यद्यर्थे। च एव अयं चेदर्थेणिन। समुच्चयादौ
तनुबंधः। कच्चिदिति निपातः। पुनेति सैसरहार्थे च। पुनपरितिरिककाले। भूयस्पुनरर्थे आधिक्ये च। कूपरिति प्रश्ने प्रशंसायां च।
ऊ विरिति प्रश्ने प्रशंसायां च। कु विदिति प्रश्ने प्रशंसायां च। ऊ विरिति प्रश्ने प्रशंसायां च। कु विदिति प्रश्ने प्रशंसायां च। नेन
तिरप्रश्ने। यत्रेत्यत्र वक्तृसमर्थेगहीश्वर्येषु। नावकल्पयामिनमर्षयेगर्हे आश्चर्येवा यत्र भवान् शूद्रं यं जयेत्। नहेति प्रमारंभे। हं
तेति हर्षे विषादे अनुकंपायां वाक्यारंभे च। माकिमाकीनकिरिति प्रयोगवर्जने। माङ्न औस्पयरिषुके। इह पाद्यस्ता। निपातनाद्यर्थः। ते

मु॰ नायुरत्तत्वं सिध्यतीति श्रीधरः। नह्यिं संपि हृस्वरेणापि हृस्वे सिद्धे। परस्मात्। तत्र स्वरेणानामपि अव्ययसंज्ञार्थं स्वरादिपाठ इति। तदपि
८७ चिंत्यं। लक्ष्मीवाचकस्यापि मा शब्दस्याव्ययत्वापत्तेः तस्मादुभयत्र पाठफलं चिंत्यं। यावत्तावदेतौ साकल्यावधिमानावधारणेषु।
साकल्ये यावत्कार्यं तावत्कृतं। अवधौ यावदत्तं तावद्वितरेत्। मान यावद्दत्तं तावद्भुक्तं। अवधारणे यावन्मत्रं ब्राह्मणानामंत्रय
त्वविशेषविनर्कयोः। हुं वितर्के नेष्टल्पिपाठांतरं। रैदाने अनादरेत्वा रैकरोति दरातीत्यर्थः। तं रैं किंकरि ष्यसि श्रीमद्वैपदूरवौ
हृपिदाने। स्वाहादेवहविर्दाने। स्वधे पितृदाने। श्रौषट्वौषट्डादीनामनेकार्थत्वादनुनयत्र पाठः स्वरभेदार्थः। तुमिति तुंकारे। तुंत्वं तुत्वं सत्वं
। तथाहीनिनिदर्शने। स्वाद्वितिनिनिषेधेवा स्मालंकारे निश्चयेच। किलेतिवार्ता यामलीकेच। अथेति मंगलानंतर्यप्रश्नकार्त्स्न्य
न्धिकारप्रतिज्ञासमुच्चयेषु। अयं स्वरादिरपि। तेन मंगलवाचकस्य सत्वार्थत्वे अव्ययत्वं सिध्यति। तथाच श्रीहर्षः अथ रमाकुमा
रयशास्तत्कृतः भजा श्वतुष्का चारुलिपि वेदिके दरे। यथा कुलाचारमथा वनीकृ जां पुरं ध्वनिगः स्वपयां बभूव तामिति। अत्रेहिमयत्र श्रीः
पर्यां बभूवेत्यस्य मंगलस्यपनं च करोत्यर्थः। निपातस्य स्वरूपेणैव मंगलं मंदंगध्वनिवत्। तु स्वरभेदार्थं पाठः। स्वोमतीनिपादपूरणेव। ८७

आदहेत्युपक्रमे हिंसाकुत्सनेषु। अवद्दत्तमिति। इहअनुपसर्गत्वात् अवउपसर्गत्वइतिन भवति। अहमितितु वंतरतिरूपकं। एतेनोत्
येते नविनीतौ वामिति व्याख्यानं। तुवामित्यर्थेत्येदवामित्सत्यं। अस्तीतितिहं तरतिरूपकं। एवमन्मी स्वर्गार्थे। नामास्मि चान्ये। आदे
तुवाचेत्यर्थे। आसेतिवत्स्मृत्वे त्यर्थे इत्यादि अहंति संबोधने अधिक्षेपे निषेधेच। भाइतिवाक्यस्मरणयोः इ संबोधनजुगुप्साविस्मये
षु। ईउऊएऐओऔ संबोधने। पशु समग्रार्थे। पशुमन्यमानाः। शुकं शेघ्रे। यथाकथाचेत्यनादरे। पाटूप्याट्अंगहेहैभोः अयेएते संबो
धने। घेतिहिंसाप्रातिलोम्यपादपूरणेषु। विषु नानार्थे। एकपदे इत्यसमादित्यर्थे। पुनः कुत्सायां। आतइति। इतोपीत्यर्थे। आस्तुतिगा इ
ति। तथथा। यतरिंनिरिदेतौ। आदौ ब्रितत् विकल्पे। सीमूमर्यतो भावे। कंपादपूरणे। सुकमतिशये। अनुकं वितर्के। ओंचट्अंतःकरणो
अभिमुख्येन। वपादपूरणेड्वार्थेच। दिष्ट्या सानंदे। चट्चाटुप्रियवाक्ये। हुमिति भर्त्सने। इदेति माद्रपे। अद्यतेद्यानीदानीमित्यर्थे।
इत्यादि। अत्रेदमवधेयं। स्वरादिवाद्योराद्रहृतिगणत्वात्तथापि येषां निपातनत्वरहमस्येत्यादिषु अनेषु स्वरादिषु स्वरद्भपभाजनत्वात्
पत्रबोधाः यथा उत्तरादिः स्वरादिषु। इद्धो नत्वनैकनेनतोद्रानत्रयोगात्। यत्तुउत्तराद्रस्य स्वरादित्वानुदिन्निपातनस्वरमात्रां कंस्यांतोरा।

मु ८८ त्वनिपातनसामर्थ्यान्समासाद्धुस्त्व्रूनसान्। स्वराद्देरंनिपातनान्। अंतोदात्तनिपातनवैषयर्थ्यान्। परापि कृत्तिकापाणुक्तंस्वरूणमने
समासः धकृद्विवाख्यानकमित्याद्योंतोदात्ता इति। पञ्च। मनान्निरस्य वमादय आयुदात्ता इति। तस्मनें ग्रामादिकं। तस्य विसंवाद
निर्मूलत्वादेनित्यकोक्तनेत्यपेक्षितं॥ ॥तद्धितस्थास्सर्वविभक्तिः॥ ॥सर्वेति। दत्तनत्र पानिके सर्वः। नेति। किंनेकत्वनपेने
त्यधान्तः स्विभावः। तद्धितः। किं। एकः। द्वौ। त्रयः। असर्वस्मादिति। औपगवः। इन्नोजनः। जीवमेरति। नुमर्थेसेसेनिकिअसे पत्नपः। पिव
ध्येदमि। तेनैवत्राध्येमलपः। पावेतिपि वादेशः। पत्वादुः। कतीतित्राविति। तम्नेसात त्वस्य पत्तनोभावे इति सिद्धं नान अंतग्रहणा
मोपदेशिकत्वप्रतिपत्त्यर्थं। तेनेहन। आधपेविकी पर्वे। लक्षणप्रतिपदोक्तसंनिपातपरिभाषाभ्यां सिद्धत्वयो रनिमन्त्रज्ञापना
मु येदं ष्क्रानेसुन्कनः। तदेनेति। तत्रभवदित्येभावलक्षणेस्थैव व्रजत्वदित्यादुतनितनिम्पत्तेसुन्। विग्रहपद इति। अपितदेः क्व
सुन्। आवृग्रहणमिति। तथाचवार्त्तिकं। अजयादसेसुभ्य वचनान्यवेक्षं। तिंगाभावादिति। स्वजमोति। कसंभवस्क्त्वियामिति श्रीः
स्त्रीस्त्रेसमानाधिकरणादिति पसंगहरी नावाधः। सचनस्थितः। ऽत्ततिपं जूह लणीसाराचतियासि ॥अलिंगत्वे आर्थवेणत्र ८८

१७८

णवविद्यागतस्मृतिविशेषमात्रं कारदृष्टिर्मनिति। लिंगकारके निविभक्तिवचनशब्देकारकसंख्यापरावितिभावः। यथावानेति
। परिगणनमिदमित्येके। अन्येतु उदाहरणमात्रमित्याहुः। वपादयाति। आदिरेवाकारो उप्यनेनांसः। अपिनासाद्य चपोनः॥ ॥इ
तथ्याप्यानि॥ ॥अव्यद्वेति। अशः तुषितरित्वरिकणिविशिष्टः। कृत्वा पंचाजीति। नवात्रतदंतविधिविरहाद्देशान्तेनिवार्यं। अम
द्रतप्रदेयग्रहणेनानुपसर्जनाधिकारेण च स्त्रीप्रत्ययेपुनरंतविधिज्ञापनात्। मूषिकेति। रचिक्ष्टयोः किकन्नित्यधिकारेमुर्षरी
र्घश्चेतिकिकनि इकारमध्योमूषिकशब्दः। पत्नकन्दपतेये एतिदीर्घोपधात्संज्ञापांक्तिनिम्नःसक शब्दोमाधवेनोक्त न्तोप्यपंप
प्। प्रत्ययस्थादिती नमिनितुविशेषः। पत्तुकन्नंनोसे अजादिगणे पाठेनत्रपुंस्के। तस्यआनितलक्षणङीषुवाधनार्थत्वात्। संज्ञा
यामजनीनितादित्याहुः। नविभेः। व्याघ्रौ साद्विनसंज्ञाखेपिज्ञातिनिनानपायात्। भस्त्रफलेति। भस्त्रिवफलानि यस्याः स्तनिवि
ग्रहः। द्व्यापोरिति। एतच्च फलनिष्पत्ताविति धान्तोमाधवग्रंथेस्थित। भाष्येतु श्रायेणदीर्घएव पठ्यते। प्रत्ययकृपुष्पेति। पाककर्ण
वोत्यादि... स्वभाष्यवार्त्तिकपर्यालोचनपेरमुक्तंनेनमस्याक्छंडेनिपाठेनादर्शनेयः। शूद्राचेति। शूद्राशब्दापपु

१७७

सु· ९९ स्यारषति जातिश्चेत्तमहत्सर्वस्तन। जातिश्चेदित्तीदा प्रिसं वध्यते। पुंयोगेन्तिति। पुंयोगश्चदंपस्यरूपएवेति ननियमः किंतु नस्पजन
कभावोपितेनवैरुपाश्रङो। स्त्रू रा जन्मान्माद्रिपोष्योसुतोमत्र नाविनिसिद्धं। महाशूद्रीति। आभीरीतु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः स
पेन्मम रा। अन्येरमनधेये। अजातिरा लोश्रडे येन पान्ये। जातिरिति निवार्यमुत्लिकार्यसंश्रमणा जातिलक्षणोङी। येवनाधिष्यते।
पुंयोगेरिमेणीहत्तिः। अमहदि स्याद्यपिमयें। महाश्रूद्राद्ये रिति विशेषण एवजात्यंतरे वर्तते। तत्र अवपव स्यानर्थकेनयाश्रूद्रा।
दृष्यंकत्वेषोरूडू तम्मीना भावात्तदापः प्रसंगएवनास्ति। पानुमरतीश्रूद्रानत्रमहाश्रूडेती प्यतएव। कुंत्ये साद्दे। त्रयोमीर
लेताइत्येके। कुन्त्यानालभेत। उष्णिहककुभौ इत्यादित्रयोगमुदाहृत्य भदंना अपिभाष्ये स्त्रीत्वेनाः पुंयोगेनीति। यदा जोसादयः
त्रयमजानादौ वर्त्तते तदा अदंतत्वादेव टापूसिद्धः। यदा तु लोप्रमनी सादिविवक्षातदापुंयोगलक्षणोङी। पूर्वापरः सोनेनबाध्यते
इति स्वत्वपितु मपिशाब्दः। मत्स्यान्मनः। नञः किं राजनपस्ली अमत्स्येति ओषधिजातिरियं उशितन्य। भवतीति। सर्वोदिपुनवतुस्तु
दितपठितः। भावेउँवतु रितिसुन्नादिनस्था। सर्वेनानुडी पित्रापूश्पनोरितिनिसोनुम्। वनोरचा। सुस्नानमिति। सुपजोद्रुं निप। अ सुः ९९

तिधीवरीति। दधानेः क्कनिप्। शर्वरीति। दरध्यानोवेनिप्। सुपेष्ठानेरहृत्वंनानमस्त्वेपिहत्त्वेनाहृदित्तत्वाभावात्तङी। व्ययोर्निषेधोन।
अवावेति। स्यामकारस्तत्राघिकोयंनिषेधः तेन अवावरीमाह। ननेनन आष्यादेरोहत्वं। पत्ते डाविति। तथाचहृत्वेनेवदुधीवर्णे वं
बहुधीवानीवहुधीवेइतिस्पत्ररूपंभवतीति भावः। राजविशेषर्णेव पत्राससंपङीपोप वारः। असिद्धत्वादिति। कार्यकालपक्षेणेदंपय
दितुपयोरेवंशायट्संज्ञापादितात्परेशकालेस्मानेति स्यात्स्थानं तदसिद्धत्वेपवर्णंतेनोपधुतनरत्वमध्येः। वक्तानेनपयोर्देशापदे
पि असिद्धत्वमुपयुक्तमेव। एकदेशविकृतस्योपसंख्यानंदिस्थानिवत्त्वेपवृत्ते। आदेशग्रहणसामर्थ्यान्नार्थेसर्वपरादेशं आत्मा।
श्रितआनुमानिकोप्यादेशः स्यानिवृदितिवाव्याख्यायतेउभयथापि अस्त्रिपौननस्यहत्तिः एतद्वाकोतत्त्वं। बहुपत्नानाविति। न
संयोगादिति निषेधान्नायमुपधालोपी। तेन अनउपधालोपिन इतिनप्रवर्त्तते। डाबुभाभ्यां। ननुनिषेधडापोः क्वचनसामर्थ्याप्
र्याकः सिद्धः। सत्यं। अन्यतरस्यामिति योगोविभक्तनेनतत्रमनइतिनित्यं। अनोवहुव्रीहेरित्युवात्स्यानङीपामरहितकल्पस्तभाष्येमिर
। अनउपधालोपिनइति सूत्रं तु नियमार्थं। अनोयोसौविकल्पः सउपधालोपिनएवेति। तथा च सुपर्वेत्यादावनुपधालोपिनिनिषे रा

सु· ८० धार्यमिदं बहुग्रहीमादौ तु नास्ने भवस्येव कीय। नेन बहुधीवरीत्यध्यतिक्रमन्तोऽभ इति रिङ्गपमानदानत्वं नियोगेन विधीयमानो रे
फः प्रकरणान्तरस्थेन ङीपि दृष्टेन निषिध्येत न तु वचनोच्चेतिस्सूत्रमेव ङीत्रौ विधत्तामिति चेन्न उभयविधौ गौरवात्। किंच। एवमपि ङी
पिनि विहितोऽपि ह्रस्वः संनियोगशिष्टत्वाभावान्नु प्रसंगेन समाहितं नद्याः। अनेन बहुव्रीहित्वं स्यानंतरं उपधालोपि नो र
ति सूत्रमस्या। अनुपधेमादि ग्रहणं तरस्य सूत्रं उग्सूत्रे नान्तरस्य ग्रहणं च मा भूदिति। अनउपधा। बहुव्रीहेरूध्नो ङीपि त्सु
नो बहुव्रीहिग्रहणं संख्याव्ययादेर्ङीप् विसर्जनो ङीपानुवृत्तेनेरस्याञ्चापेनारः। अन्नं नारि सारि। नियमार्थमित्युक्तं। नैवं वंशर्वै
विकल्पसिद्धेः इहान्यतरस्यांग्रहणं अर्थमिति वाच्यं। असति हि तस्मिन्नित्यार्थो विधिरेवायं स्यान्न तु नियमः॥ प्रत्ययस्थात्का
त्पूर्वस्य॥ ॥ कादित्यकार उच्चारणार्थः। व्यंजनमात्रं विवक्षितं। विशिष्टविवक्षायां तु एतिकास्वरं त्वीत्यादेः अकचि न स्यादि
त्याशयेनाह ककारादिति॥ वर्णनिर्देशोऽयं हिकारप्रत्ययो विहितः। कचित् समुदायात्प्रयोगस्कउत्वेन गंवा वपदकारस्य सादिनि
र्देशास्वरूपयत्नसाध्य इति भावः॥ आपि परत इति। एतच्चाकारस्य विशेषणं तत्र सामर्थ्यात् ककारे ककारोऽस्मा अवश्यापेक्षितत्वेन श्रीः ८०

१८०

तुपथकयेत्यादौ चित्तु गदि वचनं वाध्ये। अतएव सार्विकादौ आशाकारस्य न भवति। तदेतदुक्तं। अकारस्येकारः स्याद्यापि पर इति
ककारविशेषणत्वे तु विवक्षिते आप्परत्वे ककारान्तपूर्वं स्यान इस्वव्यन। यत्तु प्राचः। आपीति ककारविशेषणं सार्विकेत्या
दौ तु एकादेशस्य स्थानिवद्भावात् ककारेण व्यवधानेऽपि वचनसामर्थ्याद्भविष्यतीति। तन्न। स्यैरथक धारावति प्रसंगतत्व
दिहितस्यापि परत्वान पापात्। न च निर्दिष्टपरिभाषया यानेस्तारः। अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितेरन्नुच्यमानस्य विशे
षणोपाधिविहितं तदर्थः। अतएव उदीचामातः स्थाने यकपूर्वाया इति सूत्रे स्थानेग्रहणमेवलिंगं। फलं तु स्वसंज्ञाया इकपरिभाषानुपस्थानात
शालीयादिसिद्धिः। यत्त्वाहुः। आपीति विधीयमानस्येतो विशेषणमिति। तन्न। सन्वद्वीयः। आपीत्यस्यानाविशेषणत्वं तु अ
नाशंकमेव रथकधातुत्रकाम्येस्तत्रातिप्रसंगात्। शाकेति पचादयच्। स्थग्रहणं विस्पष्टार्थं। ककारमात्रस्य प्रत्ययस्याभा
वादेव तौ स्थाभावात् पूर्वस्यार्थं। सार्विकेत्यादौ टाबेकादेशं बाधित्वाकारस्य मा भूत्। तस्मादिति तु नरस्येति परिभाषल
तः यत्तु वाचांदौ गमिति परिभाषया एकादेशो बाध्येतेत्याहुः। तन्न। अपवादे परत्वे उत्सेदरुत्वपरिभाषया अपि निषिध्यत्वात् तन्ननक्क

१८१

[illegible]·सु·
८१

।अन्यदेकि इति सप्तमी निर्दिष्टाएवो चितः पूर्वस्य ग्रहणं च सुप्यजं अत इति तपरः किं। रुराधा राचिं कालि मकः। धाका राका। मामिके ति किव
लमामके मादिना संज्ञा छंद सोरे वेति नियमा न्वडीपू। मकुल पीरिति उदीचामात इति विकल्पमापवादः। दक्षिणात्यि के ति। दक्षिण
स्यामदूरे दक्षिणा। आजं न: दक्षिणा न वेति विपदः। पत्तुर दक्षिणस्यां दिशि भवेति पाचा विम्हीतं ततन। नभ्रिपौ भमपमद्दपौ राजंव
म्येव दक्षिणा शब्दस्य ग्रहणान्। अमध्या सर्वे नाम्नो इति मात्रे इति पुंवद्भावापन्ने स्या। पत्नुसमासेएव पुंवदिति। तन्नेति वक्तले। साकिकि
निर्देमादिन्दौ टापूननोऽक्षानाद्यर्थैकए। केणइति इस्वः। टापू इदर्मिके ति। अव्यपात्सपून यास पो। अत्र मामका र:। यादस्नेत नो
री चामात: स्थाने इति विकल्पो प्रा से निषेधो यमिति। तत्त आत: स्थाने इसं ज्ञाम्येद्दाभावान्। प्रासेति यचरो रूपलक्षणमिमा श्रयेनाह।
यत्नरोरिति। स्वरूपस्यापि नवा। यां कल्पमुदाहरंति। यकांतकामिति। प्रासयोरिस्यग्रहा। यपत्नरोरिमेव वक्तुमुचितं। उपनकेति। उपधि
भांसक त्रा मनाहू यो:। क्षिपकारी नां च। ने मतुप त्यते। क्षिपके ति। क्षिपेरिगुपधलक्षणः कः तनोऽज्ञानादैका। चट भेदेनेप चापि श्री:
च ततः कः। तारके ति। नरने एर्तुल। ओ ति निर्नस त्रं ने नकनीनिका च वर्णक प्राचारादि शेषः। तंत्र तांति ब्रिकार स्तात वं ओर मे। अनत्रच ८२

१८२

र्णिके ति। ग्रंथ विशेषस्य वा। व्या स्तोत्रकत्री वा। वृत्ते यनी। निवर्त्ते का रन्तु मौ वा। अन्यत्र निसामे वा पितर श्चनाध्व पितरे च नाः। नर
र्थे कर्म पितरे चसं देव ना त्तार्थे इति यन्न। अन्ये तिक्षलणा यस्यां सा अस्कादस्य कि त्यांतकन्। आशि कालेति अशेषपरिमाण
यस्याः सं ख्यायाः आनि ज्ञरं ना याः कन्। अर्थं गतं स्त्रीत्वं आकारेण यरो यस्य पक्षे वा या इति स्त्री लिंग निर्देशात्तेन स्त्री प्रत्यये
पनइ साह। स्त्री प्रत्ययाकारस्येति। सो कानि पके ति। संकारोन निर्दे त्रे न गरं सो का अयं। तुत्र कणादि सत्रे लसं कारा दिप्लोप
:ततो भवार्थे धन्वयोप धा दुम्। अकारे शः। सच सो कारस्य भवे। तेन्नियमाहातित कार स्यापि इत्वं पिकस्येन। नस्मादातनइत्यु
कं। नतु पया यमकारे नाकारस्यानिकः: एवं स्त्री प्रत्यय स्या निकेनेति द्वं पविक ल्पमेननन। अचाद्ध:। सति ह्यात इत्येतास्मि
न्स्त्री लिंग निर्देश वला त्स्त्री वाचकः आकारः स्त्री प्रत्यय एव वेति लभ्य ते अस तितु नास्मि स्त्री वाचक मयो अकार इत्येनाव
दोत्पेतः। ततः सो का त्विपि केन्स त्रापि प्रसे क्त्ये नेति। अत्रेदंवक्तव्यं। यक पूर्वा याः स्थाने इति स्थाने शारे नागार के कथमनप
वधारी त्वं यम्यना नतु भः स्थाने अयमिति वाच्यं अकेति समुदायस्यनया त्वेपि अकार रूपा नयवस्य अनया त्वा नात्तु भोयक

१८३

एवं स्वाभावाद्। नहि न स्यात्प्रवस्थायां गत्ये नितो पोलभ्यते। किं चाप्रतिपदोकस्य स्त्रीत्वलयस्य लाभेऽभवार्थेविहितस्य तु आदेः प्रसं
ग एव नास्ति। तस्मादानर्थक्यमिथ्या नैर्थ्यमेव। अश्विकेति। कौमारा एव भस्त्रादिवा केश्वश्शारदमपि पदं तो स्यापि स्वविकल्पमिन्तेति।
शुभंपानीति शुभंपा यद्वि विवृननः शुभमिति मांतो निपातः। शुक्लस्त्रयो पस्याः शुनपावकरः। अश्वेन्या। नरं नेति। आगतानि निना
वः। एवं चेति। उकं च हर दत्तेन अश्रानः स्यानइसेन नस्वशादृश्यविशेषणं। मनव्यानिचारौ हितत्रस्तः काकचोः सतोः। द्विपयोः संभ
वो नास्तिता अत्रव्यभिचारितया सर्वनाम्नः स्वशादृश्यतेन नापं विधिर्भवेदिति। इदस्य शारस्येत्स्य स्यानं नरमतइतिशेषो बोध्यः। एतद्वे
दृष्ट्वैऽपि ध्वनितं। एवं चाहं संततनो मान्तिहितं च रं तं सुनेमें गोरस्नीति वाक्यिकायां इति श्री हर्षं स्तो केऽभ्यन्येपेति वै कल्मि कमि त
ति निःयाचस्तार्णं उपेरूपा इति भावः। आमा पाघामिति। आत्मज्ञानि धनेषु तु स्त्रीत्वमेव नास्तीति भावः। पत्तु ज्ञानि धनयोः
स्वकास्वि के निरूपद्यमाकरोऽस्थितमिमरत्। तद्धिं सं तार ज्ञास्याकरस्या प्रसिद्धेः। लिंगानुशासनविरोधाच्च पत्तुस्व
कास्विकेति कारिकायामुदाहृतं तत्सं ज्ञानिषयकं न तु ज्ञानिधनविषयकं। यदपि स्वार्थिकाः केचिदतिवर्तंतो लिंगवच

नान्यतिवर्त्तंत इति परि जहुः। नदपि विंत्यं। ङकारीमाकप्रत्ययांतात् प्रसंभवे पिप्रकृते रस्त्रीलिंगतया आतः स्थाने इत्यंग्राम
दूरूपपादत्वात्। प्रत्युदाहरणं स्तुकं पदाहरणमाह। निर्वस्विकेत्यादि। निष्कांता भस्त्रायाः निर्भस्त्रा। उपसर्जनत्वे स्वः टापू त्वतो
ज्ञानारेकः। सत्यपत्नीति॥ सत्रे विहितनिर्देशो विवक्षितविषयो न तु नपास्तयोरिति वहूपलक्षणमिति भावः। स्त्रीलिंगनिर्देशाद
जारयः स्त्रीलिंगाएव गृह्यंते। तेनेह न। शुभ्रो जोस्याः शुभ्राजिका। जानातीति ज्ञः। प्रियो ज्ञोयस्याः प्रियज्ञिकेति॥ ॥अभाषित॥
विहितविशेषणतया व्याख्यायाः फलमाह। बहुत्रीहित्विति। नित्यमिति। अस्य विकल्पस्याप्रसक्तेः प्रत्यय स्थादित्सुत्वमेव प्रवर्त्तत
इत्यर्थः। पर्वोरविशेषणत्वे नयं विकल्पः स्यादिति भावः। बहुव्रीहेरिति सुपसर्जनोपलक्षणं तेनातिखट्वा द्विकास्ति। खट्वकेत्यादावपिनि
त्यमेव॥ शैपिकेकपीति। आपोऽयमनतरस्यामिति नित्यपक्षे इति भावः। अपिव्याख्येति। अन एव बहुपुबाधालेऽमत्र एतेसि रूपसर्जनत्वा
न्नेतित्रांचक्षाहुः॥ दिक्॥ इहेत्यादि। तानस्ते व्युत्पत्तिपक्षः। औत्सर्गिकोऽयं न वृद्धाद्यु स्वाद्यनइति डीनासिद्धमिदमिति
वाच्यं। नत्रजोनतिस्यनुरनेः अन्यथा पुंयोगे पिस्यात्। एतेन इहअन्त्यरहणं स्पष्टार्थमिति प्राचोऽयं प्रत्युक्तः। इहानेकवाक्यं

त॰बु॰ ९२ तत्र अनुपसर्जनं अणन्तोऽकारः तदन्तादिति व्याख्यानान्नेह। आपिशलमधीते आपिशला ब्राह्मणीति। अत्राहुः स्त्रीकार्ये खलु
पसर्जनं। अप्येत्र तु लुप्तः वर्णग्रा धात्या नन्त्रमय लक्षणं। अतएवेवं भवति॥ नारीसखीति। अयं भावः। शीलं छत्रादिभ्यो णः
इति णोपाः तस्मिन् अण कार्यं भवति। कार्गेणलाडौ ष्टरिति ज्ञापकात्॥ अनेनैव आदिति अणि विहितं प्रत्ययस्य भावेतु वाधितुं
टिलोपो निपात्यते। गौरीति। तुल्यशीलमस्याः॥ हलस्तद्धितस्य उपधायाः स्येति। ननु यस्येति चेति यलोप अकारलोपे कृते पक्ष
रस्य ईकारपरत्वमस्त्येवाकिमुपधाग्रहणानुवृत्त्या। न चाल्लोपस्य स्थानिवद्भावः यलोपे तन्निषेधात् यैवं। यलोपे कर्तव्ये लो
पस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात्। अनपत्ये इति। यद्यपि आपत्यग्रहणं कर्तव्यमिति वार्त्तिकं न चापि अपत्याधिकारविहितपरं तत्रा
स्त्राग्रागोदियञेव नत्वदेवाद्यञ्ञः। यस्कादिभ्यो गोत्रे अयञञौ श्रीवेति सूत्रे येवं। प्राचां ष्फ तद्धितः। तद्धितग्रहणं प्रा
तिपदिकसंज्ञार्थं। ननु तां विनापि विभक्तय मासमर्थ्यादि वृद्धोत् भविष्यति। एवं तर्हि तद्धितग्रहणं मिते ता दापि क्वचित्
त्यष्फ इति ज्ञापयति। यञंते सवर्णदीर्घेणापि रूपसिद्धेः यस्येति लोपस्यानावश्यकत्वात्। तेन आसुरेरूपसंख्यानमितिवस्म श्री:

१६५

माणं सिध्यति। आयने॥ फ व्रतस्यादिष्यकारउच्चारणार्थः। आयनीयोर्नकारस्य नेत्वं। कितोऽनिति करणसामर्थ्यात्। कौरव्य॥ कृयंतहि
यद्यसौ कूपमांडूकिः तवैतानचित्कः स्मापद्मानिभदिः। अत्राह। कौरव्यसाहचर्यात् अपत्यप्रत्ययांतस्यैव मांडूकस्येह ग्रहणं। इह तु मंडू
कस्येयं भार्येति तस्येदमित्यण्। कुमारीति॥ प्रथमवयोवाचीएषः शब्दः। नत्वं वृद्धस्य प्रयुक्तः। वृद्धकुमारीति तु गौणः प्रयोगः॥ त्रिगौ
केति॥ त्रयाणामनीकानां समाहारः। अत्र समाहारे ऽकृतिगणत्वात् रावित्यतिनी कां धिकरणो मीमांसकाः॥ पञ्चाश्वेति। तन्त्रादिगो
र्तिङीषमारभ्य। स्वं गंतनानुमारेवेति चेत् नकेलो ऽकारः इति व्याख्यानात्॥ द्विबिस्तेति। सुवर्णद्विस्तोऽहिम्नोऽस्येद्समाहारः। आदि
तोऽदृष्टाभावाः स्तुः द्विकं च ल्येति। द्वाभ्यां कं लम्यां क्रीता। कं तन्त्रप्रणयत्वनं। कंवल्यास्तु संज्ञायामिति नियमात्। क्रीतार्थंस्य च ओलुक्। धा
टकीति। द्वावपदकौ पचतीति। आढकाचितपात्रात् खोऽन्यतरस्यांद्विगोष्ठंश्चेति खडनुभ्यां मुने प्रागवतीयस्य भ्। न लस्लुक्। एतेनाद्वा
विता व्याख्याता। कांडांतात्। षोडशहस्तप्रमाणो दंडः कांडः। यद्यपि तद्धितलोपेन तन्तरेण विधिः सिद्धः तथापि अंतग्रहणं अन्यविशेषणं
नवेत्युक्तत्वात् कांडम्येव विशेषणं स्यान्न तदंतस्य। तेनेहापि स्यात्। द्वाभ्यां कांडाभ्यां क्रीता द्विकांडा। क्रीतादिकांडीवतेति।

१६७

न·सु· दूरं तु न स्यात्। द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिरिति। अतो न स्त्रग्रहणं॥ मात्रचइति। प्रत्ययानां चोक्तं द्वयसचो लुगिति तेन त्र्यायामस्य द्वितीयस्य ऊर्द्ध्वमा
९८ नेमात्रो मम मेति सिद्धं नात्। द्विकाण्डी रज्जुरिति॥ नन्विह अपरिमाणं नादिति शब्देन निषेधः स्यात्। काण्डशब्दस्य आयामपरत्वात् अ
परिमाणार्थत्वात्। परितः सर्वतः आरोहतः परिणाहतश्च येन मीयते तद् परिमाणं। आरक्तकुडवादि। ननु यथा कथंचित्परिछे
दकमात्रं परिमाणं। अहं मानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः। आयामस्तु प्रमाणं स्यात् संख्या बाह्या तु सर्वतः इति। अत एव द्विहस्ता
भित्तिरित्यत्र ङीप् न। अत्र तु। नियमार्थमिदं। क्षेत्रे एव निषेधो यथा स्यादिति। अतो द्विकाण्डी रज्जुरित्यत्र ङीप् देव स्वस्य प्रसङ्गमिति। पु
रुषात्प्रमाणे। यद्यपि पुरुषशब्दो जातिवचनस्तथापि पुरुषप्रमाणमस्यास्तीति वा अत्र प्रमाणे वर्तते एव प्रमाणशब्दसामानाधिक
रण्यात्। हस्ती तु तत्स्वभावदेव। तथा च श्रुत्वा सूत्रे पञ्चारत्निः पुरुष इति। द्विपुरुषीति। अत्र समासकारः। प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति द्व
यसचो लुगित्याह। तच्च। पुरुषशब्दस्य प्रमाणवाचित्वाभावेन प्रमाणे ल इति श्लोकवार्त्तिकस्य तत्राप्रवृत्तेः। येऽपि प्रमाणादित्वप्रमाणनेन प्र
सिद्धस्तत्रैव तत्सम्बर्त्तेन न तु पुरुषशब्देऽपि। अन्यथा पुरुषद्वयसमित्यत्रापि लुक् स्यात्। स्पष्टं चेदं पुरुषहस्तिभ्यामण्चेति सूत्रे परमंत्र श्रीः ९८

र्थं। नचैवं द्वयसज्दघ्नञ्चावापि नास्मात् स्यातामिति वाच्यं। ऊर्ध्वमाने मतो मम मेति वचनात्। एवं पुरुषात्प्रमाणे इत्यस्यापि सामर्थ्यादेव प्रवृ
त्तिः। ननु नैव सत्त्वे द्विगोर्नित्यं लुगिति तन्निर्देशं च गुणाराधन्तेनोक्तं। तस्मात् तत्राप्येवात्र लुग्विधीयत इति। नद्यपि निर्द्विगोत्। लुगिति प्रत्ययलुक् सवि
धानो के कर्त्तव्ये न स्यात्। पदमिष्टाचीन प्रक्रियायां तरसा पौरुषं पुरुषहस्तिभ्यामिति सत्य प्रमाणेन वार्त्तिकान्तरेण लुगिति। तदपि भमा
किमात्रं उदाहरणमस्य भाष्यवार्त्तिकाराभ्यामस्य स्वादित्यनन्दानात्॥ वस्तुतस्तु॥ पुरुषात्प्रमाणे इति सूत्रे द्विगोस्तद्धितलुकीत्य
नुवर्तते। तत्सामर्थ्यात्तु लुग्व्याक्षिप्यते। हरदत्तोऽपि कथंचिदेवं परतयैव नेये ति समद्वयेन कलनीयं। प्रमाणे किं। द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां क्री
ता द्विपुरुषा गौः। तद्धितलुकीत्येव। समाहारे पञ्चपुरुषी॥ कथं सोनकु नार्द्रो नैव सिद्धं। ननु कर्णं धनुष्प्रमाणस्मेन तद्वर्थो। हाम। बहुव्रीहिर्वि
शेषणत्वादेव सिद्धः। न च व्रतग्रहणं स्वार्थे। संख्यादेरिति॥ त्वरितन्त्वचलादेके रेखाएवानुवर्तते इति भावः॥ केवलमामक॥ इत्यादीति।
अध्यर्थ्यामामकी नन्दः। मित्रावरुणयोर्भागधेयी। आनिवद्या सन्नः। मंत्रपर्यायः। उमापती सोमधवो विनिन्दे। समानी च आकूतिः॥ आ
पेरुतीसुमंगली। शिवा रुद्रस्य भेषजी। प्रत्युदाहरणं त्विति। प्रत्युदाहरणं तु वैनी पतिवनीतिप्रत्युदाहृत। तत्पुम्भूतिभावः। यत्ने

सु॰
५

कृवमिति॥ यनुरुनाघमसत्तेषु पंचारइति वार्त्तिकेन नमुधेतिभावः॥ इत्तकनौरेच। ऐकारऔरेचः॥ ननु प्रत्ययः। उत्तरस्त्रेत राजन इसुके। नति
ति। अनत्याचरपाकुपित्राशोलघावंतेद्वयोश्वबद्व। येनुहरीतिमध्योरानउरम्नलंप्रयोजयति अम्याद्रितुविशुस्थानेंतरतमइत्येवासिद्धमिति
प्राकांगंयानिरूपेणानिनिभावः॥ उदातैकारइति। मनुरायेहायुरन्तः। अत्रावन्दिदीसारेपानेकुमुत्रसपयीभागवेभरूवेभायोनिदिसपि
कारान्। समासमनिर्दिशोनैतदृशोयनिधरस्यइस्नानुवर्तमानेसंबंधानुहनैरेकारेणैवसंबध्यते। ननैकारेणापीति। ननस्वयदुकंपाया
। तेकारौकाराउदात्तौमनस्मिनिनुदेपेक्ष्यं। इतिपरमंजयाँदिविरोधादिति भावः। मनापीति। मध्योदात्तं। इनरद्धयमापुदात्तं। एतावैकुंठ
। वृणां नामिति। एतत्र शोणाः। क्षितिः। श्रियः। इपन्। इसुरम्हरणानि। अंत्येति। अत्रउत्तरपदलोपसमर्जनत्वेपिसमस्तस्य अनुपसर्जने
नत्वमितिभावः। संज्ञास्यायणलंकारमन्त्राद्या। कुमेकेइति। अत्रछेदसीतिभाष्येकेतः लोके। ननोगयस्तर्णमहोनिकिकुनानामिसादित्य
योनः। अमादिकाइतिप्रोक्तः। वक्तव्यपदमंदरमेकेइसन्नपात्भाषायामपीतिभाष्यप्रत्येतं। अमायाएकपदपूर्वकं कुर्यानु। तदिदंइसि
। पालिस्नीति। उपतषः इत्यादिवयोगेषु तन्त्रसिद्धिप्रनिपद्यतेभविशुद्धिवार्त्तिकं। देपत्रौधनेइतिस्मरणात्। अवरीनामितिनेगोरइतिकेचो श्रीः
९

१२०

। विशुद्धत्वमाधर्मोन्तरयोगत्वपतिबद्धइतिभावः॥ तथाविति। अंतेएकस्मिन्तत्रयीद्ध्योर्ध्वलघोः परतो बद्ध। योवद्धत्वकमगुरुकदा
नः स्यात्। अपिविति अचः शर्कोमसंज्ञा। एकैकेति। हृषिकेश्वेतिनयस्यपे। कपिष्ठलिति। सोत्रायुनौरोणादिकेइत्यविचलस्यकुपिलापंतोदात्तो
। पिष्टरादित्यस्य। श्वनतःशब्दरंचपद्यते। नेनसन्नेभ्योपादपूरयंत्रयस्माचा। शुनीशुराद्रूतंतस्मामादिकं। यनुद्यास्वसने। स्वानमाव
कम्बे वाचरतीति वार्थेणिचः क्विपोवाकेउपसर्जनत्वाद्रूपत्वाभावेनि। शुनीस्यादिवत्। ङीविति। नत्रक्विविसंप्रसारणादिलोपयोः
उकरूपंपुत्वमनेदुर्लभं। अनतनुआलोकथंचित्। आवयनेचेदिति। ओप्यनेनिसिद्धयनेधा। संपाक्षिनुंगोणान्वेति। यस्यापदृश्वे
कं नाम। अह्नविमेति॥ यथा। मैषास्थलीपयविविन्ननानामिति। स्थलान्वेति। स्वनिमापुरुषेणसंस्कृता। यथास्थलयोरहंप
रिशहरूनि। श्वाणापकं। अयोविकारइतिफाल इतिप्रसिद्धः। कुशान्वेति। कुंडेशाः दोरीयागणनार्थोनैदुवराद्वंद्वोकुन्त्यकु
शाइति व्यवहरंति। अनःसुरूपीतिसरेहायोनुणापनेतियासरुतेकुशावानसमासाभ्यतामापानेति। शुनोचप्रसिद्धएवायं। पात्रे
वरेति। नच्यान्व। पाणिगृहणोलंकंदनिधाविश्वाहृणवचनोपमितिभावः। वक्कादिभाज्यन्वृत्रहस्यगुणवाचिन्वात्। तथैवसिद्धे

१२१

मु॰ २६ अतएवं चेयद्गृहणामित्यादुः बह्वन्तत्वं। बहुशब्दः। निसंबंधरसीनुतरमक्तवं चेनिदयमपिबार्थमेकमवंविकल्पानां ठंदमित्यवस्थितत्वात्।
पुंयोगादितिानथाम्नगौणीहृतिनिरितिभावः। परानुमुख्यार्थान्तस्येदमित्यनन्तरा गोपीनेवभवति। योगश्चेदंदंपतिभावए वेमेकेः। बक्तन
त्वा। संकेन्द्रेमानाभावान् जन्यजनकभावोपिगृह्यते। नथाचनारिः। कौसल्यावामाविमुख्येनराणक्ष ाव्हेकपीतोभरतस्तत्तोभरिति
। केकयदुहिता हि केकयीजनपदशब्दादिस्यपत्यप्रत्ययेतुकेकेयीतिभाव। नचतस्यभवश्चेतितुकः। नशाच्चभगौरादितित्रनिषेधा
त्। नथान्त्रकालिरसः। कैकेयिकामाः फलितामन्त्रतेति। एनेनदेवकीव्याख्याता। दृष्टोपवोयवानीति। आलंतरमेवानेनाभिधीयते
। अयमेवचास्यदोषः। यत्तुन। यवनानिाने भावेपितरकारानुवृत्तिः। ङीपूर्वाव्यंशेति। इदंचतनीयभाव्येइदुश्चेतिसूत्रेस्थितंक
थमिति। यत्तुवदंति। दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात्। आभनुकृतनिपदंविभज्यनेतत्रइंद्राणीनामनुकेवसिद्धेआकारादेशविधानसा
मर्थ्यात्कुचिरसतोपिविधानमनुमीयतेनेनत्रद्राणीसिध्यतीति। नचिंतं। आनुकिलत्ते। अतोगुणात्तिपररूपप्रसंगात्। नन्वंक श्री: २६
रोच्चारणसमर्थ्याद्दीर्घोभविष्यति। अन्यथाहिलुकमेवकुर्यादितिचेन्न। अजोपोनङ्स्यस्यबाधेनचारितार्थ्यात्। तातस्पसुवंः

पिवत्पदेत्रोकर्त्तव्येआगमलिंगककारोच्चारणसामर्थ्यादिवाल्लोपोनभविष्यतीतिचेन्न। त्रार्वंशादेकृत्करस्यचारितार्थ्यात्। नहिन
त्रलोपोस्तिनसंयोगादितिनिषेधात्। तस्मात्ककारककारयोः सामर्थ्येविरहेपररूपबाधनार्थंदीर्घोच्चारणमावश्यकमिति। ए
तेनभलुकदृश्यादिरेवलाघवादस्तुमस्यस्तिरदरस्तोकिंगपिश्चसुक्तः। कर्मण्यणीति। तदंतात्ङीप्। पूर्वपदात्संज्ञायामितिणत्वं
॥ वस्त्रक्रीतीति। वस्त्रमिवक्रीतं स्यस्यामवस्थायां प्राक्सुवुत्पत्तेः समासेअदंतत्वात्ङीप्॥ बहुचिन्नेति। कर्त्तुकरणेकृतेतिबहु
त्रेबहुग्रहणात्सकृविन्नसुबंतेनसमासः। नत्रचसुपः प्रागेवांतरंगत्वात्टाप्। ततोअदंतत्वाभावान्नङीपितिभावः॥ नेनत्वद्विति
। अपभावः॥ वहेनेभ्रवद्वृतरपरभस्मिन्। अस्सुभ्यो। जातिकालसुखादिभ्योनाच्छादनात्क्तोऽकृतमितप्रतिपन्ना। इतिहृत्ते।दान्नता
विधायकानि। नत्रजातिपूर्वादिन्युक्तेवत्कादिपूर्वकस्यापर्युदासत्वेति। अस्वांगपूर्वपदाद्विकल्पस्यवक्ष्यमाणत्वात्तदस्वां
गपूर्वपदएवोदाहरणमित्याह॥ क्रौंचनिन्द्यौति। जीतांतादिनि॥ वर्णादनुदात्तादितिनत्ववकुत्रीहेरूदात्ताद्दिमेवसिद्धे अंतग्रहणंनि
त्यत्वप्रतिपत्त्यर्थं। वाजानेदतितुवैकल्पिकउदात्तः नतुनित्यइतिभावः॥ हमुखाशालेति॥ एवंचफलमुखीकाशामुखीचानव

सु.
९७ द्येसारिष्वयोगाः श्वश्वादिका इति बोध्यं। ऊरुत्तरक्रोडेति। स्त्रीलिंगोपमानिरुत्तरत्वादयं। तत्रौपम्यं नेन ह्रस्वत्वेलनेदं न त्वानङीषः प्राप्ति
। अमरस्तु ननाक्रोडं भुजांतरमित्याह। रत्नमालिस्तु पुंस्त्वमाह। गणे च क्रोडेति प्रातिपदिकमात्रं पठ्यते न तु टाबंतमिति विनिगमना रत्नम
हेन्द्रधिकारः। एवं च विशेष्यलिंगत्वेपुदाहरणं बोध्यं। अभय वस्तु टाबिणां कुंडुनिषज्जनत्वविधानानाद्ये क्रोडः। पश्यं। क्रोडा
अश्वानां भुजः। टाबंतो येषां भावंतो विशेष्यविषयः। क्रोडादिषु टाबंतस्यैव पाठात्तु ओनरमात्रवचनस्य क्रोडशब्दस्य बहुव्रीहौ स्त्री
गत्वस्य क्रोडीच्छिकल्पे भवत्येव। कल्याणक्रोडीकल्याणक्रोडश्च अस्त्री। लिङ्ग। घोडी वाटे टाड्निति। कृदस्त्वेवं परादिनिपंचमाडी। चिति
प्रथमायाः षष्ठीकल्पनस्य इति भावः। पटि तु सत्तं त्वे डीष्प्रसन्नत्वात्गुल्मादावपि प्रसज्येत। एतच्चैकपञ्चं दासस्य निषेधानां चानुवृत्तौ
तु गौरवमिति भावः। स्वपतीति। एकस्योत्तरियकोऽस्पष्टवेक्षितेन तदपत्यं ममत्वसहेन्द्र एवैकृपवनं विकासस्य सुवस्त्वादिति भावः। औ
पगवेति। अणंतस्य गणेडीषं परत्वाद पंवाधते। एवं च अस्त्र्याधिकारे औपगवीति त्रनीकमुपादायापटिद्वाणन्तु इति ङी। विशिष्य
चेष्टा। गाः उपेत्याइति भावः। कासस्त्री मित्रेति। एवं च श्वोडी पुदाहरणं प्रामादिकमिति भावः। कुरुरीति। लिंगविशिष्टपरि श्रीः
९७

१९४

भाष्यपाठस्यादयः। श्वाचानुभंता दिवद्वेति स्वतंत्रपनस्य आदिवद्भावान्स्वारपश्चनुक्तं। तन्मेदं न कर्थ्यं। परं च सारिवद्भावो विधी
यते। तथा चेदस्य अत्रस्य प्रइति प्रातिषेधएव स्यात्। ननु स्वादयः। यत्तु स्या च वस्तुः आदिः। कुडः पेत्स्याएवं प्रातिपदिकं तद्वद्भावानद
वपवत्वेन यद्भूतान्। एवं च तत्र वन्ना वादिति यावत्। इति। नरपिक्लिशं। स्वपरग्रंथविरुद्धं। उत्कृष्टीत्याहिकंठे कुडोद्वसारवापि एकव
चनमुत्सर्गे इति सुः प्रवर्तेत। न च्छारणापत्त्व अत्रस्य य इति प्रसज्ज प्रातिषेधाभ्युपगमे प्रवृत्ते दोषः। श्वश्रूरिसत्त्र एकादेशाभावाद्धि
गविनिष्टस्य पारे भाष्यापाठएव भावरूपकत्वाच्च। पत्तु तत्र। श्वशुरः श्वश्रवेति निर्देशात्स्वादपश्चलिनत्वो। निर्देशस्य प्रवृत्तपरत्वात्तु विपरा
भां तेः डे यं इति च न। श्वशुरस्येति पुंयोगलक्षणे ङीषि विप्रानेनोकू तत्त्वं योगे न चाविधीयमानो लोपः संनिहितत्वात्तस्यैव अका
रस्यानत्वादेः। एतद्वचनं। श्वशुरः श्वश्रवेति निर्देशात्सिद्धार्थकथनपरं। अतोऽपि प्रथमाकारस्य लोपो न संभवः। उपमानवाचिपूर्वप
दमिति। धात्रीकरा भां करभोपमोरू इति सर्वत्र तु न। करभशब्दस्योपमानवाचित्वेपि पूर्वपदत्वाभावात्। तापैरुत्तराविति। यवादेः शार्ङ्ग
श्रीचेत्सुरस्तुमावइत्समरः। तथापि शापशब्दस्य पुंस्त्वमपि बहुसंमतं। शापविवल्भुरापोऽतिश्रुतो याम्यपशुसंघेष्वितिसप्तमवा

१९५

मु॰
८

स्वावयवे मासहृदयनारि पंथेषु वाच स्वस्यादिरिति वंधेषु च पत्नुरध्वयोग दत्रोंनावलिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्येति भाष्याच्चत्र
फोभुजोगुदं यो णेति गणरत्नमहोदधौ क्रोडादिगणे पाठाच्च। शफः खुरे गवादीनां स्त्रले विटपि नाम पीति हेमचंद्रकोशाच्च। विश्व
कोशे च पुंन सकलो काचा मौ कुंदरो जुरूपस्या इत्यभिधेयत्वः। एतत्सर्वं चतुपमाना भावात् श्चप्येत्रिषि। कथं तर्हि पीवरोरु पिवनीववरित्र
इति कुमारः। प्रमाद एवायं संज्ञा शब्दत्वं कल्पात्तसंतुष्टिर्गुणोनेत्ये के। रिनेनसरे नि। समो वादिन ततन योरिति निमु त्यादि नस्त हि नत्र
वृत्तनेरग्रहणे। एकदेशविकृतमनन्यवत्। सं रिनग्रहणादेवसिद्धे रिति भावः। अभ्यो अक्राइति। अओ अकार विशेषणं किं। नर
सेनी। जनपद शब्दादिति सोऽनन्यैविति लुकि जातिलक्षणो ङीप्। शार्ङ्गरवीति। शृंगरू शब्दात् अपत्यार्थे ऽण्। नरपे रितिनन्न
शब्दात् तत्रेभ्य इति ङीप्। नर शब्दात् जातिलक्षणो ङीष्। वित्रानेवचनं। ननु नरशब्दे अलो मध्य इद्धिः स्यात्। पन्नु आदुः अंनसपत्ने
तिलोपे नापहारात् अनंत स्यापकारस्य ऋद्धिर्नवृत्ति अंतरतमात्। गुणो वत्स्याप्य कलने ति परिभाषावाधस्येव नायनत्यादिति। श्रीः
नन्ताच्चस्य पसंनियोग शिष्टयाच्छेदं तरं कल्पेन परमपि पश्येत्रिलोपं बाधितान्तरसौ निस्यात्। किं च अस्कृ कथं विलोप मत्या पि रे २८

१९८

फस्येव वृद्धिः स्यात् न तत्र कारस्य अंतरतमपरिभाषापेक्षया अलो ऽ त्यपरिभाषायाः परत्वात्। अपि च। अंतरतमपरिभाषा असद
शे भादेशं व्यावर्त्तयतु। न तु स्थानिनं नियच्छति। ननु कथं रेफस्य स्थानित्वमारवि। किंच। गुणे त्वमाधेनि न योपपमनं स्यवती
यएवा। परिभाषयोः परस्परं गुणगुणिभावायोगात्। अत्रेदं तत्त्वं। नर इति शंते तु शाकरानुकरणे। नरः अंनरः। नाचनरश्च
नयोरितिन्यायेवं। यद्वा। नरस्य अनरः कर्तं नवस्नरूपं नावनरश्चनयो नन्नरयोः नर स्य च पृथमए कअकारो ग्रहणे। ननु
द्वितीयः। प्रश्लेषसामर्थ्यात् अधिकं शब्दको मनले वो पंचसु नशब्दे तन्त्र पठने। शेलपुत्रीं पुत्रीवरहर्षे हृदयेन नौनि। कुर्वन्तु वीयदि
पुनिभंवं न चपुत्र शब्दः कमापीनास्तीति अमितत्वं। आमजन्तनयः सनुसुनः पुत्रः स्त्रियां तु मी। आहुर्दुहितरं सर्वे इत्यमरोक्ते
। अतएव रमय स्यादितीत्व प्रकरणे वामन काषुत्रिका वृंदारकोणामितिवार्त्तिकं तत्र भाष्यादि कं च संगच्छते। यत्तु त्रहर दत्तेनो
क्तं। केवलः पुत्रशब्दः स्त्रियां न वर्त्तते इति। तद्भाष्यादिविरोधादुपेक्ष्यं। नप्रकरणस्य स्वयं धवि रोधाच्च। इदं तु नित्य कारे सत्या
गरस्येतिसूत्रे। सनो ग्राज भोजकुलमेरुभ्यो दुहितुः पुत्रद् निवार्त्तिकं किमर्थमिति। पन्नु वरदं भि। स्व राचे मिति। नन्नो दिल्ना वह ईषि

१९७

सु ९९

हते अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इति उदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तः। ङीनं तेन तत्पुरुषेपि समासस्वरेणांतोदात्तत्वे निस्वरे भेदः
नावान्। यदपि। शार्ङ्गरवादिषु ब्राह्मणः पठितः न तु सोपपदः इति न रथिन उदात्तः न प्रयोगविशेषान्नवा सत्तत्केवलादिवार्त्तिके
के प्यटहरदत्तादिः इत्याकारप्रश्लेषनिर्देशात् प्रश्लेषमात्रं तावत्। भीन्नश्येति। रुद्रेण तद्वेत्यतेऽवत्। कारीषगंधेति। कारीषगंधेति।
कारीषगंधिः उपमानाच्चेति गंधस्येत्त्वादेशः तस्य गोत्रापत्ये स्त्री अण्। अणिञोरिति ष्यङादेशः। स च यद्यपि विश्रिष्यामेव विहितस्त
थापि दृष्टकरणसामर्थ्यादत्रंतादप्यपंचाप्। चोतिमासिति इति मायप्रयोगेग्नादिः॥ ॥ नद्धिताः॥ ॥ बहुवचनमतुल्यानामुप
संख्येयानां संग्रहार्थं। महासंज्ञाकरणं अन्वर्थतापत्येन्यः प्रयोगेन्योहिताल्लद्धिता इति। तेन यथाभिधानमेव प्रत्ययो। प्यादेनन्ता
पः प्राग्यमधिकारोयं। क्विधौ नद्धितग्रहणं यस्येति लोपे ईकुग्रहणं च मात्रमिति चेन्न। मेतं च दीनत्र ओर्गुण प्रसंगात्। अन्यत
दिति। योक्तिमिश्रीकृशेतिपत्येतियुत्सेः। केचिन्नु। बाहुलकाननपीतेरोणादिकं कृतिप्रत्ययेवरंतिरु। यथापि युवतीनां सम हे
पीवतं। नैतानु अणिंपुंवद्भावात्। यौवनमित्येव। भिक्षादिपाठसामर्थ्यान्न पुंवदिति रत्निककामाध्यविकृष्टभाध्येनान पाठस्य प्रत्ता

ख्यानादिति दिक्॥ ॥इति स्त्रीप्रत्ययाः॥ ॥ मात्रग्रहणमेने तस्यसावधारणमर्थः। मात्रंका ल्कर्षेवधारणेऽसमर्थः। प्रातिपदि
कादीनेव। न स्यात्र मितिए वकारेणास्वपदविग्रहः। मयूरव्यंसकादि त्वान्समासः। ह्यापइति। यद्यपि नीलरूपविस्तरेपमनिपत
लिंगत्यथापि सा सुटे वे भगवानिति नियतपुंल्लिंगत्वं वेति भावः। ज्ञानमिति॥ भावे ल्युट् इहैण इति॥ न च प्रातिपदिकार्थ मात्रे प्रथमे
त्यस्ति निवार्यं। तथा सति परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावस्य संसर्गविधया भानायोगात्। नामार्थयोः अभेदसंसर्ग एव व्युत्पत्तेः।
नचाषष्ठ्यर्थ बहुव्रीहौ व्यभिचारः। एकार्थीभावाभ्युपगमात्। नापि निपातार्थे। तेषां द्योतकत्वाभ्युपगमात्। न चसिद्धं नेत्येव
न निषेधस्य पाद्ये योरभेदान्वयो दुर्लभः। अस्मदादेशे वादिनिवार्थेभ्यो। रेवतनार्थकतद्धितानादौ दष्टत्वादि निभावः। वचनं संख्येति।
तयैवं प्राचो व्यवहारात्। इहसत्येव अर्थे लिंगे च प्रथमे तेनाखेदे वसुवचं। इतरत्स्वयं स्वकुञ्च्राकं। तथाहि। अर्थे प्रथमे सुकेक
स्मार्थे इत्साकं साधयं। यस्मात् स्वार्थविविधि; तस्मेतिलभ्यतएवस्वादयस्त्व प्रातिपदिका। लिंगप्रत्ययविधीपतेतो। तदर्थ त्वंचनतो
नियतोपास्थितिक त्वमेव। एवं च महडानीहिमानीत्यादौ पुंयोगमहत्वादेरपि द्योतकाग्नियतभानेन प्रत्ययमात्रस्सिध्यतीत्यपरमनुक्तं

ल॰सु॰ ॰ यथा मासेन्तु मासनक्षत्राणामपरिच्छिन्नार्थं ज्ञाने वृत्तिद्वियपपरः । इति स्कन्दानिर्लेशणात्क्वगोणीतुलसक्तांतर्भूता । एवम्भावार्था । किंच
१०० प्रातिपदिकार्थइत्यत्रापीतरेतरार्द्रसंज्ञापि मात्रस्यार्थांविवक्षितत्वेपि नस्यति । नियमोऽस्यापाताम् । तथा च अर्थे प्रथमेत्येवमास्तं
द्रोणो व्रीहिरिति स्वपिष्ट्रोणग्रहस्य तत्सम्पतिश्रितेन्द्रप्रयोगाद्विवदं । गोवर्द्धीकृतानितप्ताः । एकोद्यविस्तापपिनकेवलाभावकृतिः प्रयोको बोति
निषेधादेवासिद्धं । अनन्वितार्थकप्रयोगापेक्षया अनुवादकमात्रप्रयोगस्य न्याय्यत्वात् । एवं मात्रग्रहणमपि व्यर्थं । संबोधने चेति न
प्रकेन कर्माद्यधिकेऽप्रथमा याभप्रसक्तेः यत्नु प्राचोक्तं । प्रातिपदिकार्थः सत्तेति । पञ्च ग्रहणमाख्यातं पञ्चार्थाः संनिस्वेवके वलं भासते । न
जात्यादिरूपेण लिंगसंख्याकारकयोगी सा विवक्षितेत्यव्ययार्थः । अत एवार्थाधिके केवल मस्तीति प्रयुक्ते नैव कुंनपुनरीदृशा
सादृशा इत्यनीति । नन्वत्र उच्चैर्नीचैरित्यादिष्वव्ययानां सान्निध्याकारकप्रतीतिजनकत्वस्य सर्वतंत्रापिरुद्धत्वान्न अस्मादिसामानाधि
करण्यस्यापि असत्वार्थकेषु दुर्लभत्वेन । नलिंगसंख्याकारकयोगीति व्युत्क्रिविरोधाद्वा । यदंतेन रोपयस्यापितस्य अर्थनिसा
मानाधिकरणमस्तीति चेन्न । तस्य अव्यावर्त्तकत्वात् । न पुनरित्यादिवाक्यत्रोपविरोधाद्वा । इत्थं श्रीरित्यादावपास्तेश्वान श्री॰ १००

200

१ गवस्मरतेः समर्थः प्रातिपदिकार्थ

यलिंगग्रहणात्तत्सिद्धिः मात्रपदेनाधिक्यव्यवच्छेदात् । यदपि प्राञ्चा व्याख्यातं यत्रार्थानरणपेक्षपोडा तु ग्रहणति निमित्तमितिया
वत् । यथा उच्चैर्नीचैरिति । आलिंगसंख्यावेतौ केवलं जात्यादिनिरपेक्षं स्वार्थमात्रं तु इति । तदपि न । ग्रहणनिमित्तं नैरतत्कारीन
पभोमतेन तथा वक्तुमात्रैवोधोमंभवी । यदि सोपीच्छन्तु दिघटादिरूत्वहे न्योपि स्यादिति संख्याकारकाद्यनन्वयए वस्यात् । यदपि द्रोण
परिमितेव्रीह्यादौ द्रोणशब्दः सोपाधिकत्वनिसंबंधात्मवतेन । तत्र गोण मुख्यन्यायान्न प्राप्नोतीति परिमाणग्रहणमिति । तन्न । पद
कार्यैः घ्यंस्त्रापोन प्रातिपदिककार्यं इति सिद्धांतात् । अन्यथा सिंहो माणवक इत्यादौ सिद्धिः प्रसंगाच्च । यदप्याहुः । द्रोणादयः श
ब्दा लोके द्रोणरूपत्वं परिमाणमेव न व्यभिचरन्तीति परिमेयं तु व्यभिचरन्त्येव । अतः स्वस्य प्रातिपदिकार्थत्वाभावाद प्राप्ते परिमाणग्र
हणमिति । तदपि न । गोवालाश्वस्ति कुत्सितो माणवकः मेचाः क्रोशन्तीत्यादिषु वाध्यापत्तेः । तत्र हि व्यस्य माणवक स्वरूपेऽभेदेपि
विरहसहचरस्यैव गोणीनियतोपस्थितिकत्वेन ति पदे नाहि व्रीह्यादेर्भेदे पि द्रोणपरिमितोऽनियत एवेति तुल्यं ॥ संबोधने च ॥
मात्रग्रहणात् संबोधनाधिक्येन प्राप्नोतीत्यारंभः । इह संबोधनं प्रकृत्यर्थप्रतिविशेषणं किंवा प्रतिविशेषणमिति सिद्धांतः उक्तं च ।

209

·मु
१०१

संबोधनपदं यच्चूतन्क्रियायाविशेषणं। तज्ज्ञानिदेवदत्तेनेतिनिपातोऽत्रतथामतीति। एवंच रामम्मांपाहीतिवाक्यस्य रामसंबंधिसंबोध
नविषयोमत्कर्मकंरक्षणमर्थः॥ ॥इतिप्रथमा॥ ॥कर्तुरीप्सिततमंकर्म। कर्तुरितिकिं। स्वस्यवर्त्तमानइतिकर्तुरीप्सिता। आप्नोतेःस
नंतादाप्तुमिच्छार्थेसन्नेतिवर्त्तमानेक्तः। मतिरिज्ञानत्वंबुद्धिः। पुनर्बुद्धिपरत्वात्। एवंचाक्रूरोभगवद्विग्रहमात्मानंकर्मैसर्वः। कर्त्तो
यथानुपानव्यापाराश्रयः। सचकेनाप्सुभिष्ठतीत्याकांक्षायांविशेषणं। स्वेनेनव्यापारेणेत्सर्वोद्भवनेनदेनत्तरात्। क्रियायेतितिनोऽस
येनोपाप्स्यितंवर्त्तमानत्वेनचेवनविचक्षितं। नेतकर्तृत्वेनवानक्रियेप्सितीत्यादिसिध्यति। कारककमिति। एनच्चकारकेइत्यधिकार
केइत्यधिकृत्यसूत्रात्स्वपते। नन्वाहि व्यस्यस्येनप्रथमार्थेसप्तमी। प्रतिमत्तेचवाक्यनिमित्तकारकसंज्ञाविधीयते। तथाहि। अपायेध्रुवं
कारकसंज्ञंस्यादिति। ननु अपादानेपञ्चमीत्यत्रकारकमपादानसंज्ञंस्यात्। पुनःकारकग्रहणमनुवृत्तिसामर्थ्याद्विशेषसंज्ञार्थं। स
दृप्तमावेशः। अन्वर्थाचेयंसंज्ञा। करोतीतिकारकमिति। तेनाक्रियायानवयिनोननेवति। ब्राह्मणस्यपुत्रंपन्थानंपृच्छतीतिब्रह्मर
ब्राह्मणःपुत्रविशेषणंनतुक्रियान्वयीयस्य। कारकग्रहणेःक्रियापरः। करोतिकर्त्तकर्मोदिक्रियापरेणानितिसूत्रतेः। तथाच अ

श्रीः
१०१

202

पादानादिसंज्ञाविधौक्रियायामित्यस्योपस्थितिः। क्रियान्वयिनामेवतत्तत्संज्ञाविधीयते। कारकादन्यत्रनयोगित्यादौतुका
रकग्रहणंस्वयंते। तेनेनदधिकारेकेवलग्रीदिषट्मेवगृह्यते। अस्मिन्पक्षेहनावपिकारकमित्यस्यक्रियान्वयीत्यर्थः। आद्य
पक्षेतुकारकसंज्ञंस्यात्। तद्वेकारकंकर्मसंज्ञंस्यादितिव्याख्येयं। अनभिहिते। ननुबहुपटुरित्यादौबहुचाउक्तार्थत्वाद्यथा
कृत्स्नद्विदयेन। एवंक्रियतेकटइत्यादावपितिङा। द्विनिरुक्तार्थत्वाद्द्वितीयानभविष्यति। किंचकटंकरोतीत्यादौसावका
शाद्द्वितीया। ततःकटइत्यादिषुप्रथमयाबाधिष्यतेनिरवकाशत्वात्। नचएवंसःहसइत्यादिरस्यकाशः। तत्रापिप्रतीयमा
नामास्तिक्रियांप्रतिकर्तृत्वेनतृतीयाप्रसंगात्। अथनीलमिदंनतुरक्तमित्यादौविशेषणंतरनिवृत्तिनार्थकेऽस्ति
क्रियायां। अनावश्यकत्वात्प्रथमायाअवकाशोद्रष्टव्यः। तर्हिविप्रतिषेधात्प्रथमास्तु। एवंचानभिहिताधिकारोव्यर्थेति
चेत्। मैवं। संख्याविभक्त्यर्थइतिपक्षेसत्त्वारंभात्। तथाचानभिहितेकर्मणिपरेकत्वंतत्रद्वितीयैकवचनमित्यर्थः। स्व
त्रानारंभेचकर्मणिपरेकत्वंनतत्रद्वितीयैकवचनममइतिद्वितीयाचार्थः। तथासतिकृतः कटइत्यादौचोक्तेनकर्ममात्रो

203

व्यु· क्त्वापि तदेकत्वस्यानुक्तत्वात् अमुद्र्वोरः। परन्तु त्वन्मते स्वपितं कर्तृकः करइत्यादौ तत्तौपि परत्वेन रूढ्योगलक्षणावश्री
१०२ प्रसंगात्। कारकविभक्त्यर्थ इति पक्षेतु सुस्वपनान्वयात् मा करोद्धरिं भजतीति। भजनक्रियायाः द्वितीयोश्रीनेरुत्सादात्त्रीतिवि
मुक्तत्वात् क्रियायाः व्याप्यत्वेन हरिः कर्मतद्धितीये भजनं वाक्यार्थः। हरिः सेमते इत्यत्राप्येवमेव। किं पाप्रधानमाख्या
तमिति सिद्धान्तानुधानप्रस्थितात् क्रियान्विड धीप्रति विशेष्यान्तर्दत्वंते नीतावविशेषणामितिरिति तस्यार्थः। अत एव पा
चकोव्रजतीति वत्पचति व्रजतीतिनैकं वाक्यं। पाककर्तृकत्वकं गमनोहि पाचकइत्यादेरर्थः। एककर्तृकापवर्ति क्रिया
गमिक्रियाच्च पचतिव्रजत्योः पृथगेवार्थः। एवं च प्रथमान्तविशेष्यकोबोधइति नैयायिकैकदेशो भाष्याद्यनुसारिभि
नोद्भवाः। यास्कोप्याह। भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानीति। पश्य मृगो धावतीत्यादौतु मृगकर्तृकंगमन
नंदृशिक्रियायां कर्म। प्रधानेतरयोर्हि येषां उक्तं वा। मुख्यं तंहि यथा नेकं निर्दिष्टं तस्य विशेषणं। तथापि तुल्यवदुक्ति
ड्ड तस्य विशेषणमिति। एवं पचति भवतीत्यस्य पचिक्रिया भवतीत्यर्थः। अयं तु विशेषः निर्दिष्टेनोपस्थितेनाख्यातक्रिया श्री: १०२

यास्क्रियांतरं प्रति विशेषणत्वे विशेष्य अध्याहार्यवादेकर्मत्वं संसर्ग एव न तु प्रकारः। अपदार्थत्वात्। अर्थाध्याहारवादे तु प्र
कारत्वेपीष्टापत्तिः। पचतीत्यादौ धातूपात्तफलस्यापीत्थमेव भानभेदेन अवस्था। अत एव तत्समानाधिकरणे शोभनं पचतीत्या
दौ द्वितीयैकवचनोत्पत्तिः। अग्निष्टोमेन यजेतइत्यादौ तृतीयोत्पत्तिश्च संगच्छते। न च पचति शोभनमित्यत्र विशेष्यसमर्पकात् दृष्टान्ति के विशे
षणसमर्पकाच्च कर्मत्वादिवाचिकायाः सुब्विभक्तेः प्रयोगोस्त्विति वाच्यं। धातुनिर्दिष्ट नयोरप्रातिपदिकत्वात्। नैयायिकानां तु
स्यादेषदोषः॥ तथाहि। धावं तं मृगं पश्येतिवत् धावति मृगमित्यपि स्यात्। तत्र प्रथमासामानाधिकरण्येत्यत्र तच्चोर्निम
त्वात् नैवं प्रयोग इति वाच्यं। एवमपि द्वितीयानुसन्तेर्दुरुपपादत्वात्। ननु तत्र वाक्यभेद एवापद्यते सन्तमिति कर्मध्याहारात्
। पचति भवतीत्यादि तु पाकोभवतीत्यर्थे अविशिष्ट एवेति चेत्। मैवं। अध्याहारे गौरवात्। तस्य च मुनिवचनविरोधेनाप्रामा
णिकत्वात्। तदीयानिष्टमात्रस्याकिंचित्करत्वात्। अपि च अपाक्षीदेवदत्तो वेदिहृत्यादौ प्रसंग एव नास्ति। एकवाक्य
त्वं च भाष्यवार्तिकादिसकलसंमतं तच्च निर्दिष्ट स्थलेक्रियाविशिष्टक्रियान्तरबोधेन जायत एवेति वाच्यं। तथैव वसुसत्तानां त

मु॰ हृशावोधस्यदुर्वारत्वात्। ईदृशोर्थे साधुत्वं नेष्टमित्यपि न। साधुत्वानुशासनार्थं प्रवृत्तेन तेरेव तत्स्वीकारात्। धातुसंबंधाधिकारस्तु माद्दिने
१०३ पुरीमवस्कंदे साद्दोतस्यावश्यकत्वाच्च। न तु सिद्धांते आख्यातवाच्यक्रियायां अपि कर्तृत्वकर्मत्वस्वीकारे तस्या असत्वरूपत्वं न जो
त्येति वैयाकरणसंख्यायोः कर्तृत्वकर्मतैकारकस्याभावात् भावे नान्वयात्तो पपत्तेः। कर्मेत्यस्य प्रकारत्वानभ्युपगमाद्दस्य यत्र निष्ठ
ः। अनिर्दिष्टेति। नन्वेवं पक्वौदनं भुंक्त इत्यत्र ओदने द्वितीयानस्यादिति चेन्न। मैवं। इदृशे पदे भुजिनिरूपिते कर्मत्वं शाब्दं। तत्र प्रधान
क्रियानिरूपितं अनभिहितं शक्तिमादाय द्वितीयोमस्य चेत्कं च दृष्टिरिति। प्रधानेतरयोर्यत्र स्यात्क्रिययोः पृथक् शक्तिर्गुणाश्रया
तत्र प्रधानमनुरुध्यते प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते। यदा गुणे तदा तद्वदनुक्तापि प्रतीयत इति। अत एव पक्वौदनो भु
ज्यत इत्यत्र भुजेः प्रत्ययेनाभिहितेन त्रयमेव पच्चेरप्राधान्यात्। न पक्व ओदनः पक्वो भुज्यत इत्यादौ कर्मणः पत्तिभुजिभ्यां युगपदन्वि
तत्वयः किंतु भेद्यत्वनेरणमात्रं अपरेवार्थः। तत्र च प्रथमाद्वितीये वस्यिते एवात्रापाक्यापक्वो भुज्यते ओदनः। किं पक्वो भुज्यते
ओदनःविंपक्वः। अयोदनं पचति तु ओदनं पक्वो भुज्यत इति प्रयुज्यते न तदा भुज्यत इत्यत्र अथौदोदनइति गम्यते। एवं च विवसा भेदे श्रीः १०३

नपुत्रयपितुं वाक्ये नेहरिर्हे रिविरेषु भक्येसाधु। प्राप्तानंद इति। आनंद कर्तृकप्राप्तिकर्मी भवत इत्यर्थः। यदुक्तं प्रायेणेति तस्य फलमा
ह। कचिदिति। विषयत्व इति। यदि तु वर्धिकिंवरान्तरेण सदृक्कर्मत्वप्राप्त्यभाविवक्ष्यते तदा द्वितीयास्यादेवेति ध्येयं। तत्रास्त्र
तीति। यथास्तत्रस्यमानस्य गंगादेरीप्सितत्वं क्रियायोगः तज्जन्यसंयोगादिफलाधारत्वात् तन्नैवानीप्सितस्य तु णादेरपीति भा
वः। स्यादेतत् यथा स्वपस्थाप्यफलशालिकर्मेतिवाक्ये। किमीप्सितानीप्सितयोः पृथक्सूत्रेणेति चेन्न। मैवं। अप्रेमांगवकं वारय
ति स्वनेवार रकाप्योनामि तिरूजेणमाणवकस्यापादानत्वं प्राप्तं तद्बाधायकर्तुरीप्सिततममिति कर्म स्यमेवा। एवं च हृष्यो
दासीनयोः संग्रहार्थं तथा युक्तमिति स्यात्प्यावश्यकत्वात्। अनीप्सितग्रहणं तु स्पष्टार्थमेव न त्वावश्यकं। इदं त्वव धेयं इप्सिता
प्सितयोः शब्दबोध एकरूप एव। इत्थानीषिपादेरयि धितुरीह्रादित्वं तु नाव्रवना तुप्रयोगविद्धितीयावाच्यकोरावप्रवेशात् अनन्यलभ्यत्वे
वणत्वार्थत्वात्। कर्मणि द्वितीयेति सत्रेति तत्रस्त्रैर्यावृतं कर्मसंज्ञाविहिता तेसवैतत्र तेनरूपेषोपास्थिताः ते तु चवि धीयमानाद्वि
तीया। आधारवाचिकाला धवात्। क्रियायाधातुनाकर्मस्वरे वस्त्रादिशरेष्ठोभीत्। इत्यतम त्वादेल्कभानाभावात्। प्रकृतिप्रस्या

भू०
१०४

र्थं योऽस्याभेदः इत्युक्तं संसर्गः। तथा च रूपं धारिका पात्रीति स्वरतनुकूलो व्यापारो वा कर्त्रर्थः प्रकृतेपि कर्मणि कर्तरि अधिकरणे च विहिता
नां द्वितीयादीनामाधारोर्थः इति तुल्यं तथापि तन्निरूपकं फलं व्यापारः स्वाश्रयद्वारा तदुभयं चेति फलितं ततेः आधेयत्वे तैलसर्ग
गेगच्छेते। तथाधारत्वेन वाच्यत्वेन निमित्तान्निरूपधर्मस्य वाच्यतानवच्छेदकता प्रत्याऽनिर्णीतत्वात्। कर्मणि द्वितीयेत्यादिसूत्रस्य सभंगा
प्तेश्च। अत एव भाष्यकार आह। सुपां कर्मादयो ऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङामिति। नन्वतिङः स्वपि धर्ममात्रमर्थः। कर्तरि कृत्
लः कर्मणि च। तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः इति सूत्राणां वैरूप्यापत्तेः। पाचकोदेवदत्तः पक्वओदन इत्यादौ सामानाधिकरण्यानु
रोधेन धर्मिवाचकतास्वीकाराच्च। तस्मादिदं घटादिज्ञाने जातिमिव विशिष्टमेव वाच्यं। आख्यातेऽधिकरणे लुप्तानेतु लक्षणया धर्म
मात्रं सर्वथाप्येतेन याज्ञिकमीमांसकादयः सुपेन मर्थं जरतीयं हेयमेव। ननु तिङ्कृतोर्वैलक्षण्यं स्यादिदं। तत्पर्येणैव तच्चकृत्के
ष्वेनेस्मामितिस्वल्पमिप्रतापरिणतकृतमिति ते तनरस्यगाथोऽपूर्णो नीत्यादेर्न निषेधसंग इति भावः। गोदोग्धीति। गोत्वं वंशेप
यः कर्मकं दोहनमर्थः। स्याच्चेत ता कर्तुरीप्सिततमं कर्म। तथा युक्तं चानीप्सितं इति सूत्राभ्यां गतार्थमेतत्। तथा हि। सज्जनोप श्री
१०४

सर्जनं साजनं दुहेरर्थः। दापनमंगीकारणं च पाचेः विक्लेदनं पचेः इत्यादि। एवं च धात्वर्थभूतव्यापारविषयीभूतं यत्सज्जनदानां
गीकारादि तदाश्रयत्वं गवादीनां स्पष्टमेव। अत एव वादिरवौर्कौतुंमी कर्मत्वसंग्रहाय प्रसिद्धत्यागमादिसूत्रेनियमार्थमिति त्रा
चां सिद्धांतः। अत एव चाकडारसूत्रे अपादानमुत्तराणीति गोदोग्धि पयः सूत्रपरत्वात्कर्मसंज्ञेति भाष्यं संगच्छते पंचकं चानिय
दिकार्थ इति पक्षे अवधित्वफलाश्रयत्वयोर्युगपद्विवक्षायां चेदं अवधित्वतात्पर्यागोः तन्निर्देशः पयः क्षरणानुकूलव्यापारः
तदाश्रयीभूता गोपानि एवेत्युपपत्तेस्यात्। तथा च दोग्धीत्यत्र चेतिस्त्रैत्यर्थमिति चेत्। अतो वाते कर्मणः अतो यत्नेन विवक्षायां न
साधाणामश्रीयादितिवत् पष्ठी प्राप्तानां बाधितुमिदं सूत्रेण वाच्चेह। पष्ठीवत्संबंधमात्रं द्वितीयार्थं इति स्थिते अपादानत्वमा
त्रविवक्षायं तु पंचम्येव। गोः क्षीरविशेषणत्वे तु पष्ठीतिन गोः पयो दोग्धि। त्यपि प्रयोगः साधुरेव। एवमग्रे प्यूह्यं। यत्तु प्राचीनैः द
साव्यर्थः कोधिप्रछविद्वग्रास जिकर्मयुक्तं। नीहकृष्वहांस्तु वहंतुष्यच कर्मणामिति। अत्रेदं वक्तव्यं यद्यहोपाठो निर्मूलः तथा हय इदं उस्मा
नरूंशाकसिसुदाहरणमप्ययुक्तं। इत्तरेषां तु द्विकर्मकत्वं यद्यपिश्रमाणिकं तथापि संरभोपूर्वः। तथाहि दुधादीनूमादी स्वैद

त॰सु॰ शास्त्रेणेह पठितत्वाभावात् कर्मप्रक्रियायां प्रेषणं स्यात्। स्वत्वार्थाः किं। द्विकर्मके गौणमुख्ये कर्मणी स्तः। गौणे वेसा कंसाद्यां स्वयमेव पठितं।
१०५ मादयो ण्यन्तानि द्विकर्मका न्यायमुख्यकर्मणि। प्रसंयं तिरस्कृतादिर्गौणी स्नेतु पयाहृत्वीति। एवं च दंडिमथिभ्यामपि मुख्ये स्यातां। तथा
चागर्गाः। शतं दंडयति। अनिति भाष्यविरोधेन। शतं हरति प्रधानं। गर्गान्। अर्थेन शूद्रेणाप्तानो हिरण्येन तु नीतिवाक्ये प्रधानं। दंडिश्चे
हृयहणार्थौ न तु निग्रहार्थौ। अत एव वक्ष्यत्र। समुदायेवाक्यसमाप्तिः। गुणानुरोधेन प्रधानानार्थं तेरसंभवात्। तथा मंथेरपि प्रधाने
स्यात्। दुह्यतेनु गौणो। तथा च भारविः। येनापविद्धसलिलः स्फुरनागसद्मा देवासुरैरमृतमंबुनिधिर्ममंथे इति। अनामृतं मु
ख्यं। उद्देश्यत्वात्। अंबुनिधिस्तु गौणः। पदादिपिद्धा स्यात्। आद्यः। द्विकर्मके सुपचेरप्रामाणिकः पाठ इति। नद्यभसात्। तथा
हि। कर्मवत्कर्मणेति सूत्रे दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोरिति वार्त्तिकेन दुहिपचोर्द्विकर्मकत्वालाभ्यपनेके प्रपठहारदत्ताभ्यां च न
चैव स्फुटीकृता। माधवोप्याह। नपतेः कर्पतेर्मथेर्मुषेर्दुयतेः पचेः रित्यादि। उदाजहारस्त्वां। तंडुलानोदनं पचतीति। यत्तु अकथितं
चेति सूत्रेहरदत्तेनोक्तं। अकथितग्रहणं पदार्थप्रधानार्थं गृहीतं तदा पाणिनाकं स्यपाभ्यां दोर्भ्यां पचपरत्वात्र पाणिकां स्यपाभ्योरपि श्रीः १०५

270

स्यात्। करणाधिकरणाधिकरणयोः तत्पक्ष्मादिरवकाशः। नादितत्रास्यत्र संयोगात् हारादिपरिगणनादिति। ननु तोन शक्तिप्रायेण
अन्यथा उदाहृतस्वपरस्यैषि विरोधादित्यास्तां तावत्। ग्रामं जयनीति। जि अभिभवे। यत्तु जिजयप्रशंसा स्यात्तं। नत्वातत्स्माक
मं कथ्यतां। पथापि जपसार्यो भाष्येन पठितास्तथापि चकारेण संगृहीतुन इति केचित्। अर्थानिबोधनेति। ननु स्वरूपास्यायाः
अहमेचोदृमचोपचोचा। इति तत्रजनस्यत्रभाष्ये दृष्टिपयोपस्यस्फुटरूपि द्विकर्मकत्वदर्शनादिति भावः। तथा च भट्टिः। स्याम्तु
नो सैरमुखोजनादम्भारिवाहतद्वैव चनं महार्थं। कालिदासोपि। निलोद्वपोपिक्षिनिपातमुच्चैः श्रीतानमेवाघमभाषतेच।
भारविश्च। उदारचेतागिरमित्युदारां द्वैपायनेनाभिदधेनरेन्द्र इति। एवं च नाथ न्याय पोनरहौ द्विकर्मकत्वेभाव। देवाप्रति
कुरूपंचालादिर्दवेहग्रहने। तेनाधिरोढु स्यामामिमादनेचपर्थ्वं। मा रोहमिति। नचैह कालत्वान्निसिद्धिः। लोकेकालस्येन
प्रसिद्धस्य भासादेरेव ग्रहणात्। तेन घटमास्तइत्यादि न भवति। यत्तु प्रायोक्तं। अकर्मकधातुनियोगे देशाकालाध्वभावेभ्यो
द्वितीयेति केचित्। नदीमास्त इत्यादि। अप्रेरितं तं। कर्मसंज्ञाया अनुक्तत्वात् कर्मणि लकारप्रयोग न स्यात्। आस्यते मासः इति यथा। केचि

271

॥ मु॰ दिशस्य संगतेः । द्वितीया याभाव्य संमतत्वात् । नदी मित्युदाहरणमप्यसंगतं । ग्रामसमर्ह कुर्वादिरेवदेशः । न तु प्रदेशमात्रं तेन
१०५ ग्रामं स्वपितीतिन भवतीत्याकरात् । अध्वेतिव्यक्तं । अध्वानं स्वपितीति प्रसंगात् । अतएवाकरे अध्वगंतृत्वेन विशेषि
तः । गंतृत्वेन प्रसिद्धिनियतपरिमाणः क्रोशादिरिति चेत्याख्यातं । गतिबुद्धिप्रत्यवसानं भक्षणं । शब्दकर्मकाणामि
ति । शब्दः कर्मकारकं येषां तेषामित्यर्थः । नन्विह कर्तारि कर्मत्वनिर्देशे इतिवत् कर्मशब्दः क्रियापरः । कृत्रिमकार्यसंभवेन प
रा कर्मग्रहणसामर्थ्यात् । अन्यथा हि गतिबुद्धिप्रत्यवसानशब्दकार्थाकर्मकाणामित्येवावक्ष्यत । नियमार्थं चेत तत्र सूत्रमिति प्रे
क्षः । णिजर्थेनाप्यमानस्य यदिभवति तर्हि गत्यर्थादीनामेव कर्तुरिति नियतेन पाचयत्यदिवदनेयत्यादिवत्त्वेन तत्र प्रयोजेत्क्रस्त
थेप्रतिकर्तृत्वस्यैव निरपवादत्वेनावश्यानाद्यतनीयासिध्यति । उक्तं च गुणक्रियायां स्वातंत्र्यात् प्रेषणे कर्मतां गतः ।
नियमात्कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयते । इति कर्तुः स्वधर्मेणाभिधीयेत इत्यर्थः । ननु णिजर्थं प्रतिकर्मत्वबाधित्वादत्त्व श्री॰
त्वार्थं प्रतिकर्तृत्वं परत्वादेवासिद्धं । अंतरंगत्वाच्च स्वकारक विशिष्टक्रियाणिजर्थेन संबध्यते इह तु मतिश्रित्य विधानात् । १०८

कर्तृत्वप्रयोजकस्य हेतुत्वात् । अतएवोपजीव्यापिकर्तृसंज्ञा । एवं च परत्वादंतरंगत्वादुपजीव्यत्वात्प्रयोज्यस्याक
र्तृत्वं गन्यादिविधितो विनेति चेत् । अत्र वल्लक्ष्यस्यानिर्वाधत्वात् । नियमस्त्र मिदमिति णिर्ष्यानोकागतिरिति चेत्सत्यं
णिजर्थस्य प्राधान्यं पुरस्कृत्य प्रधानानुरोधिन्याः कर्मसंज्ञायाः प्राप्त्यभावात् विशेषनिषेधएवनास्ति । अंतरंगोपजीव्य
त्वे अपि प्रधानं प्रतिनियावत्संप्रयोजयतः इत्याशयेन ग्रंथानुक्तिसंभवः । अर्थे प्राधान्यपुरस्कारेतु विधावकृत्वमेवोचि
तमिति ध्येयं । शत्रूनिति । स्वर्गकर्मकं शत्रुं निष्पद्यमनं नरद्रुकुलीपानिष्टाचापारः सश्रीहरिर्मे गतिरित्यर्थः । नन्विह क
र्मस्वर्गस्य कर्मत्वं कर्तुरीप्सिततमं इति कर्म । न च अत्र वः कर्तुरीप्सितेषां गमादिसूत्रेण कर्मत्वादिति चेत् । मैवं । कर्मसंज्ञायां
हि कर्तृग्रहणं स्वतंत्रस्योपलक्षणं । स्वातंत्र्यं च धात्वुपात्तव्यापाराश्रयत्वमेव । न च प्रयोजकसंनिधाने प्रयोज्यस्या
स्यैव । नवोपलक्षणत्वे प्रमाणाभावः । प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्दुहिकर्मणां । अप्रधाने दुहादीनां इत्युक्त ॥ ए
ते कर्तृश्च कर्मणा इतिवदतोभाष्यकृतएवं तत्र प्रमाणत्वात् । चहि लक्षणं विनापि जंतानां द्विकर्मकतालभ्यते ये

·मु·
१०७ नणंनेकर्तुरितिवचनंसावकाशंस्यात्। ननुस्वतंत्रेसंकेतितस्यतंत्रेवलक्षणाकथमितिचेत्। संकेतिनरानुपादितेसंकेतितेन
स्यतदुपादितसाधारणेस्वतंत्रमात्रेसेस्वबोधितानीवत्तुरिति। ययप्यतुयोः प्रापणमर्थोनगतिस्तथापिगानिरपिविशेषणी
भूतप्रापणमथेप्रविष्टेस्तावन्मात्रेणप्राप्तिमत्वाप्रतिषेधउक्तः। निषिद्धिति। निषेतापस्तुवेरकः। ननुसारथिरेवतेनवाहय
तिवलीवर्दान्न्यपवानइतिसिध्यति। अनिषेधइति। प्रयोज्यः कर्मतिवक्तव्यमितिफलितोर्थः। सूतइति। नियंताप्राजितायोन्ता
सूतः क्षत्ताचसारथिः। आदपतीति। अकर्त्रभिप्रायेफलेशेषीवेति परस्मैपदं। कर्त्रभिप्रायेतुणिचश्चेत्यात्मनेपदमेवन
दपवादत्वानिगरणचलनार्थेभ्यश्चेत्यस्य अनेः प्रतिषेधइतिनिषिद्धत्वात्। समामितिलिङ्गेतत्रस्थानांपवानांभक्ष्यमाणानांहिंसा
इत्यापतस्यात्। यांनेयांचेतनत्वात्। सारयतीति। ननुणेरणावितिसूत्रेसकर्मकस्येवनगुत्वस्वरूपमेवेत्युदाहृतत्वात्
तत्रभाष्यप्रयोगादेवकर्मत्वबोधः। जापयतेरिति। जाचकरोतीत्यर्थेप्रातिपदिकास्तित्वबुः। तत्रोदाहृतमाणिचुः धात्वर्थेति। एते
नज्ञापयतिसेनिकेत्पिरनितिकर्मप्रयुंजानाः प्रत्युक्ताः। ननु प्रावाअपकेंदज्ञापयेत्पाणिनेतुक्तं तत्रअर्पनेक्तिस्वादित्ति श्री:
१०७

मूलेव। केंदहे बोधश्चशबकिमप्रत्ययमात्रेणप्राप्तिसंभावना। वस्तुतस्तु। नासौसत्तार्थेइत्युक्तं पदविभुग्यदहरगामितिकर्मत्वमु
क्तं। तत्रदृष्टीयदृष्टं प्रामाणिकमेव। स्वकोतेस्तु शब्दकर्मकत्वात्सिद्धं। याहेस्तुद्विकर्मकत्वं पशुपिषुधाकुरादीनांसमतं। त
थापिवदूनामसेमतं। अजलाएव। अजीयहंजनकोधत्त्वातइतिनहिप्रयोगः। अजीयहत्वेबोधितवानइत्यर्थः। त
ताअपाचितारंमाहिरेवदेवमङिमुनांग्राहयिंतुंशमाकेसन्दृष्टाहयितुं। उदाहृतेनतबोधयितुमितित्रिपुरुषेचेनत। ग्राहेर्द्विकर्म
कत्वेहिज्ञापयतितिग्राहिनगंधमाप्यमानिस्तत्रकेनप्रयोज्यप्राधान्येनोरभिधानंस्यात्। एवंनेकर्तृस्थकर्मणइत्युक्तेः। ततनाज्ञायग्राग्रेप्र
मालेपानिग्राहितानितिस्यात्। सिद्धंतेतुप्रतिग्राहिमेगंधमालेपयेतिविग्रहः। जापानिष्टमेणविषपीभत्ततंगंधमात्सकर्मकंप्रत्य
तियहृणंनतत्त्वीमिसर्थः। अन्यपदार्थेतभीवेणेवादिशेषणविशेष्यभाववैपरीत्येनैवेकार्थीभावकल्पनात्। अनिवार्यदृष्टोरि
ति। अनिवारपनेग्रात्रे। दृष्टोस्तुप्रात्रे। किंभावेपं आभिति। नेरमा। पुनरत्येनएवंनिपातेकर्तव्येविपरीतोच्चारकं ईदृशास्तुरत्वविं
वक्षार्थेइसारसंघातएवेरयेति। तेनेहन। निवित्राणेपरिस्यक…पंचापरेइति॥ …निनेति। एवमर्थेपनिनिवित्रानामितिभाष्यप्रयोग

प्र·मु· श्रेदमानं उपपदविभक्तिमाह। उभसर्वतसोरित्यादिना। उभसर्वयोस्तसौ उभसर्वतसौ। तदंतयोर्योगे द्वितीया कार्येत्यर्थः। अंतरांतरः। उभ
१०८ ग्रहणेनोभयशब्दो लक्ष्यते अन्यथा तसोः संभवात् इत्याह। वक्तव्यमस्कत्वं निर्विषये प्रवृत्तेर्नानापि भवत्वाह। धिगिति योगस्तत्तदंतमस्मे
रेवैयाकरणाः साधु धिगित्यादिविभक्तिकौ निर्देशः। पादेन प्रमाहे विवृद्धि वृंददुःत नात दावति अपदंतत्व पादईषं तेनोपः शाकल
स्येनस्यैव द्वाग्रंतिके जश्वस्याप्यभ्रनुत्तिः संगात्। न चाचां काकारांत एवेति भ्रमितव्यं। कस्य च दर्शनं सूत्रे धाकिदिनु सुदाहरणस्यैव
संगतिप्रसंगात्। तस्मान्नाधिगित्यविभक्तं नमेव प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशात् सुपो लुक्। उभयतः कृष्णमिति। कृष्णस्य पार्श्वद्वये
पीत्यर्थः। आद्यादित्वात्तसिः। धिक् चार्थे द्वितीया। एवमुपपदविभक्तौ सर्वत्र बोध्यं। नाम्नोर्द्वितीये संबंधः सर्वदा केवलवास्थितः सामा
नाधिकरण्येन षष्ठ्या वा पिक्च विजवेत्। इति रहेत्को पदमध्ये ग्रहणं तरयदात्वित नकेरप्युपलक्षणं। द्विधेत्युक्तिः सामानाधिक
रण्ये वैयधिकरण्ये चेति तत्वापि वाह्यत्। तदपवादयोरेकं कोटिं तपादान॥ धिक् कृष्णाभक्तमिति। तस्य निंद्यत्वेनेत्यर्थः। कथं धिक् स्वैरित श्रीः
संबोधनपदस्य क्रियान्वयप्रतिषेधे धोकनयाधिक् शब्दप्रयोगाभावात्। क्रियापदं तत्र निष्कृतं तद् विदिषतिमिततनदेतन। नपोवत् १०८

296

लेवक्तिसंभवाच। देवमससिद्धित्यादौ चरूका गल्याद्व एव कर्ते ति चेन्न। तेनाव ताकारक
त्वसंबोधनोपक्रमनिषिद्धाचरणादिनिमित्तं वा कार्यः। एतेन हा नात्र शब्दे विधीरभवे सादृश्यात्यात्। तत्राह। उपपदविभक्तेः का
रकविभक्तिर्बलीयसीति संबोधने प्रथमैव भवति। संबोधनपरस्य कर्तृकारकवाचित्वादिति भावः। संबोधनस्य कर्तृकारकविभक्ति
त्वेलभ्यते। किंवा देव त्वां भजे त्वां भजंतीत्यादौ संबोधनस्य वाक्यत्वमपि न कर्तृत्वमित्यस्तां तावत्। उपर्युपरीति। कथं तर्हि उपर्युप
रि बुद्धीनां चरंतीश्वरबुद्धयः। उच्यते। उपरि बुद्धीनां उच्चानां बुद्धीनां उपरि चरंतीत्यर्थः। एवं चाम्रेडितत्वाभावान्न द्वितीया। यद्वा
अत्र निपरे कस्योपर्यध्यधसः सामीप्ये इति सूत्रं तद्द्वित्वस्यात्र ग्रहणं। तेन वीप्सादिद्विर्वचने सति नास्य प्रवृत्तिः। अन्यथापि दृश्यत इत्युक्तं।
तच्चोपपत्ति। अभितः परित इति। त्रतिभातीतिवत् एषां निपातः क्रियाविशेषकत्वादुपसर्गः। न तु कर्मप्रवचनीयः। अंतरा त्वां मां मामिति।
तव मम च मध्ये इत्यर्थः। सामर्थ्यादिति। अनएवाह। तुल्ययोगेनमपि शब्दं तो धेवि वयइति स्वीक्रियत इति भावः। तदीमन्वितेति। द्वि
तीयायाः संबंधोऽर्थः। सचेह साक्षित्वरूपः इति अनुनायो मतेः। लक्षणेत्थंभूतेति। इत्थंभूतवतीति। वृक्ष संबंधि द्योतनमर्थः। स्वसंबंधश्चलक्ष्य
लक्षणभाव इति प्रत्यादयो द्योतयंति। तत्कोऽविलुप्तवतीति। विभक्तिश्चात्र निषयभाव प्रमारिद्योतयत्। लक्ष्मीरिति। लक्ष्मीरूपस्य

297

·मु॰ भागस्य हरिणा सह स्वस्वामिभावः। हरस्य संहरस्य मिति। इह वीप्सादिर्वचनेनैव द्योत्यते। परिज्ञातृ स्वक्रियया संबध्यते। कर्मणि द्वितीया
१०९ ।कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्गसंज्ञाया बाधात् षत्वं न। एतदर्थमेव लक्षणादयो विषयत्वेनोपात्ता इति व्याख्यातमाकरे। पंचम
पातु परिनिर्गिरि तु न भवति। वर्जनार्थेनापेत्येनेन साहचर्यात्॥ ममाभिष्यादिति। मम भागः स्यादित्यर्थः। मामभिष्यादि नापि श्री
दैः श्रेयुरादहरंतीति तत्र मां प्राप्नुयादित्यर्थः। उपसर्गवर्जनेन अस्तेः सकर्मकत्वात् मामिति द्वितीया। अत्र च मम भाग इत्यर्थतः पर्यव
सानात् अभागे इति कर्मप्रवचनीयत्वे निषिद्धे उपसर्गत्वाद्भूयादिति षत्वं॥ एजायां चेति॥ मुः एजायामिति पदं सूत्रात् एजाय
हणमनुवर्त्यते। कालाध्वनोः॥ अंतविरामे आतिक्रांतो अत्यंतः सवा सो संयोगः॥ निरंतरसंयोग इत्यर्थः॥ द्वितीया स्यादिति
श्रुतत्वात् कालाध्वरत्तिभ्यामेव। मासमस्तेति। कर्मणि तृतीयार्थे योगे कालेधिकरण इति षष्ठी सप्तम्यः। तस्मात् तत्रैव ग्रहणानुवृत्या
दिति स्वभोजनमिति रूपं तेन न सहसमासा निरूपणे रवपृक्तत्वात् तस्मादिह षष्ठीति प्रपदर्शितेति सजे स्योपषष्ठीतिनत्वं॥ ॥इति द्विती श्रीः
या॥ ॥स्वतंत्रः कर्त्ता प्रधानीभूतधात्वर्थेत्याश्रयत्वं स्वातंत्र्यं आहवा। धातुनोक्तक्रियेनि संस्कारके कर्त्तेत्यत इति। साध १०९

कतमं करणं। प्रकृष्टेति। यद्व्यापारानंतरं क्रियानिष्पत्तिस्तत्प्रकृष्टं उक्तं वा। क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनंतरं। विवक्ष्यते
परापत्र करणं तत्तदा स्मृतमिति। विवक्ष्यत इत्यनेन स्थाल्यादीनामपि विवक्षिकं करणत्वमस्तीति ध्वनयति आहवा वस्तुत
स्तदानिर्दिष्टं नास्ति विवक्षा चावस्थित। स्थाल्यापच्यत इत्येवं विवक्षायाद्यपि तेष न इति अयं भावः। कारकत्वं न व्यापकतं नादिय
द्दूष्य वस्तु विशेषे विशेषेणाविशेषो व्यभावत्वन्न सवातिष्टने नादृगो स्वर्वं भातिगौरेव न तु कंचित्स्वस्य गौरितिवत् विशेषणं विशे
षणमेवेति सुवचं। तथा चकेषांचित् धातुना अप्रधान्यं उपस्थापितेः ये किं कर्त्रादिकमिति प्रश्ने पचतदत्र्यरूपास्तव्यापाराश्रयतया
विवक्षितः कर्त्ता। व्यापारमधिकरणं फलाश्रयः कर्म। कर्त्तृकर्मद्वारकसंबंधेनाश्रयोधिकरणं। पचत्यर्था व्यापारस्थानेकधा॥
एवं च परस्वे ग्रधिश्रयणानंतरं स्थालपनैधोपकर्षणादितात्पर्यकत्वेन राम्यपोदेवदत्तः कर्त्ता। ज्वलनतात्पर्यकत्वे एधाः कर्त्तारः। तं
डुलधारणादिपरत्वे स्थाली कर्त्री अवयवविभागादिपरत्वे तंडुलाः कर्त्तारः। स्थाल्यापचतीत्यत्र त्वीयोपात्तव्यापाराश्रयोपि
स्थालीकरणमेव न तु कर्त्री। देवदत्तादिव्यापारस्यैव तदुदाहरणतत्वात्। तथा। अग्निर्वाद्यादिपामुपात्तोर्थं प्रयोजनः कर्त्ता। नास्मिन्ने

त·सु· वार्थेभस्य पतितोपाकने कर्मैअधिकरणे शौण्डादिभिरुपश्लेषे आधारः कर्म। वैनवेरूपान्ने अधिकरणमित्यादि। एतेन ज्ञानमस्य प्रका
१९० शत्वे कर्तृकर्मविरोध इत्यादि परास्तं। शाब्दविशेष्यतावाधिकस्य कर्तृत्वात्। त्वस्य संस्कारद्वारा उक्तिसंभवाभावात्। एतेन परसमवेतक्रिया
फलशालित्वं कर्मत्वं चेत्। अपादाने अतिव्याप्तिरित्यादि तत्र धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं तदिति परिष्कुर्वतोपि मम तु रूपः। ग्रामं
गमयति देवदत्तमित्यादौ गेतरि अव्याप्तेः। तत्र गमनस्य फलत्वात्। स्वार्थत्वेपि तस्यानावच्छेदकत्वात्। तत्रैव यात्यादिप्रयोगस
कर्तृत्वेनाव्याप्तेः। तत्रापि भावि कर्मत्वं गमनोपयोगिकर्मत्वं च न वाच्यमवस्थितमिति चेत्। अपादाने पितृहिंसन्त्वालीम
वधेति। एकसंज्ञाधिकारे अनवकाशयासावकाशयाबाधात्। अत एवासामानमास्यादिनी मादौ परया कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञा
बाधमानौ काहं कारादिविशिष्टस्यात्मभेदमात्रिस्यसमाहितेनाख्याते गमकोति। इत्यपि विभक्तुपस्थितानां कारकाणां क्रि
यान्वितविशेषणतेव न तथापि क्रदुपस्थितानां विशेष्यतेवासत्वप्रधानानि नामानीत्युक्तेः। धात्वर्थस्यापि प्रयोः फलव्यापारयोर श्री:
पि कर्मत्वस्य समभिव्याहारे विशेषणविशेष्यभावव्यवसायः। तथा च रामनिष्ठो यो व्यापारस्तज्जन्य: संयोगः तदाश्रयो व्यापारस्याश्रयाश्रयाण १९०

220

वियोगाश्रयो वाली निवारूपार्थः। पतु वा जये वाधिकरणेमी कोसवे रुकं करोति पाकः इत्यपि स्यादिति तदिदमपतितम्। कर्तृकर
केरूतावरूत्वं कर्तृकर्मणोः कृतीत्यादि सूत्राणां सूत्रार्थेन करकारत्वं यं विना उक्तिसंभवस्यैवाभावादिति सुधीभिरवकलनीयं।
अनभिहितेत्विति हरिः करोति जीवं मनेन जीवनः शारिः। शब्दर्द्धंकरोतीति ईश्वरः। हृतं विश्वं येन हृतविश्वः। विश्वकर्मेकर
त्वस्य परस्मैपदं अपथ्यं यं बहुव्रीहिश्रुत्यम्भं तरस्वीकारात्। पयाचैतन्त्रपायस्यनो पक्षस्यादिश्यइत्यादि निगमो यं तेन नामा
नुत्तीर्णाश्वरितेन तं गतस्यादिनो ख्यं। हृयो द्रोणयोः समाहारः द्विद्रोणं पञ्चादिन्यां द्विगुत्वाभावः द्रोणद्वयसंबंधिधान्यमित्येत
र्थः। वादिति। करणशब्दानुशत्यापरिक्रयणे संप्रदानमित्युत्तरसूत्रस्यानन्तरस्यांग्रहणापकर्षेणेन वा संज्ञयोः पर्यायत्वेन
ध्येसमावेशार्थं प्रकरणः। तेन मनसा दीव्यतीति मनसोरीत्यस्य। दण्डः करणे तत्रीयाच्चेत्सु भयं सिध्यति। मनसः संज्ञायामि
त्यनुकृ। किंच अक्षैर्दीव्यते पश्चैरिचेनेमात्र समकर्मकत्वाद्यणिकर्तुर्णौ कर्मत्वं न। अणावकर्मकादिति परस्मैपदं चेनेति सिद्धान्तः। प
नुपावा। कर्मसंज्ञं वाम्यारिति यात्वानां। नदारूत्ति धातुपेरस्य स्यादेतत्। करणं संज्ञायाः अवकाशः देवना। अक्षरूः करणोत्सुटः। क

229

...हु
...री

मेसंज्ञायामन्त । दीव्यंते अस्याः कर्मणि लट् । असौ दीव्यती मत्र तु संज्ञाद्वयपत्र तु ककार्य्यं द्वयपत्र संगे परत्वात्तृतीयैव स्यात् । न तु द्वितीयेति
चेन् । अत्राहुः । कार्यकालपक्षे कर्मणो द्वितीयेत्यत्र परस्मोपस्थानेन तस्या नवकाशत्वात् द्वितीयेति । न तु दीव्यंते हार्यास्तत्र कर्मसंज्ञाभि
त्तेपि कारकान्तस्यानभिधानान्न तृतीया स्यात् । तथा देवनाभेसाः इत्यत्र सुटा कृतत्वात्सामाभिधानेपि कर्मणो नभिधानात् द्वितीया स्यात्
तो मैवं । एकैव हि तत्र शक्तिः संज्ञाद्वयपयोगिनी तथा च तद्भेपत्राप्यभिधानमेव न भेव नु त्वनभिहितत्वं । सहसुकेपुत्रेपोनि । पितुस्करि
पा संबंधः शास्त्र पुत्रस्य तु आर्थ इति तस्या प्राधान्यं । अप्रधानग्रहणं शाकरमकर्तुं न चैवं पितुरपि तृतीयापत्तिः । तत्र शास्त्रेनिपरिका
र्यमात्रे अंतरंगत्वात्स्वष्ठयोपपत्तेः । पितुरागमनमित्यादौ कारकविभक्तेः प्राबल्यात् स्यादेनं भाविकारः । अंगत्वात् अर्थ आयज्जं
तः । तदाह अंगिन इति । येनेति सर्वनाम्नाप्रकृत्यर्थभूतो व्यपदेश एव गृह्यते । संनिधानात् । स चार्थाद्विकृत एव । न तु विकृतेना
वयवेन शरीरस्य विकारः संभवति । न देतदाह । येनांगेनाविकृतेनेति । संजानीत इति । संप्रति भाषमनाध्यानइत्येतद् । कर्मयोगे श्रीः
परत्वात्षष्ठी । पितुः संज्ञानीता । पतुरस्तस्तैनोक्तं । आधानेपरत्वादधीगर्थेति षष्ठी । मातुः संज्ञानानीति । तन्नान तत्र शेषापिक १११

रात्न । इत्यादीति । उक्तं च । इत्यादि विषयोहेतुः कारकं नियतक्रियामेति । अनाश्रितेतु व्यापारे निमित्तं हेतुरिष्यत इति वाफ
लमपीति । एतदेव ध्वनयन्नाह इति सूत्रे व्याख्यानं पदं संग्रहं एवं च नादर्थ्यान्वितु च्यांसहेर्येन तृतीया विकल्पाते । अध्ययनापवसति अपं तु
विशेषः । अध्ययनफलेन सहानेदः । संसर्गः । उपकारकत्वेन सदंतु निरूपकत्वेन । गम्यमानेति । ननु ध्ययमाणेवेसायद इति भावः ।
साधनेविसाध्यमित्यत्र प्रकृतिभागस्यार्थ्यं प्रतीति भावः । मात्रचापलाये तिगणान्ययनैर्यादिस्यत्र तु पतत्वामिति शेषः आशिषेति ।
एतच्चदाने स्वसामर्थ्ये चतुर्थी इत्यनेन ज्ञाप्यते ॥ ॥ इति तृतीया ॥ ॥ अन्वर्थसंज्ञावलेनाह ॥ ॥ अन्वर्थसंज्ञावलेनाह ॥ दानस्ये
तितेन अजो न पतिर्य्या मरदत्तं निरधानि रुसोदस्त्यादौ नातिप्रसंग इति भावः । दानं च अपुनर्यहणाय स्वस्वत्वनिवृत्ति पूर्वकं परस्व
त्वोत्पादनं । अत एव रजकस्य वस्त्रं ददातीत्यादौ न भवति तच्चेहि ददाति र्भक्तः । एतच्च वृत्तिमतं । भाष्यमते तु नान्वर्थता या मा यद्दः ।
खंडिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददातीति प्रयोगात् । रजकस्य ददातीति तु शेषत्वाविवक्षायां बोध्यं । नन्वेवं तमजां नयति ग्रामम
त्रापि प्रसंगः । पमनिप्रैनी मूत्रस्यादियमिति निर्दिश्य शेषत्वं कर्मणश्च शेषत्वं लभ्यते । ग्रामस्य च अजा प्रति शेषित्वं नास्ति

मु॰ ।दानीयइति॥ बाहुलकात्संप्रदानेऽनीयर्॥ ॥रुच्यर्थानां प्रीयमाणः॥ ॥प्रीत्यर्थेऽस्मात्कर्मणि लट्। हरये रोचते इति। हरिं प्री
१२ णयतीत्यर्थः॥ कर्मसंज्ञायां प्राप्तायां वचनं। प्रीयमाणः किं। देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि। अत्र पथो माभूत्॥ श्लाघह्नुङ्॥ श्लाघात्म
तिः। कृष्णाय श्लाघते कृष्णं स्तौतीत्यर्थः। अनेनाह॥ कर्मणो यानतोऽपरं ज्ञाप्यमानोऽर्थः प्रतीयते इति। तत्र तत्रापि परस्मैकर्मत्वे प्राप्ते द्विती
ये तु कारके शेषत्वात्षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनं। दुत इति। सपत्नीभ्यः कृष्णे तुवाना नतमेवार्थं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः॥ पस्यक स्यचि
त्तदुक्तिमितिवा॥ तिष्ठत इति॥ स्थित्या स्वाभिप्रायं बोधयतीत्यर्थः॥ प्रकाशनस्थेयाख्ययोरिति तङ्॥ धारेरुत्तमर्णः॥ ॥धृञ्धा
तोर्णौ वचनं। स्वरे दितिकृत परत्वादिति। तेन परस्मै। णस्य रूणी पञ्चोऽर्मस्य रूणी यागुणे भेदा मणिः। इत्यादि सिद्धं। यदा तु शेषत्व
विवक्षा तदा षष्ठी। तेन कुमार्य्यैः द्ववकं तस्यत्र संति स्परुहं निवेतिमिद्धं। एतच्च सर्वं हरदत्तादिरीत्योक्तं। वाक्यपदीये हेत्यागत
ञ्चंयोस्तु स्परुहपतियोगे कर्मसंज्ञायाः शेषषष्ठ्याश्च बाधिके यं संप्रदानसंज्ञेति स्थितं। तन्मते स्परुहणीयाभिस्त्वदानी पइनिव श्रीः
त संप्रदाने कृतः कुमार्य्यै द्वेमत्रतुवि भक्ति विपरिणामेन कृत्वा तस्य रुहणीतिव्याख्येयं॥ क्रुधद्रुह॥ क्रुधकोपे द्रुह द्वेषे ईर्ष्य ई १९२

र्ष्यायां। असूयतिकं ड्वादिःयगन्तः। एषामर्थ एवार्थो येषां धातूनामित्यर्थः। अतः क्रोधो मर्षः। द्रोहो पकारः। ईर्ष्या असहनं। असू
या तु गुणेषु दोषारोपः। क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म॥ ॥सोपसर्गयोरनयोः सकर्मकत्वात् द्वितीया प्राप्ता॥ ॥धीक्ष्योः। कारकमिति
। कर्मकारकमित्यनुवादः प्रमादः। एकसंज्ञाधिकारात्। अत्र चायमिकस्यामिमात्राभिप्रायेण कर्मत्वव्यपदेशः। कृष्णसंबंधिशुभा
शुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः। उपगमेन पश्यावेदत्राप्तेः। अनुप्रति। गृणा इतिभ्यां तस्यानुकरणात्सप्ती॥ होत्रे इति। कर्मत्वे प्राप्ते॥ परिक
यणे॥ कयोऽभ नाधर्यणेनास्वीकरणं। तस्य समीपं परिक्राम्यू आचार्यैस्त्वनियतकालं। ततो मुक्तत्वात इति व्याख्यायतेनियतेति।
भृत्याद्वेतनादिना। तादर्थ्ये इति॥ तस्मै कार्याय इदं तदर्थं कारणं। तस्य भावस्तादर्थ्यं तस्मिन्नुपकारकत्वेन संबंधोऽभिधीयते। स
त्वपि तत्समासेऽपि संबंधाभिधानं भावप्रत्ययेनेति सिद्धं तावत्। उपकारकत्वं च अनेकधा। तेरव्याहरणा गुरुधीसादास्योपि भवति।
भक्तिज्ञाना येति। ज्ञाना तस्मिन्नापरिणमत इत्यर्थः। प्रकृतिविकृतिभावे तैरेवित्यं चतस्रार्थ्यां विशेषेति वा चतुर्थी। अभेदविवक्षा यां तु
परत्वात्प्रथमैव। भक्तिर्ज्ञानं कल्पत इति। यदा तु जनिकर्तुरिति भक्तेरपादानत्वं विवक्ष्यते तदा ज्ञानस्याभिहितकर्तृत्वात्प्रथमैव।

सु॰ भक्के दुर्गानं केल्पेते॥ त्वपीत्यर्थे प्रहरणामि स्यात्। येनाह॥ संपद्यतइत्यादि॥ प्राणिनोऽसुभाःसुतनरूत्यकोमज्जदिकाखुसातः॥ तेन ज्ञापि
१३ तेऽर्थेविवृत्तं मानात्वेतुर्थीत्यर्थः॥ वातायेति॥ वातस्य ज्ञापिकेत्यर्थः॥ हितेनेति॥ समासविधानात् ज्ञापकादिति भावः॥ एवं सुखयो
गेऽपिबोध्यं। तुमुनएवुलौक्रियायामिति सूत्रमारभ्यात्किं गम्यत्कुमुपपदे क्रियायांचेवकलतीत्यस्मापेनाहन्नियेति क्रियाफल
ककिपावाचकप्रकृतिकमित्यर्थः। तुमुनइति॥ एवुलोऽप्युपलक्षणं फलेभ्योपानीत्यस्यफलानाहारकद्रलापि विवरणेबाध
काभावात्॥ कर्मणीति। तथाचाद्वितीयापवादोयमितिभावः। यत्तु प्राचाव्याख्यातं। अप्रयुज्यमानस्यैवकर्मणोयथास्या
त्। प्रयुज्यमानस्यमाभूदितितिपमार्थं सूत्रमिति तन्न। अप्रयस्यनियमायोगात्। नचतादर्थ्यइतिप्राप्तिः। नहिफलार्थापा
नौहिक्रिया॥ किंत्वाहरणार्थौ। आहरणंतुफलकर्मकमितस्तद्देवत्। तुमुनोभावएवविधानात्तदर्थस्यभावकचनत्वैमि
देषुनभीवकनत्वनग्रहणंसूत्रविशेषपरिग्रहार्थमित्याहइतिसूत्रेणेति। नचतादर्थ्येइत्येवगतार्थतानुयाभावकचनेनैवतु
मुनेवतादर्थ्यस्यद्योतितत्वात्। निपातेकार्यमात्रेप्रथमाप्रसंगात्। यत्तुप्राचोक्तंभावकचनादेवयथास्यात्। पाचकोव्रज श्रीः ११२

२२६

तीतिएवुलंतान्माभूदितिनियमार्थमिदंसूत्रमिति। तन्न। एवुलंतेकर्तुःशेषत्वान्नाप्राप्तिः। कर्तरिषष्ठ्या भावात्। तादर्थ्याभावात्। कुशलीभ
तपाकस्यचविभक्तार्थानन्वयात्। नेतुपच्छ्यापीतिकुतः। शक्येचास्य। अलंशब्दस्तुपर्याप्तीनरार्थकः। एवंगणयतामित्यात्रे
कलाहः। इस्तेप्रभवतीति। नत्वोत्तणामित्यादि। नखुतृणादिवतुपस्थितत्वादपिषष्ठेचतुर्थ्यभावंमेवं। अनादरइत्ति किंकर्मणो
विशेषणं। अनादरद्योतकं। यत्कर्मेति। तादृशेचेतणामेवनतुषुपस्यर्थः॥ ॥इतिचतुर्थी॥ ॥ध्रुवमिति। ध्रुगतिस्थैर्ययोः।
यस्मात्कुटादेःपचाद्यच्। ध्रुवमेर्यैइतिपाठेतुपुपधलक्षणःकः। ध्रुवंस्थिरं। प्रकृतधात्वर्थान्वगतस्यनाविष्टत्वेसतितज्जन्यवि
भागाश्रयः। तेनाथधेरवधित्वेनाह। अवधिभूतमिति। धावतइति। इहक्रियाविष्टस्याप्यश्वस्यप्रकृतधात्वर्थानाविष्टत्वे
वधित्वंनविरुध्यते। परस्परस्मान्मेषावपसरतइत्यत्रतुसधातुनागतिरूपस्यापसूपात्। नात्। गमनिषेणगतित्रतिनिर्वेशतरस्यापादा
नत्वंनविरुध्यतेउक्तंच। अपायेयदुदासीनंचलंवायदिवाचलं। ध्रुवमेवातदावेशात्तदपादानमुच्यते। पततोध्रुवएवाश्वोयस्मा
दश्वात्पतति। तस्याप्यश्वस्यपतनेकुड्यादिध्रुवमिष्यते। मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वंपृथक्पृथक्मितिपदेनात्मनोऽश्वात्पततीत्य

२२७

म॰सु॰ मनुपदं नावधिकपतनाश्रयो। अश्वात्पततदेवधिकं देवदत्तादिभिन्नं पतनमर्थः। पंचम्यर्थे ध्रौव्ये अभेदेन संसर्गेण प्रकृत्यर्थो विशेषणं। प्रत्ययार्थ
२१६ स्य क्रियायां। मम्वधमीन तु धर्ममात्रं विभक्त्यर्थो विशेषणमन्वयचतुर्थी धर्मिपरता प्राणिनिर्विचारत्वात्। उद्धृतौ रदनास्थाल्यां मात्रेदि ओदन
कर्मकोद्धरणावधिरुच्येत्यर्थः। जुगुप्सेति। भाष्यकारस्तु जुगुप्सादीनां तत्पूर्वं विनिवृत्तिउपलक्षणमाश्रित्य सत्येव पमिद्धिमाहुः। एवं
मुत्तरसूत्रेष्वपि। भीत्रा। कथं तर्हि कस्यचिद्भिन्ननिर्देशाश्रुज्ञानगोचरस्य संयुगे इति गमायणे। अत्राहुः कस्य संयुगे इति। नचैवं संयुगस्यैवा
पादानसंज्ञापत्तेः। परत्वादधिकरणसंज्ञापत्तावप्याह। अधिकरणत्वाविवक्षायां तु ह्यप्यापत्तेः। अध्ययनादिति। अध्ययनसंबंधिनी
त्यानिवृत्तिरित्यर्थः॥ जनिकर्तुः॥ जननं जनिः। उत्पत्तिः। इञ् जात्। धातु इति जने भविष्यति। जनिकर्तेति। तृजन्तपदनिषेधः। तस्मात्कर्त्तेति ष
ष्ठः। तस्मात्कर्तृनिरोधक्षण्यासमासः। तथा च धात्वन्तरयोगेपि भवति। अंगादंगात्संभवसीति यथा तदेतदाह। जायमानस्येति। एतेन इ
क्तिश्तिपौ धातुनिर्देशे इति इकारनिर्देशोऽयमिति स्वाश्रित्यागमहते सुपधालोपश्च संगच्छते संगतिं समासार्थानुपपत्तिश्चेत्यत्रावधेयं तो मीमांसावा श्रीः
र्तिककाराः। समाहितास्ते इति भावः। इह मतेप्रकृतिग्रहणं हेतुमात्रपरमितिवृत्तिमनं। पुत्रात्प्रमोदो जायत इत्युदाहरणादपादान २१८

225

परमात्रमिति तु भाष्यवैपरमतं। तदुभयसाधारणमुदाहरणमाह। ब्रह्मण इति। ब्रह्मणो हिरण्यगर्भः। मत्वाहेतुरेव न तूपादानं। किंच ब्रह्मणा
पाञ्चबले। तद्धि सर्वकार्योपादानमिति वेदांतसिद्धांतः॥ भुवः॥ भवनं भूरिति संपदादित्वात् क्विप्। पूर्वसूत्रे समासानिर्देशमपि कर्तृप्र
हणमनुवर्तते। ष्यत्तिरतस्वादिस्याह। भूकर्तुरिति। प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः। अत्य हिप्प इति। अवैतस्यागम्यमानार्थत्वादप्रयोग इत्यर्थः।
पतञ्चेति। परवाधित्वेन। विसाध्धनः कालस्थवाति मांकंपातीत्यादि प्रतिपाद्यतेन न इत्यर्थः। नेन पंचमं नार्थे नार्थेद्वारा युक्तान्निमी
प्रमाणाद्ध्ववा। विनः अथ यमासत्तम्यौ। स्तः कालाध्विति। नपुंसकादिस्पेस्यते। व पंचार्थमिति। नचर्ज्जनरत्वमनीचये। पोगे समरो कैर्नौचा
पक्षेरंग्रहणमिति वाच्यं। अस्मान्नाशो मंदोवेस्यारार्विद्यपंचमी विभक्तेः इत्यनेनैव सिद्धत्वात्। यत्तु प्लन्द इति निर्दिश्यमानत्वानिपो गि
करण विभक्त्युक्तेतद्धया। चैत्रः मैत्रः नरः कानरः इति। अतोनाप्यपत्त्यार्थ इतिनन्नं। वाति पोष्याकांशापाः उभयवत्तु स्यत्वात्तदुदाह
नकोऽत्राविरोधश्च। स तेदृत्यादिति। कथं तर्हि पुरुषाणधनमने इति। प्रमादोऽयमित्येके। अन्येतु उभ सर्वतसो षितिस्त्रदत्तीयग्रहणान्नवैं
पावष्टीतमित्यादौ चित्रातेपोगे द्वितीयापिसाधुरित्याहुः। पुनर्कंचेतनता। आते द्वितीया पाचेति चांऽस्मत्त्वात्तत्रभवति पोग इति प्रभृत्यर्थे

226

मुः योगइत्यर्थः। तथा च कार्त्तिकाः प्रभृतीति भाष्ये विग्रहवचनं स्परः प्रपुंक्तान आरभ्येत्यर्थ इति। वचनग्रहणादिति। वचनग्रहणसाम
१५ र्थ्यात् अवधिमात्रे विवक्ष्यते तेन नावेनेति विशेषणं शब्दनेनेति भावः। यद्यामयोरेति शब्दरूपतेत्यन्ते नतयोदावचनं। आद्रयोदा
नि विप्रोरिति सत्रे। तत्र य आहुः इष्टः सत्र ने मंत्रः रूपार्थः। परिहरेरिति। योर्वर्जने वा नन्नमिति वार्त्तिकात्ममेदिति तत्र भावः। परिह
रेति। अत्र पंचमी स्यात्। मुख्यत्वाभावेन तत्सहचरतया उपादीयते सप्तमीति विधिः इत्यत्र सप्तमीनिर्यातनं भवतिर। तेन अकर्तरि पंचमी स्यादिति। कर्त्ती
पापवारोपं। ग्रामे नेति ग्रामभिहत समर्णाथधार्यमाणत्वात् ग्रहणं। तत्र योनकोहेतुश्चेति चकारेण कर्तृसंज्ञं च योगविभागादिति। एत
च्च हेतुमतुभ्य इति सत्रेहेहरहत्यर्थेभ्यः पंचम्यं। पंचमी चेतिवाहुल्यकं यत्र तेनैतनुदृश्यते इति वार्त्तिकनिर्देशो यो हाप्यकः। पृथग्विना। स
मुच्चयार्थमिति। निपातानामनेकार्थत्वादिति भावः। पंचमिति नत्र मंत्र कृत्तु सा पंचमी द्वितीया तु सं निरिति नैव। दूरं दूरेण वेति। इदम
प्यपि वक्ष्यते। किं च दूरान्तिकार्थेभ्य इति सत्रे स्तोकान्तरच्याप्यनुवृत्तं तादधिकरणे चेत्यो विभक्तिचतुष्टयं बोध्यं। तथा च स्यु श्रीः
रते। दूरादावसथान्मूत्रमिति। आवसथस्य दूरे इत्यर्थः। अभसत्वेति। सत्त्ववचनत्वं च तद्विशेषकत्वं। एवं च सामानाधिकरण्ये १२५

230

तथाप्रातिपदिकार्थे विशेषकं स्यादुच्यते। तदाह दूरः पंथा इति। एतेन करणेन स्तोकेनेति सत्रे करणे किं। क्रियाविशेषणे कर्मणि मा
भूत्। स्तोकं चलति। क्रियानस्यात्विति भावो गौर्येयोपित्वाख्यातः। यत्तु नमन्यतेति पूर्वाविशेष्यत्वेन द्रव्यत्वाच्च अंभावात्विंसति
स्तनुत्वरेदविसं धातुवाच्यायाः क्रियायाः असत्वरूपत्वस्याकरे प्रसिद्धत्वात्। न च विशेष्यत्वेतदनुपपत्तिः कर्तरिति भाववाद्वि
गसे त्वाद्ययोगित्वमात्रेणदुपपत्तेः। यद्यपिह न त्रापिकाः शेषंत इत्यादौ भाष्ये सत्वाच्च पक्षीकृतः। पचतिभवतीत्यादौ कर्त्तृ
कर्मत्वान् पक्ष तथापि लिंगस्य कारकं तरस्य चाभावो निर्बाध एव। क्रियान प्युज्यते लिंगक्रियाना धारकारकैः। असत्वरूपताना
त्याद्यमेवावधार्यतां॥ ॥इति पंचमी॥ ॥राज्ञः पुरुष इति॥ द्रव्यवाद्यर्थे स्वत्वान्तार्थं प्रातिप्राधान्यादेव षष्ठी न तदर्थस्य पुरुषेविशेष
के। द्रव्यानानुत षष्ठी उक्तस्यापदिरोधात्। ओपत्याभावाच्च पुरुषत्राहेरि यथा यथं प्रातिपदिकार्थमात्रवृत्तिः कारकार्थकोना
यदा तु नैवं तदा पुरुषशब्दादपि षष्ठी नव स्येवा यत्तु अप्रधानं शेष इति तन्न। प्रातिपदिकार्थमात्रेषु लोकवटइत्यादौ विशे
षणे षष्ठी प्रसंगात्। नन्वप्रथमयावाधः तस्याः प्राधान्ये चरितार्थत्वात्। कर्मादीनामपीति। यथाविशेष्यविवक्षायां रूपत्वादिति

239

मु:
११६

तद्विवक्षायां तु नीलः पीत इत्यादित्रयुक्तानेनतयेदमपि त्यापसिद्धमिति भावः ॥ समानाधिकरणे ॥ एवं चनपुंसकेनावेन स्पयोगे शेषविवक्षा
यां चेति तत्प्रयोगानां करणे षष्ठीवृत्तिश्च शाचांत्र्येपयमानं नापर्वेक्चनामितिभावः ॥ मर्पिषइति । ओदिर्दर्धस्यकरणे अधीगर्थदयेशा
कर्मणि इत्यतः शनिषत्ते इत्यात्मनोभावत्वं चनानापस्त्रेः स्मानिाषिताथः । जामितिप्रपञ्चनाद्रकार्यपिवांरि मापा । श्वतहपणा : स
मर्थयोः । करणे वार्थप्रयोगे कार्ये अधिकरणे । इत्यसत्त्वीनुनेहव्या स्वाना । तस्याः समासानिरतेनिफलकत्वात् । तथाहि । तत्र शेषइत्य
नुवर्तते । शेषत्वेनाविवक्षिते त्वकरणादौ षष्ठी सिद्धैव तदयमर्थः । इहपष्ठ्येवन तु त्वलुक् । तथा चलुकः प्रयोजकाभावात्समासएवनेति
तथा च वार्तिकं । प्रतिपदविधाना चषष्ठी न समस्यत इति । कारके षष्ठीपदि तेभ्वश्रूयमाणविपेपुनः । शेषकारकतिपदं षष्ठी समासस्य निरस्य
इति । तेन शेषत्वविवक्षायामपि योज्ञानां मातुः स्मरणमित्यादि समैमस्तामेव माभूदिति हरिस्मरणमित्यादीनि तु शेषत्वाविवक्षायां
कृद्योगषष्ठ्यासमासे बोध्यानि । तत्र च कारकपूर्वकत्वात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । शेषषष्ठ्यासमासेन्तोदात्तत्वं स्यान्नहृतिएवं श्रीः
। तथा च स्वरार्थेयमप्पस्त्विति परमानिषयेः । द्विःषमातुः स्मरणमित्यादौ समासाभावोपिफलं । नाहि तत्र कारककृषष्ठीलभ्यते नलोके ११६

232

तिनिषेधात् । आहच । निरूपायां कर्मविषयायां षष्ठ्यां च तत्रनिविधानं । शेषलक्षणायामपि षष्ठ्यां समाससूत्रं नेष्यत इति ॥ एवं स्थितेहस्त्यादिबहु
ग्रंथेषु इहत्यकरणेउदाहरणं च सूदाहरं केचयथप्पतिडं तं द्रस्यते । न त्वस्वं सुपलक्षणं तथानेयमिति हरदत्तादयः । सर्वेनाम्नस्तृतीया
च । इदसर्वेनाम्न इति षष्ठी । तदाह ॥ सर्वनाम्नः प्रयोगे इति । केचमांतु हेतुशब्दप्रयोगे षष्ठीतृतीयेनस्यातामिति । भावः । निमित्तपर्यायेति प
र्याय ग्रहणस्य फलमुदाहरति । एवमित्यादिना । शाबालु किमर्थमित्युदाहतेन तत्र किमः क्लीवत्वं हुर्वंभं । सामान्ये नपुंसकत्वात् समासे वा अ
श्रितस्य कथापिभोः ष्यकृनाहेतारिक्मित्रपरवितं तेन सर्वनामप्रयोगेपि प्रवर्तते किंतु शापयग्रहणात्तत्र नृतीया दयप एवेत्यर्थः । वर्द्धमान
स्तु प्रथमामपीच्छति । पश्यन्नसर्वं तत्रत्ययेन । पंचम्याइति । कथं तर्हि तत्तः पश्यकल्पनं स्पते ध्वं सने चेतिभाष्यप्रयोगात्स्वध्यावयोगे पंचम्यपि
। प्रत्ययग्रहणं द्वितीयग्रहणं चि सप्रयोजनं । एनपा । कथं तर्हि तत्त्वागारं धनपतिगृहाद्दुत्तरेणास्मदीयमिति । उत्तरेणोतिततृतीयांतं तोरणेने
त्यनेनसमानाधिकरणं बोध्यं । दूरांतिकार्थैः । अन्यतरस्यां ग्रहणं समुच्चयार्थं । तेन च विभक्त्यापि पंचमीसमुच्चीयत इत्याख्यानात् । ननु
षष्ठीद्वितीयातृतीयाः । तदेतदाह पंचमीचेति । दिवमन्तरर्थस्य । तत्रैव नयवहूपश्चोपराम इत्यपेतेनोच ह्रतेक्रमविकृतयमवहारेचनु

233

सु आर्थोः एवं सत्रे ऽप्रदी । तो ऽहमात्र पेनाहरधूतेति । कर्मणीति । इहद्रोपयनेन संबन्धनेऽनन्तरस्य इत्यादिभावः । अत एव हरि ...
१० निदं नमुरमहरनिश्चान स्परीवातीति । नेष्यन्नुवोः । इष्यने दैवारिकलगनार्थस्य तो एन धामपुरुषैक वस्तुनं श्रेष्येति । तस्मात्त्वचयोनवनिर
पितया । अतएवकरहृते अतएव हृदो पयहणं न संबध्यतेति इदं तेन सह समा समाप्य स्मकालोत्त । कर्त्तकर्मणोः कृतीति । गुणोतिनहत्केश्र
धानेनेति प्रमाणदी गुणेन्द्रभ यथाभकेदिति । हनपदीति । एवं ह्रत्तमनेनेतिविग्रहः । एवं ह्रतवानिस्त्यर्थः । अविवक्षितकर्मकत्तयाभावे
नः सुदुपेति समासः । एवोदिति । भरतवाचेति रुजोरि इति । तद्विधोऽशाद्धमनेनेनिमकारनेनेम तुहनेः । अथ कथं धरमुत्त मयितिमरि
अन्याह अनिन्नमिदं । न दह मिति निर्दिश्चात् अन्तीप्रतयोरिति कथं तर्हि मुहि दुहिपोरिति निमयेन मुहि मी पुरोवाधानेनिहस्ति । करण
त्वविवक्षायात ती येतिप्रहाणं । ततो काव्यपानिश्चक्षमचकव्यऊर्वै । लत्कृते के वेति विग्रहः उकारेणकृतो विशेषणान्तरतावि
धि स्तरा हरिदिदत्सु रतं कारि विधुर्वेति । शोषेय यी वितिति । एतेन इक्ष्वाकूणां दुरपेयैस्वदधीनार्हसिद्ध यः । अपि वागधिपस्य दु श्रीः
वैचं वचनं तद्विरधीनत विस्मयमिस्त्यादि व्याख्यातं । पराः इक्ष्वाकूणां सिद्धयः इत्यन्वयः । ननु इक्ष्वाकूणां दुराप इति । नद्या वागधि ११७

२३४

परस्य विस्मयमिस्त्यचयः । ननु वागधिपस्य दुर्वचमिति । नु सार्थैः । कथं तर्हि नुलेख्यदारो हमितिरं तवा स समा इति कालिदासः । अच्युतो
प्यमन्यतितिनेन श्रोतुनेति माघश्च । उच्यते । सह सुजे प्रधाने इति त्तीयाम्बवालभारस्य नह तमांग तेः संपं च मर्षपं वनुस्याभिप्र
विनाइस्त्येयथा उक्तेहि । विनायितयोगं तत्तीयेति । व्याख्यानादिति । सत्त्रे ऽथेञ्चाहृरपि एवचिदुमितं । तथा वृद्ध दृएवाप । ननु अर्थ
ग्राहे नच दुर्ग्रीहिरितिभावः ॥ ॥ इति षष्ठी ॥ ॥ आधारोऽधिकरणमिति । एतच्च संहितायामिति सत्त्रे भाष्ये स्पष्टं च तस्य इति । त्रानि
कार्थमात्रेऽप्यतिभावः । किंच हराणि के ति सत्त्रस्य इह प्रनुवर्त्तनादधिकरणेऽप्येतावोध्याः । कसे ति । इत इत्युक्तः । श्रान्तो विषयो
हत्तिभ्रमित्यर्थं स्य कानस्यैतार्थः । हेतुर तीयेति नादर्थ्ये च तुर्थी सप्तमी वा । पंचमीस्त्यादि । एतच्चदुर्गवाकयप्रबोधेकुलचंद्रेणोक्तं ।
मेदिनीकरोप्याह । सीमाघाटास्थितिस्सेत्रे वृंदकोशेषु चाग्निपामितिं । अथ पुष्कलको गंधमृगेस्यपकीलयोरिति चाहरत्नं ।
इत्यस्तां । पुष्कलकः शंकुः । कीलेति सीमहत्वात्तार्थहतो निरूतः निखातइत्याहुः । यस्य च भावेन भावलक्षणमिति । क्रियान्तरनिर्दिष्टानकालाः प्रायः
क्रियायाः कालपरिच्छेदकत्वात् लक्षणं । नदाग्रयपोः कर्त्तृकर्मणोर्वैधकात्रि पसप्तमी । नन्वत्र प्रतिकेऽप्यधीयानेषु गतइति कत्तुं चेदा

२३५

सु. हरणं। कर्मण्याहृ गोः इति। इह अपीपानानां ब्राह्मणानां दुह्यमानानां गवां च बहुत्वमीयमानं लक्षकत्वं विशेषणीभूतयोरध्ययनदोहन
१८ क्रियपोर्विश्रामानि। भेदएवेति। ननु अत्र हेतुरोपानेसामान्यरूपाकतनेति भावः। साधुरा इति। नाप्यत्र गवां कुलेसादाविवसामान्य
विशेषभावः। किंतु अत्र हेतुफलयोर्धर्मयोर्विरोध एवानिपुणोत्तर इति। साधुरत्र हृदयोगे तु असंविन्नापि सप्तमी भवत्येव धाधुमा
धुप्रयोगेवनितावार्निकृत्व। प्रसितत इति। मनसोरेत्रासिनं इति। नसरेत्रासितास्तत्त्वानिस्मरः। मरलेनेति। नक्षत्रेणयुक्तः। कालइत्य
कोलुवविशेषेदनिलुप्। पर्यायेणेति। ईश्वरशब्दो भावप्रधानः। यस्य स्वामिनः ईश्वरत्वमुच्यते सोऽकंव्याख्यानं। यस्येति संज्ञानिर्दि
ष्टे यस्य स्वस्य ईश्वरत्वमुच्यते स्वपरं। एवं च व्याख्याभेदात् पर्यायेण विभक्तिः सा च विशेषणतया पर्यायेणेति भावः॥ ॥इति सप्तमी
॥ ॥

236